

**T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ**

**İ. H. BURSEVÎ'NİN
VESÎLETÜ'L-MERÂM'I
(İnceleme ve Metin)**

Nizamettin BURAK

**Danışman
Prof. Dr. Mehmet DEMİRCİ**

**İZMİR
2006**

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “İ. H. BURSEVÎ'NİN VESÎLETÜ'L-MERÂM'I (İnceleme ve Metin)” adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih

.../.../2006

NİZAMETTİN BURAK

YÜKSEK LİSANS TEZ SINAV TUTANAĞI

Öğrencinin

Adı ve Soyadı :Nizamettin Burak
Anabilim Dalı :Temel İslam Bilimleri
Programı :Yüksek Lisans
Tez Konusu :İ. H. BURSEVÎ'NİN VESÎLETÜ'L-MERÂM'I
(İnceleme ve Metin)
Sınav Tarihi ve Saati :

Yukarıda kimlik bilgileri belirtilen öğrenci Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün tarih ve Sayılı toplantısında oluşturulan jürimiz tarafından Lisansüstü Yönetmeliğinin 18.maddesi gereğince yüksek lisans tez sınavına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini dakikalık süre içinde savunmasından sonra jüri üyelerince gerek tez konusu gerekse tezin dayanağı olan Anabilim dallarından sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin,

BAŞARILI OY BİRLİĞİ ile O
DÜZELTME O* OY ÇOKLUĞU O
RED edilmesine O** ile karar verilmiştir.

Jüri teşkil edilmediği için sınav yapılamamıştır. O***
Öğrenci sınava gelmemiştir. O**

* Bu halde adaya 3 ay süre verilir.
** Bu halde adayın kaydı silinir.
*** Bu halde sınav için yeni bir tarih belirlenir.

Tez burs, ödül veya teşvik programlarına (Tüba, Fullbright vb.) aday olabilir. O Evet

Tez mevcut hali ile basılabilir.
 O Tez gözden geçirildikten sonra basılabilir.
 O

Tezin basımı gerekliliği yoktur.
 O

JÜRİ ÜYELERİ

İMZA

..... Başarılı Düzeltme Red

..... Başarılı Düzeltme Red

..... Başarılı Düzeltme Red

ÖZET

Tezli Yüksek Lisans Tezi

İ.H.Bursevî'nin Vesîletü'l-Merâm'ı (İnceleme ve Metin)

Nizamettin BURAK

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Tezimizin amacı İsmâil Hakkı Bursevî'nin hayatını incelemek ve Vesîletü'l – Merâm adlı eseri ışığında tasavvufî görüşlerini tespit etmektir.

XVI. yüzyılın ikinci yarısı ve XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşayan İsmâil Hakkı, Celvetiyye'nin meşhur şeyhlerinden biridir. Çok yönlü bir mutasavvıf olan Bursevî, hem muallimlik, hem vâizlik, hem müridlik, hem de müelliflik vazifelerini dengeli olarak yürütmüştür. Gerek islâmi ilimlerle ilgili gerekse dil ve edebiyat alanıyla ilgili oldukça fazla eserler te'lif etmiştir.

İsmâil Hakkı Vesîletü'l – Merâm adlı eserinde sahîh bir sülûk ve halvetten faydalanmak için gerekli olan sekiz şartı ele alır. Cüneyd-i Bağdâdî'ye dayandırılan bu sekiz şartı incelerken, tasavvufun bazı önemli konularını da ele alır. Tezimizin ikinci bölümünde bu sekiz şart ve üçüncü bölümünde Vesîletü'l-Merâm'da ele alınan diğer tasavvufî konular incelenmiştir.

Çalışmamızın ek kısmında, İsmâil Hakkı Bursevî'nin söz konusu çalışması, yazma dört nüshasından hareketle günümüz Türk yazısına çevrilmiştir.

Anahtar Kelimeler: 1) İ.H.Bursevî 2) Vesîletü'l-Merâm 3) Tasavvuf

ABSTRACT

Master of Degree With Thesis

İ.H.Bursevî's Vesîletü'l-Merâm (Review and Text)

Nizamettin BURAK

Dokuz Eylül University

Institute of Social Sciences

The purpose of my thesis is to study the life of İsmâil Hakkı Bursevî and to determine his opinions in the light of his work of art Vesîletü'l – Merâm.

İsmâil Hakkı who had lived in the second half of XVI. and in the first quarter of XVII. Century was one of famous sheikhs of Celvetiyye. Being a high qualified sufi Bursevî had carried out his duty both as a teacher, as a preacher, as a murshid and as an author moderately. He had many works of art in the field of İslamic science and language and literature.

İsmâil Hakkı in his work of art Vesîletü'l – Merâm dwells upon eight necessary conditions to benefit from a strong sülûk and loneliness (halvet). While examining the eight conditions that were based on Cüneyd-i Bağdâdî, he also dealt with some of the important issues of İslamic mysticism. These eight conditions are examined in the second chapter of our thesis and the other İslamic mystic subjects discussed in Vesîletü'l – Merâm are studied in the third part of it.

At the patch of our work İsmâil Hakkı's work of art was translated in to today's Turkish text from four hand written manuscripts.

Keywords: 1) İ.H.Bursevî 2) Vesîletü'l-Merâm 3) İslamic Mysticism

ÖNSÖZ

Kaynağını Kur'an ve sünnetten alan tasavvuf, dinî öğretilerin ve ahlakî ilkelerin derûni boyutta yaşanmasına dayalıdır. Özünde asr-ı saadetteki manevî ve zühdf hayata dayalı olan tasavvuf, insanı aşırı uçlardan uzak her yönüyle (zâhir- bâtın, madde-manâ, dünya- ahiret...) dengeli hale getirme hedefine yöneliktir. Tasavvuf, sûfinin iç dinamiklerini (takva, tevbe, sabır, tevekkül, ...vb.) harekete geçirerek, olumsuz istek ve arzuların arındırıp (tezkiye, tasfiye) dinî bütünlük ve ahlakî olgunluk seviyesine ulaşmasını sağlar. Bunun sağlanması için sûfî manevî eğitim sürecinden geçer ki, buna tasavvufta seyr ü sülûk denir.

Hicri III. ve IV. asırda bir yaşam tarzı olarak tasavvufî yaşantıyı benimseyenler, yaşantılarını sistemli bir şekilde anlatmak suretiyle tasavvufun adâb ve erkânını belirlemiş ve tasavvufu sistemli bir hale getirmişlerdir. İşte bu dönemde yaşayan Cüneyd-i Bağdâdî (Ö.297/ 909) bu faaliyetin en önde geleni olarak kabul edilir. Tezimize konu edindiğimiz Celvetiyye şeyhi İsmâil Hakkı Bursevî, *Vesîletü'l-Merâm* adlı eserinde, Cüneyd-i Bağdâdî'ye nisbet edilen, sahîh bir sülûk ve halvetten faydalanmak için gerekli olan sekiz esası ele almaktadır.

Çalışmamız giriş, iki bölüm ve bir ekten oluşmaktadır. Giriş bölümünde İsmâil Hakkı ile ilgili kaynak ve araştırmalar kendi eserleri ve kendisiyle ilgili diğer çalışmalar çerçevesinde işlenmiştir.

Birinci bölümde İsmâil Hakkı'nın yaşadığı dönemdeki siyasî ve kültürel ortam ele alınmış, daha sonra da Bursevî'nin adı, nisbesi ve lakabı, ailesi, çocukluğu, tasavvufî eğitimi, halîfeliği, şeyhliği, halîfeleri, eserleri gibi konular işlenmiştir.

İkinci bölümde, İsmâil Hakkı Bursevî'nin *Vesîletü'l-Merâm* adlı eserinin temel konusunu teşkil eden sahîh sülûkün sekiz şartı yine söz konusu eser çerçevesinde ele alınmıştır.

Üçüncü bölümde, eserde ele alınan keşf, Allah'ın ahlâkı, velî-nebî, yakîn, vakt, âbid-âşık, kalb-rûh-tabîat-nefs, mübahla muamele, ilim-amel ve Hz. Âdem gibi konular taavvufî açıdan incelenmiş, İsmâil Hakkı Bursevî şîir yönüyle ele alınmıştır. Ayrıca bölümün sonunda *Vesîletü'l-Merâm*'daki bazı hikmetli sözlere yer verilmiştir.

Ek kısmında ise, İsmâil Hakkı Bursevî'nin *Vesîletü'l-Merâm* adlı eseri çeviri yazı ile günümüz harflerine aktarılmıştır.

Bu tezin konu tespitinden itibaren çalışmalarım boyunca benden yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Mehmet DEMİRCİ'ye ve çalışmalarımın muhtelif safhalarında yardımını esirgemeyip, görüş ve tavsiyeleriyle beni yönlendiren Arş. Gör. Süleyman GÖKBULUT'a teşekkür ederim.

Nizamettin BURAK

İZMİR, 2006

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ.....	II
YÜKSEK LİSANS TEZ SINAV TUTANAĞI	III
ÖZET.....	IV
ABSTRACT.....	V
ÖNSÖZ.....	VI
İÇİNDEKİLER.....	VIII
KISALTMALAR.....	XI

GİRİŞ

İSMÂİL HAKKI BURSEVÎ İLE İLGİLİ KAYNAK VE ARAŞTIRMALAR

A. İSMÂİL HAKKI BURSEVÎ'NİN KENDİ ESERLERİ.....	1
B. İSMAİL HAKKI BURSEVÎ İLE İLGİLİ DİĞER ÇALIŞMALAR.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

İSMÂİL HAKKI BURSEVÎ'NİN HAYATI ve ESERLERİ

A. İSMAİL HAKKI BURSEVÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEM.....	7
B- İSMAİL HAKKI BURSEVÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ.....	11
B. 1. Adı, Lakabı ve Nisbesi.....	11
B. 2. Ailesi, Doğumu ve Çocukluğu.....	12
B. 3. Eğitimi.....	12
B. 3. a)Zâhirî İlimleri Tahsîli.....	12
B. 3. b)Tasavvufa Yönelişi.....	13
B. 4. Halîfeliği.....	15
B. 5. Şeyhliği.....	17
B. 6. Halîfeleri.....	19
B. 7. Silsilesi.....	19
B. 8. Eserleri.....	21

İKİNCİ BÖLÜM
İSMÂİL HAKKI BURSEVÎ'NİN *VESİLETÜ'L- MERÂM* ADLI ESERİNDEKİ
TASAVVUFÎ GÖRÜŞLERİ

GİRİŞ	23
CÜNEYD-İ BAĞDÂDÎ VE SEKİZ ŞARTI.....	23
2. 1. İ' TİKÂD.....	27
2. 2. TERK-İ İ' TİRÂZ.....	31
2. 3. DEVÂM-I VÜZÛ.....	34
2. 4. HALVET.....	37
2. 5. DEVÂM-I SAVM.....	42
2. 6. DEVÂM-I SÜKÛT.....	46
2. 7. DEVÂM-I ZİKİR.....	50
2. 8. NEFY-İ HAVÂTİR.....	57

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
***VESİLETÜ'L- MERÂM*'DAKİ DİĞER TASAVVUFÎ KAVRAMLAR**

3. 1. KEŞF.....	61
3. 2. DOLAP ÖRNEĞİ.....	63
3. 3. ALLAH'IN AHLÂKI.....	64
3. 4. VELÎ-NEBÎ.....	65
3. 5. YAKÎN.....	68
3. 6. VAKT (İBNÜ'L VAKT – EBU'L VAKT).....	70
3. 7. ÂBİD-ÂŞİK.....	71
3. 8. KALB-RÛH-NEFS-TABİAT.....	76
3. 9. MÜBAHLA MUAMELE.....	77
3. 10. İLİM-AMEL.....	79
3. 11. ÂDEM (A.S).....	81
3. 12. İ.H BURSEVÎ'DE ŞİİR.....	82
3. 13. HİKMETLİ SÖZLER.....	83

SONUÇ	85
BİBLİYOGRAFYA	88
EK: I- <i>VESİLETÜ'L-MERÂM</i> ADLI ESERİN METNİ	92
II- <i>VESİLETÜ'L-MERÂM H.E. NÜSHASINDAN FOTOKOPİLER</i>	154

KISALTMALAR

a.g.e.	:Adı geçen eser.
a.g.m.	:Adı geçen makale/ madde.
a.s	: Aleyhi's-selâm
Bkz.	:Bakınız
BEYBEK	: Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi
c.	: cilt
Çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.
DGBİT	: Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi
Haz.	: Hazırlayan
İA	: Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
ks	: Kuddise sirruhu
md.	: Maddesi
nr.	: Numara
Neşr.	: Neşreden
s.	: Sayfa
SAV	: Sallallâhü aleyhi ve sellem.
st.	: Satır
Trc.	: Tercüme
trs.	: Tarihsiz
TTS	: Tasavvuf Terimleri Sözlüğü
vr.	: varak

GİRİŞ

İSMÂİL HAKKI BURSEVÎ İLE İLGİLİ KAYNAK VE ARAŞTIRMALAR

A- İsmâil Hakkı Bursevî'nin Kendi Eserleri:

İsmâil Hakkı ile ilgili en önemli ve en sahîh kaynaklar, yine kendi eserleridir. Nitekim daha sonra yapılan bütün çalışmalar da, yine onun eserlerine dayanır.¹

İsmâil Hakkı hemen hemen tüm eserlerinde kendisi ile ilgili bilgiler vermekte, te'lif tarihini ve yerini belirtmektedir. Ayrıca yeri geldikçe eserlerinin muhtelif yerlerinde kendisi ve eserleri hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Özellikle mecmûa, vâridât ve şerhlerine dair eserlerinde hayatına dair teferruatlı bilgiler bulmak mümkündür. Bu tür eserlerinde yer yer dönemin önemli tarihi olaylarına da yer verir.²

Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz fî Bâbi'r-Ricâl* adlı eserini şeyhi Osman Fazlî Efendi'nin hayatı, eserleri, kerâmetleri ve devlet ricâliyle olan münasebetleri hakkında yazmıştır. On yedi bölümden oluşan bu eserin onaltıncı bölümü, İsmâil Hakkı'nın doğumundan 1103/ 1691 tarihine kadar olan hayatı ve mânevî yaşantısı hakkında ayrıntılı bilgiler içermektedir.³

İsmâil Hakkı'nın en son yazdığı eserlerden olan *Kitâbü's-Silsileti'l-Celvetiyye* adlı eseri, Celvetiyye tarîkatı silsilesinde bulunan meşâyihın biyografileri hakkındadır. Bu eserde Bursevî, otuz ikinci sırada kendi hayatıyla ilgili teferruata girmeden özet bilgiler sunmaktadır.⁴

B- İsmâil Hakkı Bursevî ile İlgili Diğer Çalışmalar

İsmâil Hakkı'nın hem kendi döneminde hem de daha sonraki dönemlerde yazılan şuarâ tezkirelerinde, özlü bir şekilde hayatına yer verildiği görülmektedir. Bursevî'nin muasırlarından Mustafa Safâyi (Ö.1138/ 1725-26) ve Sâlim Efendi (Ö.1156/ 1743-44) Tezkireleri'nde İsmâil Hakkı'nın hayatı ve bazı eserleri hakkında

¹ Ali Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı*, İstanbul 2001, s. 14.

² Ali Namlı, a.g.e., s. 14.

³ Ali Namlı, a.g.e., s. 13.

⁴ Ali Namlı, a.g.e., s. 14.

kısaca bilgi vermişlerdir. Yine Davud Fatîn (Ö.1138/ 1725-26)'in Safâyî ve Sâlim tezkirelerine zeyil olmak üzere hazırladığı “*Hâtimetü'l-Eş'ar*” adlı eserinde İsmâil Hakkı'ya yer vermiştir.⁵

Şakâik-i Nu'maniyye zeyillerinden Şeyhî Mehmed Efendi (Ö.1141/ 1728-29)'nin *Vakâiyü'l-Fuzalâ* adlı eserinde, İsmâil Hakkı hakkında bilgi verir, eserde Bursevî'nin kısaca hayatı, birkaç eseri ve beyitlerinden örnekler verilir.⁶

Hüseyin Ayvansarâyî (Ö.1201/ 1786-87) İstanbul camilerini konu edinen *Hadîkatü'l-Cevâmi'* adlı eserinde Üsküdar Ahmediye Camii dolayısıyla burada bir müddet vâizlik yapan İsmâil Hakkı ile ilgili kısaca bilgi verir ve 50 eserinden oluşan bir liste sunar.⁷

Bursa İsmâil Hakkı Dergâhı'nın en son postnişini olan Mehmed Şemseddin Efendi (Ö. 1936), Bursa dergâhlarını konu edinen eseri *Yâdigâr-i Şemsî*'de, İsmâil Hakkı Dergâhı'nı ele alırken İsmâil Hakkı'nın hayatı hakkında önemli bilgilere yer verir. Bununla birlikte Bursevî'nin vefatı için yazılan birkaç tarih örneği ve 115 eserinden oluşan bir liste sunar.⁸

Bursalı Mehmed Tahir (Ö.1924) *Osmanlı Müellifleri* adlı eserinde İsmâil Hakkı'yı da ele alır. Evvela Bursevî'nin 105 eserini liste halinde verir. Daha sonra bazı önemli eserlerinin kısaca tanıtımını yapar ve çok kısa bir şekilde hayatını ele alır.⁹

Hüseyin Vassaf (Ö.1929) *Sefîne-i Evliyâ*'sında Celvetiyye ile ilgili bölümde İsmâil Hakkı'nın hayatı, eserleri, halîfeleri ve Bursa'daki dergâhında postnişin olanlarla ilgili bilgiler verir.¹⁰ Yine Hüseyin Vassaf'ın da Bursevî hakkında *Kemâlname-i Hakkı* adında müstakil bir eseri vardır.¹¹

Mehmed Ali Aynî (Ö.1945) İsmâil Hakkı ile ilgili İngilizce ve Fransızca neşrettiği çalışmalarından sonra “*Türk Azizleri I, İsmâil Hakkı*” adlı eserini hazırlamıştır. Eserde İsmâil Hakkı ve şeyhi Osman Fazlî Efendi'nin hayatı ele

⁵ Ali Namlı, a.g.e., s. 15.

⁶ Şeyhî Mehmed Efendi, *Vakâiyü'l-Fuzalâ*, III, s. 683.

⁷ Ali Namlı, a.g.e., s. 16.

⁸ Mehmed Şemseddin, *Yâdigâr-i Şemsî (Bursa Dergâhları)*, Haz. Mustafa Kara- Kadir Altansoy, Bursa 1997, s.175- 199.

⁹ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, (Haz. A.Fikri Yavuz, İsmâil Özen), İstanbul trs, s.120-124.

¹⁰ Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ-yı Ebrar Şerhi Esmar-ı Esrar*, c. III, Süleymaniye Ktp. , Yazma Bağışlar, nr. 2307, s. 25-57.

¹¹ ¹¹ Ali Namlı, a.g.e., s. 16.

alınmış, eserlerinden seçilen örnekler farklı açılardan incelenmiştir. Bursevî'nin eserleri tefsir, hadîs, fıkıh, akaid, ilm-i kırâat ve tecvîd, tasavvuf, edebiyat başlıkları altında tasnif edilmiş, eserlerinin toplamı 134 olarak tespit edilmiştir.¹²

İsmâil Hakkı'nın hayatı ve eserleri hakkındaki en ciddi çalışmalardan biri Sâkıb Yıldız'a aittir. S. Yıldız, Paris Sorbonne Üniversitesi'nde hazırladığı doktora tezini bazı değişiklik ve ilavelerle “*Türk Müfessiri İsmâil Hakkı, Hayatı, Eserleri ve Rûhü'l-Beyân Tefsîri*” adıyla Türkçe'ye tercüme etmiş, fakat neşredilmeden kalmıştır.¹³

H. Kâmil Yılmaz, “*Aziz Mahmud Hüdâyî ve Celvetiyye Tarikatı*” adlı doktora tezinde Celvetiyye tarikatının Hakkıyye kolu başlığı altında İsmâil Hakkı'nın hayatına yer vermektedir.¹⁴

İsmâil Hakkı ile ilgili en önemli ve en ciddi çalışmalar şüphesiz Ali Namlı'ya aittir. İlk olarak Bursevî'nin “*Tamâmü'l-Feyz*” adlı eserinin tahkik ve incelemesini Ramazan Muslu ile birlikte hazırlayan Ali Namlı¹⁵, daha sonra İmdat Yavaş tarafından yarım bırakılan İsmâil Hakkı'nın “*Kitâbü'n-Netîce*” adlı eserini yayına hazırlamıştır.¹⁶ Bundan sonra da “*İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı*” adlı doktora tezini hazırlamıştır. Bu eser özellikle Bursevî'nin kendi eserleri incelenerek, İsmâil Hakkı'yı hemen her yönüyle ele almaya çalışan bilimsel bir çalışmadır.¹⁷

Ali Namlı araştırmaları sonucunda elde ettiği yeni bilgilerin ışığında eserin birinci bölümünde İsmâil Hakkı'nın hayatını yeniden ele almıştır. İkinci bölümde Bursevî'nin eserlerini ayrıntılı olarak te'lif tarihine göre sıralamış; kayıp, şüpheli ve yanlışlıkla İsmâil Hakkı'ya isnad edilen eserlerle ilgili bilgi vermiştir. İsmâil Hakkı'nın halîfeleri ve Bursa dergâhında postnişin olanları vererek bu bölümü bitirir. Üçüncü bölümde de İsmâil Hakkı'nın tarikat anlayışını, tarikatların temel unsurlarına

¹² Mehmed Ali Aynî, *Türk Azizleri I, İsmâil Hakkı*, İstanbul 1944.

¹³ Ali Namlı, a.g.e., s. 17.

¹⁴ H. Kâmil Yılmaz, “*Aziz Mahmud Hüdâyî ve Celvetiyye Tarikatı*”, İstanbul 1982, s.239- 241.

¹⁵ Ramazan Muslu, *İsmâil Hakkı Bursevî ve Tamâmü'l-Feyz Adlı Eseri I*, Marmara Ü. SBE, İstanbul 1994, yayımlanmamış yüksek lisans tezinin Arapça tahkik kısmı; Ali Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî ve Tamâmü'l-Feyz Adlı Eseri II*, Marmara Ü. SBE, İstanbul 1994, yayımlanmamış yüksek lisans tezinin Arapça tahkik kısmı.

¹⁶ İ. Hakkı Bursevî “*Kitâbü'n-Netîce I-II*” Haz. Ali Namlı- İmdat Yavaş, İstanbul 1997.

¹⁷ Ali Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı*, İstanbul 2001.

bakışı çerçevesinde ele alır. Bu arada diğer tarikatlar ve tarikat mensuplarıyla ilgili değerlendirmelerine de yer verir.¹⁸

Diyanet İslam Ansiklopedisi'nde "İsmâil Hakkı Bursevî" maddesinde hayatını ve tasavvufî yönünü Ali Namlı, edebî yönünü M. Murat Yurtsever, itikadî yönünü de Yusuf Şevki Yavuz ve Cafer Karadağ hazırlamıştır.¹⁹

Mustafa Kara'nın "*Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler*" isimli eserinin ikinci cildinde İsmâil Hakkı Dergâhı ile ilgili VI. Bölüm M. Murat Yurtsever tarafından hazırlanmıştır. Bu bölümde Bursevî'nin hayatı, mürşidi, halifeleri, eserleri, fikirleri, tekkesi ve postnişinleri hakkında bilgi verilmektedir.²⁰ Ayrıca M. Murat Yurtsever Bursevî'nin *Divân*'ı üzerinde metin ve muhtevasının değerlendirmesine dayalı doktora tezini hazırlamıştır.²¹

Nevin (Gümüş) Mete *Kitabû'l-Envâr* üzerine, Seyit Avcı da Bursevî'nin hadîs anlayışı hakkında doktora tezlerini hazırlamışlardır. İsmâil Hakkı'nın özellikle eserleri üzerine pek çok lisans ve yüksek lisans tezleri vardır.²² Yüksek lisans çalışmaları şunlardır:²³

AKIDİL, Ali, *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri ve Tuhfe-i Umeriyye'si*, (Y.Lisans), dan. A. Abdülkadiroğlu, Gazi Üniversitesi, Ankara 1996, 105 s.

AKKAYA, Veysel, *Tuhfe-i Atâiyye*, (Y.Lisans), dan. M.Erol Kılıç, Marmara Üniversitesi, İstanbul 1999, 212 s.

ASLAN, Sabahattin, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Şerhu'l-Mesnevî Adlı Eserinin III. Cildinin Edisyon Kritiği*, (Y.Lisans), dan. Murat Yurtsever, Türk-İslâm Edebiyatı Bölümü Bursa 1999, 350 s.

AVAN, Naim, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Kitabû'l-Enbâr Adlı Eseri*, (Y.Lisans), Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van 1997. (Yayınlandı, İnsan Yayınları)

BARYAMAN, Saliha, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Şerh-i Mesnevî Adlı Eserinin I.Cildinin Edisyon Kritiği*, (Y.Lisans), dan. Murat Yurtsever, Türk-İslâm Edebiyatı Bölümü, Bursa 350 s.

¹⁸ Ali Namlı, a.g.e., s. 9.

¹⁹ Ali Namlı, M. Murat Yurtsever, Yusuf Şevki Yavuz, Cafer Karadağ, "*İsmâil Hakkı Bursevî*" DİA, XXIII, s.102- 110.

²⁰ Mustafa Kara, *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler II*, Bursa 1993, s.143- 172.

²¹ M. Murat Yurtsever, *İsmâil Hakkı Divânı* (İnceleme-Metin), Uludağ Ü. SBE, Bursa 1999, Bursa 2000Ede basılmıştır.

²² Ali Namlı, a.g.e., s. 18.

²³ Mustafa Aşkar ;Tasavvuf Tarihi Literatürü,İstanbul 2006, s. 433-450.

- BAŞYEMENİCİ, Zeki, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Kitâbu'z-Zikr ve 'ş-Şeref Adlı Eseri*, (Y.Lisans), dan. H.Kamil Yılmaz, Marmara Üniversitesi, İstanbul 1997.
- BAYKAL, Lütfi, *Bursevî'nin ve Mısrî'nin Tevhid Risâlelerinde Yer Alan Vahdaniyyet Anlayışı*, (Y.Lisans), dan. Salih Tuğ, Marmara Üniversitesi, İstanbul 1985.
- ÇELİK, Yusuf, *İsmâil Hakkı Bursevî'de Basiret Anlayışı*, (Y.Lisans), dan Yakup Çiçek, Marmara Üniversitesi, İstanbul 1994, 88 s.
- ÇETİN, Taner, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Vâridât-ı Kübrâ Adlı Eserinin Edisyon Kritiği*, (Y.Lisans), dan Murat Yurtsever, Türk-İslâm Edebiyatı Bölümü, Bursa 1999, 335 s.
- DÖNER, Nuran, *Tasavvuf Kültüründe Vâridât Geleneği ve Bursevî'nin Kitâbü'l-Kebîr'i*, (Y.Lisans), dan. Mustafa Kara, Uludağ Üniversitesi, Bursa 2000, 185 s.
- EFENDİ, İlyâs, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Kitâbu's-Silsileti'l-Celvetiyye'si*, (Y.Lisans), dan Mustafa Tahralı, Marmara Üniversitesi, İstanbul 1994.
- ESER, Zülfiye, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Es'idetü's-Sahafîyye ve Ecvibetü'l-Hakkîyye (Şerh-i Atâ li-Ehli'l-Gitâ) Adlı Eseri*, (Y.Lisans) dan. Mustafa Tahralı, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2003.
- KARA, İhsan, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Tuhfe-i Hasekiyyesi /III.Bölüm*, (Y.Lisans), dan. Mustafa Tahralı, Marmara Üniversitesi, İstanbul 1997, 144+111 s.
- MUSLU, Ramazan, *İsmâil Hakkı Bursevî ve Temâmü'l-Feyz Adlı Eseri-I*, (Y.Lisans), dan. İrfan Gündüz, Marmara Üniversitesi, İstanbul 1994, 127+265 s.
- NAMLI, Ali, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Temâmü'l-Feyz Adlı Eseri-II*, (Y.Lisans), dan. Selçuk Eraydın, Marmara Üniversitesi, İstanbul 1994, VI+116, VI+263 s.
- ÖZTÜRK, Şeyda, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin İki Tuhfesi: Tuhfe-i Vesîmiyye-Tuhfe-i Aliyye*, (Y.Lisans), dan. Mustafa Tahralı, Marmara Üniversitesi, İstanbul 1999 206 s.
- SOYSALDI, İhsan, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Kitâbu'n-Netîce Adlı Eserindeki Tasavvufî İstilahlar*, (Y.Lisans), dan. İbrahim Düzen, Harran Üniversitesi, Urfa 1998.
- TAŞTAN, Ahmet, *İsmâil Hakkı Bursevî ve Edebî Şerhleri*, (Y.Lisans), dan. Murat Yurtsever, Türk-İslâm Edebiyatı Bölümü, Bursa 1999, 366 s.
- YAMAN, Recep, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Kitâbü's-Sülûk Adlı Eseri*, (Y.Lisans), dan. Abdülhakim Yüce, Yüzüncüyıl Üniversitesi, Van 1998, IX+203 s.

YENİCE, Hüseyin, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Muhammediye Şerhi'nin I.Cildindeki Tasavvufî İstılahlar ve Semboller*, (Y.Lisans), dan. Mustafa Çağrııcı, Marmara Üniversitesi, İstanbul 1987, 166 s.

BİRİNCİ BÖLÜM

== İSMAİL HAKKI BURSEVÎ'NİN HAYATI ve ESERLERİ ==

A- İSMAİL HAKKI BURSEVÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEM

İsmâil Hakkı 1063-1137 (1653-1725) yılları arasında yaşadı. Duraklama döneminin sonu ile gerileme döneminin başlarında yaşayan Bursevî, beş padişahın saltanatını gördü. IV.Mehmed (1648- 1687), II.Süleyman (1687- 1691), II.Ahmed (1691- 1695), II.Mustafa (1695- 1703), III.Ahmed (1703-1730).²⁴

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Viyana bozgunundan sonra Belgrad'da idam edildi. Merzifonlu'nun idamından sonra, bu makamın hakkını verecek, onun yerini dolduracak kudrette, bozulan askerî ve idarî inzibatı temin edebilecek bir kumandan gelmedi. Böylece ordu nizamı giderek daha fazla bozulmaya başladı. Muharebelerin uzaması ve mağlubiyetlerin artması durumu daha vahim bir hale getiriyordu. Padişah IV.Mehmed ise bu felaket yıllarında bile ifrat derecesine varan av merakından vazgeçemiyordu. Dolayısıyla ordusunun başında bulunmuyordu.²⁵

Mohaç bozgunu sonrası ordu nizamı iyice bozulmuş, ayaklanan askerler Köprülü'nün damadı Siyavuş Paşa'yı vezir-i âzâm yapmışlardı. Bundan sonra da düşman karşısında cepheyi bırakıp Sultan Mehmed'i hal' etmek üzere İstanbul'a hareket ettiler. Şeyhülislam, devlet erkânı ve ulemâ ile ittifak edip IV.Mehmed'in tahttan indirilip yerine II.Süleyman'ın getirilmesini sağladılar.²⁶

Esas vazifelerini bırakıp İstanbul'a gelen Kapıkulu ocaklıları dört aya yakın bir süre yerlerine dönmemiş ve defalarca ayaklanmışlardı. "Zorbalar Vak'ası" olarak bilinen bu olaylar İstanbul'da düzeni alt üst etmişti. Ocaklılar başıboş bir durumda, istediklerini yapar ve yaptırır bir hale gelmişler, halkın malını yağmalamaya başlamışlardı. Bu karmaşa karşısında infiale gelen halk bir araya gelerek saraya yürür. Bunun üzerine padişah, ocaklıları sancağ-ı şerîfin altında toplanmaya davet ederek olayları yatıştırır. İsmâil Hakkı'nın şeyhi Osman Fazlî Efendi, halk ile

²⁴ Bu dönemler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İsmâil Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul 1972, III/b, s. 416-489, V/a, s. 1-19; Mücteba İlgürel, *DGBİT*, XI, S.77-136; Abdülkadir Özcan, "Dördüncü Mehmed", *DİA*, XXVIII, s. 414-418; Bekir Kütükoğlu "İkinci Süleyman", *DİA*, XI, s. 155-170; Mücteba İlgürel, "İkinci Ahmed", *DİA*, II, s. 33-34; Münir Aktepe, "Üçüncü Ahmed", *DİA*, II, s. 34-38.

²⁵ İsmâil Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1983, III/1, s. 482-484.

²⁶ İ.H. Uzunçarşılı, a.g.e. III/1, s.489- 494; Danişmend, *Kronoloji*, III/b, s. 465-471.

padişah ve hükümet arasında aracılık yaparak meselenin hallinde büyük yararlılıklar göstermiştir.²⁷

II. Süleyman'dan sonra yerine II. Ahmed hükümdar oldu. Yenilgiler ve kötü gidişat bu dönemde de devam etti. Fazıl Mustafa Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu Salankamen muharebesinde Avusturya ordusuna yenildi. Bu yenilgi ile düşman kuvvetleri cesaretlendi ve Varat'ı ele geçirdiler.²⁸

II. Ahmed'den sonra tahta geçen II. Mustafa amcalarının zamanındaki vaziyetten ve onların za'f ve tereddütlerinden müteessir olup, hırsının da etkisiyle bizzat seferlere iştirak ederek Avusturya'ya karşı üç sefer düzenlemiştir. İlk iki seferinde düşman ordusu mağlub edilmiştir.²⁹

İsmâil Hakkı askere vaaz ve nasihat etmek üzere bu seferlere katılmıştır.³⁰ Üçüncü Avusturya seferi olan Zenta muharebesinde Osmanlı ordusu hezimete uğramıştır.³¹ Bu hezimetten sonra on altı yıldan beri dört cephede yapılan harplerin devleti her cihetten yıpratması, halkın ağır vergiler dolayısıyla ezilmesi, devletin her tarafındaki asayişsizlik gibi etkenler Osmanlı devlet erkânını sulh temayüllerine zorlamıştır. Nihayetinde 1699'da Karlofça antlaşması imzalanmıştır. Osmanlı her dört cephede de (Avusturya, Venedik, Lehistan, Rusya) en kıymetli topraklarını terk etmek zorunda kalmıştır. Böylelikle Osmanlıların Avrupa'daki ilerleyişinin durduğu tescil edilmiştir.³²

Karlofça Antlaşması'ndan sonra ilk iş olarak memleketin düştüğü kötü ve acıklı durumun ıslahı için hudut işleri, idarî ve malî, askerî ve bahrî ıslahatlara ağırlık verildi. Vezir-i âzâm her sahada memleketin kalkınması için çalışırken, karşısına hükümetin bütün işlerine müdahale eden Şeyhülislam Feyzullah Efendi çıkmıştır. Feyzullah Efendi şehzadelğinde padişah II. Mustafa'nın hocasıydı. Sultan II. Mustafa tahta geçtikten sonra ikinci defa şeyhülislamlığa getirilmişti. Padişah öncelikle Zenta hezimetinden sonra devlet işlerinden ziyade zamanının büyük çoğunluğunu av eğlenceleriyle geçiriyordu. Padişahın üzerinde büyük bir nüfuza sahip olan hocası Şeyhülislam Feyzullah Efendi de bundan faydalanarak devlet

²⁷ İ.H. Uzunçarşılı, a.g.e., s.506- 508; M. İlgürel, "İkinci Süleyman", *DGBİT*, XI, s.80-84

²⁸ İ.H. Uzunçarşılı, a.g.e., s.533-537.

²⁹ İ.H. Uzunçarşılı, a.g.e., s.555- 561; M. İlgürel, "İkinci Mustafa", *DGBİT*, XI, 98-108.

³⁰ Danişmend, *Kronoloji*, III/b, s.475-482; İ.H. Uzunçarşılı, a.g.e. IV/2, s.605; Ali Namlı, a.g.e., s.73.

³¹ İ.H. Uzunçarşılı, a.g.e. III/1, s.566- 568; M. İlgürel, "İkinci Mustafa", *DGBİT*, XI, 98-108.

³² İ.H. Uzunçarşılı, a.g.e. III/1, s.585- 595.

işlerine müdahaleye başlamış, belli makamlara oğullarını ve kendine bağlı olan kimseleri getirmişti. Hatta Osmanlı tarihinde bir ilk olarak oğlu Fethullah Efendi'nin kendisinden sonra Şeyhülislam olması hususunda bir hatt-ı hümayun bile almıştı.³³

Feyzullah Efendi'nin bu haddini aşan uygunsuz icraatları, aleyhine büyük bir tepkinin oluşmasına sebep olmuştur. Nihayet ulemâ, asker ve İstanbul halkı şeyhülislam ve bağlılarının azledilip kendilerine teslim edilmesi ve padişahın da İstanbul'a gelmesini talep ederek Edirne'ye doğru harekete geçtiler. Tarihe "Edirne Vak'ası" veya "Feyzullah efendi Vak'ası" adıyla geçen bu ayaklanma İstanbul'da başladı ve daha sonra Edirne'ye sıçradı. Bu isyan sonunda Feyzullah Efendi oğlu ile birlikte katledilmiş, II. Mustafa da tahttan indirilip yerine III. Ahmed getirilmiştir.³⁴

Sultan III. Ahmed rahatına düşkün ve gaileden uzak bir kişiliğe sahipti. Nitekim ilk zamanlarda hudutlardaki güvensizlik kaygı uyandırdığı halde, bu vaziyete tamamen kayıtsız kalmış, hiçbir şekilde savaşa yanaşmamıştır. Nihayetinde Osmanlı hükümeti Rus çarının savaş tehdidini alınca, padişah gerçeklerle yüzleşmek zorunda kalmış ve Baltacı Mehmet Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu Rusya üzerine gönderilmiştir. Kırım kuvvetleriyle birleştikten sonra Osmanlı ordusu, Rus ordusunu teslim olmak zorunda bırakacak duruma düşürür. Rusların teklifiyle Osmanlı'nın başarısını pek yansıtmayan Prut antlaşması imzalanmıştır (1711). Ancak Rusların antlaşma şartlarına riayet etmemeleri Baltacı Mehmet Paşa'nın azline ve III. Ahmed'in yeni bir Rusya seferi için hazırlık yapmasına sebep olmuştur.³⁵

Sefer yapılmadan Damat Ali Paşa'nın gayretleri ile İngiliz ve Hollanda elçiliklerinin de aracılıklarıyla Prut antlaşması yeniden düzenlenerek kabul edilmiştir. Damat Ali Paşa bundan sonra muahedeyi bozdukları gerekçesiyle Venedik üzerine yürümüş, Mora yarımadasını Venediklilerden geri almıştır (1715).³⁶ Ancak bunun akabinde Damat Ali Paşa akılcı düşünüp, gerekli hazırlık ve tertibatı almadan Avusturya üzerine sefere çıkmıştır. Varadin Meydan Muharebesinde Osmanlı ordusu yenilmiş, Damat Ali Paşa şehit düşmüştür. Bundan sonra da Avusturya ordusuna karşı mukavemet gösterilememiş, Avusturya ordusu Belgrad'ı

³³ İ.H. Uzunçarşılı, a.g.e. IV/1, s.15- 17; Mehmet Serhan Tayşi, "Feyzullah Efendi, Seyyid" *DİA*, XII, 527.

³⁴ İ.H. Uzunçarşılı, a.g.e. IV/1, s.38-44; Tayşi, a.g.m., s. 527.

³⁵ Danişmend, *Kronoloji*, IV/a, s. 5-10; İ.H. Uzunçarşılı, a.g.e. IV/1, s.76-84.

³⁶ İ.H. Uzunçarşılı, a.g.e. IV/1, s.101-104.

almış ve Niş yöresine kadar inmiştir.³⁷ Bunun üzerine ordudaki yılgınlığın ve Sadrâzam Nevşehirli İbrahim Paşa'nın da şiddetli barış yanlısı olmasının etkisiyle Pasarofça antlaşması akd edilmiştir.³⁸

Sadâreti müddetince fikir, sanat ve eğlence devri açan Nevşehirli İbrahim Paşa savaştan kaçınan, sulh taraftarı, eğlenceye düşkün olup aynı meyilde olan III. Ahmed ile uyuşmaları sebebiyle uzun seneler sadâret makamında kalmıştır. Bu dönemde yaz geceleri lale eğlenceleri ve kışın helva sohbetleri ile geçiriliyordu. İstanbul halkının büyük bir kısmı bu eğlenceli hayata ayak uydurmuştu. Nitekim Paris'ten getirilen planlara göre İstanbul'un birçok yerine yeni yeni binalar inşa edilmiş, özellikle padişahın çiçek ve ağaç sevgisine dayalı olarak lale bahçelerinden müteşekkil eğlence yerleri yapılmıştı (Sadâbad). İşte bu sebepten dolayı o yıllara "Lâle Devri" denilmiştir.³⁹

Oldukça tahsil görmüş, ilme düşkün olan Damat İbrahim Paşa ilmî ve fikrî faaliyetleri desteklemiş ve yenilik hareketlere teşvik etmiştir. Muhtelif ilimlerde büyük ilim adamlarını himaye etmiştir. Yirmisekiz Çelebizade Mehmed Efendi'nin oğlu Said Mehmed Efendi ve İbrahim Müteferrika Efendi'nin gayretleriyle bu dönemde Türkçe kitap basan bir matbaa kurulmuştur. (1727)⁴⁰

III. Ahmed saltanatının son yıllarında huzûr ve rahata dalarak yönetimi tamamen İbrahim Paşa'ya bırakmıştı. İbrahim Paşa'nın yüksek makamlara, kendine ve şeyhülislama bağlı adamları getirmesi, zevk ve sefâyâ olan düşkünlükleri, halkta büyük bir hoşnutsuzluk uyandırmıştı. Başlangıçta oldukça zayıf olan İran'a karşı elde edilen bazı muvaffakiyetler bu hoşnutsuzlukları engellemişti. Ancak daha sonraları İran'la yapılan kanlı savaşların mağlubiyetle sonuçlanması, vergilerin oldukça artırılması, asayişsizlik dolayısıyla köylü halkın İstanbul'a akın etmesi, İstanbul esnafının zorlukları gibi olumsuzluklara sadrâzamanın İran üzerine sefer olacağını ilan etmesi ve padişahın buna taraftar olmaması halkın infialine sebep oldu.⁴¹ Bunun üzerine aylardan beri hazırlık içinde olan Patrona Halil avanesiyle birlikte

³⁷ İ.H. Uzunçarşılı, a.g.e. IV/1, s.119-122; Münir Aktepe, "Üçüncü Ahmed", *DİA*, II, s. 34-38.

³⁸ İ.H. Uzunçarşılı, a.g.e. IV/1, s.140-142.

³⁹ İ.H. Uzunçarşılı, a.g.e. IV/1, s.163- 169; Münir Aktepe, "Damad İbrahim Paşa", *DİA*, VIII,s. 441-443.

⁴⁰ İ.H. Uzunçarşılı, a.g.e. IV/1, s.158- 162.

⁴¹ İ.H. Uzunçarşılı, a.g.e. IV/1, s.199-203; Münir Aktepe, "Üçüncü Ahmed", *DİA*, II, s. 34-38.

ayaklanmıştı. Tarihte “Patrona Halil İsyanı” olarak adlandırılan bu isyanla Damat İbrahim Paşa katledilmiş, Sultan III. Ahmed de tahttan çekilmek zorunda kalmıştır.⁴²

XVII. asırda sufiyeye karşı olan Kadızâdeliler denen bir vâiz sınıfı görüyor. Kadızâdeliler ve Sivâsîler denen bu iki zümre arasındaki ilmî ve fikrî mücadele, bu yüzyılın ortalarından sonra özellikle İstanbul’da silahlı saldırılara varmıştı. Bunda hükümetin aczi ve vâizlerin de teşvikiyle sofiiyeye düşmanlık taşıyan bazı cahil saray ağalarının da rolü vardır. İsmâil Hakkı’nın yaşadığı döneme tekaddüm eden bu mücadeleler, Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa’nın Kadızâdeliler’in elebaşlarını sürdürmesi ve bir kısmını azletmesiyle fiili olarak son bulmuştur.⁴³

İsmâil Hakkı’nın yaşadığı bu dönemde devlet idaresinin bozulması, imparatorluğun diğer bütün medenî müesseselerine sirayet etmiş bulunuyordu. Devlet idare ve otoritesini kaybetmiş, iç ve dış hazine boşalmış, orduda disiplin kaybolmuş, ağır vergiler altında ezilen halk eski huzûra hasret kalmıştır. Bu keşmekeş, kültür seviyesinin düşmesine sebep olmuştu. Medreseler, artık üstün bir medeniyetin en yüksek mektepleri değildi. Nitekim müspet ilimler medrese müfredatından kaldırılmış, çocuk yaşta bilgisiz kişiler yüksek makamlara getirilmişlerdi. Bu da medreseleri ilmi hüviyeti haiz ilim adamları yetiştirmekten ve yeni ilmi faaliyetler yapmaktan mahrum bırakmıştır.⁴⁴

İşte İsmâil Hakkı’nın yaşadığı bu dönemde adeta bütün idarî ve içtimâî kurumları atıl hale gelmiş, devlet duraklama vaziyetinden gerilemeye düşmüştür.

B- İsmâil Hakkı Bursevî’nin Hayatı ve Eserleri

1- Adı- Lakabı ve Nisbesi

Ailesi tarafından kendisine “İsmâil” ismi verilmiş, şiirlerinde kullandığı “Hakkı” mahlasını diğer eserlerinde ismiyle birlikte kullandığından zamanla bu mahlas ismiyle bütünleşmiştir.⁴⁵

İsmâil Hakkı Aydos’ta doğmuş olması sebebiyle “Aydosî”, Celvetiyye tarîkatına mensup olduğu için “Celvetî”, bir müddet Üsküdar’da yaşadığı için “Üsküdârî”,

⁴² İ.H. Uzunçarşılı, a.g.e. IV/1, s.203-210.

⁴³ İ.H. Uzunçarşılı, a.g.e. III/1, s.354- 366.

⁴⁴ Nihad Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi II*, İstanbul 1971, s.737-742.

⁴⁵ Ali Namlı, *İsmâil Hakkı’nın Hayatı, Eserleri Tarikat Anlayışı*, İstanbul 2001, s. 33.

Bursa’da uzun süre yaşayıp orada medfun olması dolayısıyla “Bursevî” nisbelerini kullanmıştır.⁴⁶ Özellikle “Bursevî” nisbesiyle şöhret bulmuştur. M. Ali Aynî, Mesnevi şârihi İsmâil Ankarâvî (Ö. 1041/1631-32)’den ayırt etmek için “Bursevî” denildiğini zikreder.⁴⁷

2- Ailesi- Doğumu ve Çocukluğu

İsmâil Hakkı bugün Doğu Bulgaristan sınırları içinde bulunan Aydos’ta 1063 Zülka’de/1653 Eylül ayında dünyaya gelmiştir. Babası Mustafa Efendi Bayram Çavuş’un oğludur. Tasavvufa meyli olan bir insandır. Annesi Kerîme Hanım Kadı Ahmed Efendi’nin kızıdır. Böylelikle Bursevî’nin baba tarafından tasavvufa âşinâ, anne tarafından ilmiye sınıfına mensup bir aileden geldiğini söylemek mümkündür.⁴⁸

Babası Mustafa Efendi, İsmâil Hakkı’nın doğumundan bir yıl önce Aksaray’da Esir Hanı’nda meydana gelen büyük yangında mal ve emlâkını kaybetmiş, İstanbul’dan ayrılarak akrabalarının bulunduğu Aydos’a yerleşmek zorunda kalmıştır.⁴⁹

İsmâil Hakkı yedi yaşındayken annesini kaybetmiştir. Babasının vefatına dair elimizde herhangi bir malûmat bulunmamaktadır. Ancak, sülûkünü tamamladıktan sonra ilk görev yeri olan Üsküp’e giderken babasını ziyaret ettiğini göz önünde bulundurursak, babasının 1086/1675-76’dan sonra vefat ettiğini söyleyebiliriz.⁵⁰

3- Eğitimi

a)Zâhirî İlimleri Tahsîli

İsmâil Hakkı’nın 16 yıl süren tahsil hayatını üç dönem halinde ele alabiliriz. İlim tahsiline 1070/1659-60 tarihinde yedi yaşlarında başlayan İsmâil Hakkı, 12 yaşında Edirne’ye geçmiş ve 1083/1672-73’den itibaren tahsiline İstanbul’da devam etmiştir.⁵¹

⁴⁶ Ali Namlı, a.g.e., s. 34; Mustafa Kara, *Bursa’da Tarikatlar ve Tekkeler II*, Bursa 1993, s. 143.

⁴⁷ Mehmed Ali Aynî, *Türk Azizleri I, İsmâil Hakkı*, İstanbul 1944, s. 13.

⁴⁸ Ali Namlı, a.g.e., s. 35; Mustafa Kara, a.g.e., s. 33.

⁴⁹ Mehmed Şemseddin, *Yâdigâr-ı Şemsî (Bursa Dergâhları)I-II*, Haz: Mustafa Kara, Kadir Altansoy, Bursa 1997, s. 175.

⁵⁰ Ali Namlı, a.g.e., s. 36; Ramazan Muslu, *İsmâil Hakkı Bursevî ve Temâmü’l-Feyz I*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1994, s. 9.

⁵¹ M. Kara, a.g.e., s. 143.

Aydos'taki ilk beş yıllık sürede Bursevî, Osman Fazlî'nin Felibe'ye gitmesiyle yerine tayin ettiği Şeyh Ahmed Efendi'den ilim tahsil etmiş, okuma- yazma ile birlikte Arapça ve Türkçe'nin temel bilgilerini öğrenmiştir.⁵²

Bundan sonraki dönemde Osman Fazlî Efendi'nin ilk halîfesi olan Edirne şeyhlerinden Şeyh Seyyid Abdulkakî Efendi ziyaret maksadıyla Aydos'a gelir. İsmâil Hakkı'daki kabiliyeti görünce, onu daha iyi yetiştirmek için babasından ve babaannesinden izin ister. Onlar da buna razı olurlar ve İsmâil Hakkı'yı onunla Edirne'ye gönderirler.⁵³

İsmâil Hakkı, Şeyh Abdulkakî Efendi ile Edirne'ye gittiğinde on bir yaşındaydı (1047/1637-38). Edirne'deki yedi yıllık tahsil süresinde hıfzını tamamlamış ve şer'î ilimler ağırlıklı, düzenli bir eğitim görmüştür. Şeyh Abdulkakî Efendi'den:

- a) İbnü'l-Hacîb (Ö. 646/1248-49)'in sarf ilmine dair *eş-Şâfiye* ve nahiv ilmine dair *el-Kâfiye*'sini okuyup ezberledi.
- b) Mantıktan bazı risâleler,
- c) Fıkıhtan İbrahim Halebî (Ö. 956/1549)'nin *Mültekâ*'sını,
- d) Kelâmdan Neseî (Ö. 537/1142-43)'nin *Kitâbü'l-Akâid*'ini ve Sa'deddin Taftazânî (Ö. 791/1388-89)'nin *Şerhü'l-Akâid*'ini,
- e) İlm-i âdabtan bazı risâleleri,
- f) Meânî ve beyândan Sekkâkî (Ö. 626/1228-29)'nin *Miftâhu'l-Ulûm*'unu,
- g) Fıkıh usûlünden İbn Melek (Ö. 797/1394-95)'in *Şerhü'l-Menâr*'ını,
- h) Tefsîrdan Beyzâvî (Ö. 685/1286)'nin *Envârü't-Tenzîl*'inin üçte birini ve diğer ilimlerden birçok risâleyi okumuş ve Şeyh Abdulkakî Efendi'den icazet almıştır.⁵⁴

b) Tasavvufa Yönelişi

Edirne'de yedi yıllık tahsil dönemi geçtikten sonra hocası Şeyh Abdulkakî Efendi zâhirî ve bâtinî ilmini ilerletmesi ve tasavvufa intisab etmesi için Bursevî'yi İstanbul'da bulunan Osman Fazlî Efendi'ye gönderdi. Henüz yirmi yaşında olan İsmâil Hakkı 1083 yılı Rebû'l-Evvel ayı ortalarında (Temmuz 1672) Osman Fazlî

⁵² R. Muslu, a.g.e., s. 15; A. Namlı, a.g.e., s. 36.

⁵³ A. Namlı, a.g.e., s. 37; R. Muslu, a.g.e., s. 15.

⁵⁴ A. Namlı, a.g.e., s. 37; R. Muslu, a.g.e., s. 15- 16.

Efendi'nin Fatih Atpazarı'ndaki hankâhına gelir. Şeyhle görüşür ve şeyh onu mürid olarak kabul eder.⁵⁵

Osman Fazlî Efendi, Üftâde ve Aziz Mahmûd Hüdâî'den sonra Celvetiyye tarîkatının en büyük sûfilerindendir. İsmâil Hakkı'nın ilk ve tek mürihidir. 1041/1631-32'de Şumnu'da doğan Osman Fazlî Efendi ilk öğrenimini babası Seyit Fethullah Efendi'nin halîfesi Saçlı İbrahim Efendi'den almıştır. İbrahim Efendi'ye intisab ederek Celvetiyye tarîkatına dahil olmuştur. Hocası tarafından İstanbul'a gönderilen Osman Fazlî Efendi önce Hüdâî'nin kızının oğlu Mes'ud Çelebi'ye intisab etmek istemişse de meczubiyeti yüzünden vazgeçmiş, yine Celvetî meşâyihından Zeyrek Dergâhı Şeyhi Zâkirzâde Abdullah Efendi (Ö. 1068/1657-58)'ye intisab etmiştir.⁵⁶ Şeyhinin yanında hem şer'î ilimleri hem de sülûkunu tamamlayan Osman Fazlî Efendi 1065/1654-55'te Aydos'a halife tayin olmuştur. Zâkirzâde'nin vefatına kadar burada kalıp, vefatından sonra Felibe'ye geçmiştir. On beş yıl Felibe'de kalan Fazlî Efendi, 1083/1672-73'den sonra da İstanbul'a yerleşmiş, Zeyrek Camii'ne bitişik Celvetiyye Dergâhı'nda ders vermiştir. İsmâil Hakkı ile bu dergâhta buluşmuşlar.⁵⁷

İsmâil Hakkı gerek zâhirî ilimlerle ilgili eğitimi ve gerek tasavvufî ilimlerle ilgili eğitimi ciddi tutan Osman Fazlî Efendi'nin yanında üç yıl süren riyâzatla dolu bir eğitim görmüştür. Bursevî, bu dönemdeki eğitiminin ilk zamanlarında zâhirî ve bâtinî ilimleri aynı seviyede görmekle birlikte, son zamanlarında mânevî eğitimin ağırlık kazandığını görmekteyiz.⁵⁸

Bu dönemde iyi derecede Farsça öğrenen İsmâil Hakkı, şeyhinden ilm-i âdâb, kelâm ve ferâiz okumuştur. Bu arada Hâfiz (793/1390-91)'in *Divân*'ını, Sa'dî (689/1290)'nin *Bostan ve Gülistân*'ını, Mevlânâ Câmî (898/1492-93)'nin *Baharistân*'ını, İbn Kemal (940/1534)'in *Nigâristân*'ını, Mevlânâ (672/1273-74)'nin *Mesnevî* ve *Fîhi mâ Fih*'ini, Vâiz Hüseyin el-Kâşifî (910/1504-05)'nin *Cevâhirü't-Tefsîr*'ini okumuştur. Ayrıca Hâfiz Osman'dan hat dersleri almıştır.⁵⁹

Bursevî'ye ayrı bir önem veren Osman Fazlî Efendi, ilmîni ve mâneviyâtını kemâle erdirmek için Celvetiyye tarîkatının âdab ve usûlüne göre hergün yapacağı

⁵⁵ A. Namlı, a.g.e., s.37.

⁵⁶ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 10^b.

⁵⁷ M. Kara, a.g.e., s. 150.

⁵⁸ A. Namlı, a.g.e., s. 40.

⁵⁹ A. Namlı, a.g.e., s. 39; R. Muslu, a.g.e., s. 16.

zikir ve virdler tayin etmiştir. Zâhirî ilimlerle ilgili tahsilini tamamladıktan sonra şeyhinin işaretiyle Zeyrek Camii'nde doksan günlük halvete girdi. Halveti tamamladıktan sonra dervişlerin yemeklerini pişirmek, zâviyeyi süpürmek, yemekten sonra kapları yıkamak ve sofrayı temizlemek gibi hizmetleri gördü. Bundan sonra da şeyhinin yerine vaazlar verdi ve nihayet Üsküp'e halife olarak tayin oldu.⁶⁰

4- Halîfeliği

1086/1675-76'te başlayıp vefatına kadar elli yıllık bir süreyi içine alan irşad faaliyetlerinde İsmâil Hakkı hem öğretmen, hem vâiz, hem mürşid ve hem de müellif olmak üzere dört vazifeyi birden sürdürmüştür. Şeyhi Osman Fazlî'nin vefatına kadar irşadla görevli bulunduğu her yere onun tayini ile gitmiş ve karşılaştığı bütün problemlerde şeyhi ile istişare etmiştir.⁶¹

Bursevî 1 Rebûlâhir 1086 (Haziran 1675)'te Üsküp'e ulaşır. Önceleri bir cami hücrelerinde kalan Bursevî daha sonra zengin bir hanımın inşâ ettirdiği yeni bir zâviyeye geçer.⁶²Bursevî, yirmi dört yaşında iken 1087/1676-77 yılında aslen İstanbullu olup Üsküp'e yerleşmiş olan Şeyh Mustafa Uşşâkî'nin kızı Afife Hanım'la evlenir.⁶³

İsmâil Hakkı, vaaz ve irşad vazifelerinin yanı sıra zâhirî ilimlerle ilgili dersler veriyordu. Üsküp'te Kitap ve sünnete muhalif fikirlere sahip olan müftü, kadı, imam ve şeyhlik makamını işgal eden bazı ileri gelenleri vaazlarında sert bir üslûpla eleştirir. Bu durum gittikçe ilerler ve olay Osman Fazlî Efendi'ye intikal eder. Osman Fazlî de onları barıştırır ve hadîsenin tamamen kapanması için Bursevî'yi Köprülü'ye, Köprülü'deki halîfesini de Üsküp'e tayin eder. Köprülü sâkinleri ve civar kasabalardaki halk İsmâil Hakkı'dan müftü olmasını isterler. Halkın bu isteğine kadılar da destek verir. Ancak İsmâil Hakkı şeyhinin de işaretiyle bu teklifi reddeder. Buna karşılık Ustrumca halkının ısrarlı istekleri ve Osman Fazlî'nin de izniyle 1093/1682'de Ustrumca'ya geçer.⁶⁴

İsmâil Hakkı 1095/1684 yılı sonlarında, padişah IV. Mehmed'e vaaz ve nasihat etmek üzere Edirne'de bulunan şeyhi Osman Fazlî Efendi tarafından saraya davet

⁶⁰ A. Namlı, a.g.e. , s. 40.

⁶¹ M. Kara, a.g.e. , s. 144

⁶² A. Namlı, a.g.e. , s. 42.

⁶³ A. Namlı, a.g.e. , s. 42, 115.

⁶⁴ A. Namlı, a.g.e. , s. 46- 48.

edilir. Bu, onun için üç ay gibi bir süre şeyhiyle beraber olma ve onunla birlikte bazı kitapları mütâlaa etme imkânı sağlar. Bu sırada Osman Fazlî Efendi'nin Bursa halîfesi Sun'ullah Efendi'nin vefat ettiği ve yerine başka bir halife istendiğine dair haber gelir. Bunun üzerine şeyhi, İsmâil Hakkı'yı Bursa'ya halîfe olarak tayin eder. Eşinin Bursa'ya gitmek istememesi üzerine sıkıntı yaşasa da, İsmâil Hakkı'nın tamamen kararlı davranması dolayısıyla eşi de kabul etmek zorunda kalır.⁶⁵

Bursevî, 8 Cemâziyelâhir 1096 (Mayıs 1685) tarihinde ailesi ile birlikte Bursa'ya ulaşır. Bursa'daki ilk yılları barınma ve geçim sıkıntısı da dahil her yönden Üsküp'te geçirdiği yıllar kadar zor ve çileli geçmiştir.⁶⁶ Bu sıkıntılı dönemde İsmâil Hakkı gittikçe mücâhededesini arttırır. Yeme ve içmeyi azalttıkça azaltır. Bursevî, Bursa'ya taşındıktan sonra ders vermeyi bırakır. Buna karşılık vaaz ve nasihatlere ağırlık verir. Her pazar Câmî-i Kebîr (Ulucami)'de vaaz verir. Mevzuları hazırlarken tefsîr, hadîs, fıkıh, kelâm ve tasavvufa dair eserlerden istifade eder. Kendisine gelen bir ilhâm üzerine Şaban 1096/ Temmuz 1685'te tertîb üzere Kur'ân-ı Kerîm'in başından başlayarak vaazlarında tefsîr etmeye başlar. Bu tefsîrini de çekici bir üslûpla yazıya geçirir. Bu şekilde te'lif etmeye başladığı eserine "*Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*" ismini vermiştir.⁶⁷

İsmâil Hakkı Bursa'ya geldikten sonra, ilmî gelişimini tamamlayarak, şeyhin kavli ve fiilî nasihatlerini almak ve neşâtını yenilemek maksadıyla beş kez İstanbul'a şeyhini ziyarete gelmiştir. Bu ziyaretler esnasında şeyhinin umûmî ve husûsî sohbetlerinde notlar tutmuştur.⁶⁸

İsmâil Hakkı son olarak şeyhini Kıbrıs'ta sürgün olduğu sırada ziyaret etmiştir. 1102/1690-91 senesinde şeyhinin daveti üzerine, şeyhinin küçük oğlu Mustafa ve üç dervişle birlikte Magosa'ya gider. Osman Fazlî Efendi'nin onu Kıbrıs'a çağırma sebebi, onu yerine şeyh olarak tayin etmektir. Böylece bu ziyaret esnasında Celvetiyye tarîkatı şeyhliği İsmâil Hakkı'ya devredilir.⁶⁹

⁶⁵ A. Namlı, a.g.e., s. 50- 52.

⁶⁶ M. Kara, a.g.e., s. 146.

⁶⁷ A. Namlı, a.g.e., s. 54; R. Muslu, a.g.e., s. 12.

⁶⁸ A. Namlı, a.g.e., s. 54- 57.

⁶⁹ M. Kara, a.g.e., s. 147.

5- Şeyhliği

Kıbrıs'ta şeyhinin yanında on yedi gün kalan İsmâil Hakkı, iki dervişle birlikte Bursa'ya döner. Bir müddet sonra şeyhi Osman Fazlî Efendi 17 Zilhicce 1102 (Eylül 1691) salı günü vefat eder.⁷⁰

İsmâil Hakkı ordunun moral gücünü takviye etmek ve sefere hazırlamak için Sadrazam Elmas Mehmed Paşa tarafından sefere davet edilmiştir. Sefer esnasında askere vaaz ve nasihatler etmiş, Sultan Mustafa da bu nasihatleri dinlemiştir.⁷¹

1110/1698-99 yılında İsmâil Hakkı'nın oğulları İshak ve Ubeydullah on iki gün içinde vefat ederler. Bundan bir yıl sonra 1111/1699-1700 senesinde Şam üzerinden karayoluyla hacca gider. Haremeyn'de geçirdiği yedi ayın elli gününü Medine'de, beş ay on gününü Mekke'de geçirmiştir. Bursevî'nin bu haccında arefe günü Cuma'ya rast geldiğinden bu sene hacc-ı ekber olmuştur. İsmâil Hakkı bunun kendisi için pek çok bâtinî fütûhata vesîle olduğunu söyler. Hac dönüşü kabilelerine eşkiyâ saldırır ve İsmâil Hakkı canını zor kurtarır. Ancak değerli kitapları ve kıymetli eşyalarının tümü zâyi olur.⁷²

Bursevî hacdan döndükten sonra 1122/ 1710 yılına kadar Bursa'da ikâmet eder. Bir grup mensubu ile 1122/ 1710'da ikinci haccı için yola koyulur. İstanbul üzerinden deniz yoluyla Mısır'a gelirler. İki aydan fazla kaldığı Mısır'da ulemâ, tasavvuf erbâbı ve halkla irtibat kurar. Bazılarına eserler yazıp hediye eder ve icazetnâmeler verir. Buradan da hac fârizası için Mekke'ye geçer. İsmâil Hakkı'nın bu hac seferi de birincisi gibi on yedi ay sürmüş, hacdan dönüşünde önce İstanbul'a, oradan da Bursa'ya geçmiştir.⁷³

Bursevî, Cemâziyelâhir 1126/Haziran 1714'te işaret-i ilâhî ile Tekirdağ'a yerleşir. Burada üç yıl kalan İsmâil Hakkı, Osman Fazlî Efendi'nin en çok sevdiği kızı Hanîfe Hanım'la evlenmiştir. Hânife Hanım, İsmâil Hakkı'yla evlendikten iki yıl sonra vefat etmiştir. Bursevî'nin Tekirdağ'da gerçekleştirdiği bir diğer evlilik de Âişe Hanım'lardır.⁷⁴

1129/1717'de Bursa'ya dönen İsmâil Hakkı İbnü'l-Arabî (Ö. 638/1240)'ye duyduğu sevgi ve bağlılık nedeniyle, Receb 1129/Temmuz 1717'de eşi ve

⁷⁰ A. Namlı, a.g.e. , s. 68- 70; R. Muslu, a.g.e. , s. 13.

⁷¹ R. Muslu, a.g.e. , s. 13; A. Namlı, a.g.e. , s. 73.

⁷² A. Namlı, a.g.e. , s. 75- 78.

⁷³ A. Namlı, a.g.e. , s. 87- 89; R. Muslu, a.g.e. , s. 13.

⁷⁴ A. Namlı, a.g.e. , s. 89.

çocuklarıyla birlikte Şam yolculuğuna çıkarBursevî üç yıl kadar kaldığı Şam'da zaman zaman İbn-i Arabî'nin kabrini ziyaret etmiş ve onun maneviyatından istifade etmeye çalışmıştır. Bununla birlikte te'lif faaliyetlerine burada da devam etmiş, bölgenin ilim erbâbı ile özellikle sigara içmenin haram olup olmadığına dair hararetli tartışmalar yapmıştır. Özellikle Şeyh Abdulganî en-Nablusî ile bu konuda çok tartışmıştır.⁷⁵

1133/1720-21 yılında ailesi ile birlikte Şam'dan dönen Bursevî, Üsküdar'da Damad İbrahim Paşa'nın kendisi için satın aldığı eve yerleşir. Burası aynı zamanda tarikatının da merkezi haline gelir. İsmâil Hakkı'nın Üsküdar'da kaldığı üç yıllık süre içinde te'lif hayatı oldukça verimli geçer. Eserlerinin çoğunu burada yazmıştır. Bu dönemde Üsküdar'daki Ahmediye Camii'nde vaaza başlar. Vaazlarında zaman zaman vahdet-i vücûd meselesinden bahsettiği ve İslâm akîdesine aykırı sözler söylediği gerekçesiyle, hakkında soruşturma açılır. Tahkikat neticesinde İstanbul ve Üsküdar halkından pek çok kimse lehinde şahadette bulununca şikayetin asılsız olduğu anlaşılır. İsmâil Hakkı üç sene Üsküdar'da kaldıktan sonra 1135/1722-23 yılında; Üsküdar'da aleyhine oluşan menfî hava ve Bursalı dostlarının ısrarı üzerine Bursa'ya döner. Elindeki bir miktar parayla, ömrünün son iki yılını da bugün ibâdete açık olan Muhammediye Camii'nin inşasına harcamıştır. Bu dönemde yaşının ilerlemiş olmasına rağmen eser te'lifine, irşâda ve camilerdeki vaazlarına devam etmiştir.⁷⁶

İsmâil Hakkı, 9 Zilkâde 1137/20 Temmuz 1725 perşembe günü akşama doğru vefat etmiştir. Vefat ettiğinde hicri tarihe göre 75 yaşında olan İsmâil Hakkı, Bursa Tuzpazarı'nda inşâ ettirdiği caminin kible tarafına defnedilmiştir.⁷⁷

Mehmed Şemseddin Efendi, Bursevî'nin *Kitâbü Nakdi'l-hâl* adlı eserindeki bir şiirin sonunda kendisinin vefat tarihine işaret ettiğini fark etmiştir. Şemseddin Efendi, bunu İsmâil Hakkı'nın kerâmetlerinden kabul eder. Şiirin tamamını bir taşa hakettirerek mezarına yerleştirilmesini sağlar. Söz konusu şiirin son beyti şöyledir:

Âteş-i tevhîd-i her kim yaktı kânûn-i dile

*Hakkıyâ, envâr-ı Hakk ile pür oldu merkadi*⁷⁸

⁷⁵ A. Namlı, a.g.e. , s. 93- 96.

⁷⁶ A. Namlı, a.g.e. , s. 108- 110; M. Kara, a.g.e. , s. 148.

⁷⁷ A. Namlı, a.g.e. , s. 112.

⁷⁸ M. Şemseddin, a.g.e., s. 179.

İsmâil Hakkı'nın kabrini ve camiini içine alan İsmâil Hakkı Tekkesine, İsmâil Hakkı Âsitânesi, Hikmetizâde Dergâhı ve Sırrî Zâviyesi de denir. İsmâil Hakkı 1098/1686-87'de Bursa'ya geldiğinde oturmuş olduğu ev ve evine bitişik çilehanesi bu külliyenin ilk mamureleridir. Daha sonra ihtiyaca binaen birkaç oda ilave edilmiş ve Hakkı'nın vefatından önce de sözü edilen cami yapılmıştır.⁷⁹

6- Halîfeleri

İsmâil Hakkı'nın nesli, oğlu Mehmed Bahâuddin (Ö. 1150/1737-38)'den sonra devam etmediği için vekâleten şeyh olanlar dışında İsmâil Hakkı Dergâhı'nda Mehmed Hikmetî Efendi (Ö. 1165/1751-52)'nin soyundan gelenler postnişin olmuşlardır. Bunlar dışında bilinen halîfeleri şunlardır: Osman Vahdetî Efendi (Ö. 1135/1722-23), İshak Efendi (Ö. 1150/1737-38), Süleyman Zâtî Efendi (Ö. 1151/1738-39), Abdurrahman Efendi (Ö. 1164/1750-51), Derûnizâde Mehmed Hulûsî Efendi (Ö. 1167/1753-54), Ahaveyn Efendi (Ö. 1176/1762-63), Ahmed Pertevî Efendi (Ö. 1182/1768-69), Yahya Efendi (Ö. ?), Abdullah Hasköyî (Ö. ?), Yunus Efendi (Ö. ?), Mehmed Zikrî Efendi (Ö. ?), Radovişli Ali Efendi (Ö. ?), Sünnetî Efendi (Ö. ?), İçelli Abdülaziz Efendi (Ö. ?).⁸⁰

7- Silsilesi

Mürşidin temel vasıflarından sayılan silsile konusuna İsmâil Hakkı ayrı bir önem verir ve daha geniş açıdan bakar. Ona göre tarîkatta nikahı sahîh ve silsilede nesebi muttasıl olmayan kimse veliyy-i örfî olamaz. Mânevî nikah, mânevî silsiledir. Mânevî nikahtan doğan çocuklara evlâd-ı mâneviye denir ki, tarîkat silsilesi bunlarla devam eder. Bunlar peygamberlere vâris olan ilm-i billâh ehlidirler. Evliyânın silsilesi mânevîdir, sûrî değildir. Şöyle ki, sûrî silsile babadan evlada intikal eder, oysa velâyet ve kutbiyet evlâda değil, istîdâdı olana intikal eder. Silsilede aslolan neseb değil, hâl ve kemâldir. Eğer mürşidin sülbünden gelen evlâdına mânevî verâsete istîdâd varsa o da vâris olabilir.⁸¹

⁷⁹ M. Kara, a.g.e., s. 167.

⁸⁰ Ali Namlı, a.g.e., s.220- 230; R. Muslu, a.g.e., s. 19.

⁸¹ Ali Namlı, a.g.e., s. 290.

Bursevî'nin, Celvetî tarîkatı silsilesinde yer alan şeyhlerin kısa biyografilerine dair *Kitâbu's-Silsileti'l-Celvetiyye* adlı müstakil bir eseri vardır. Ayrıca *Tamâmü'l-Feyz* adlı eserinde de Celvetî silsilesi için bir başlık ayırmıştır.

İsmâil Hakkı, *Kitâbu's-Silsile*'de silsileyi Allah Teâlâ'dan başlatır. Daha sonra silsileyi İsrâfil, Mikâil ve Cebrâil ile devam ettirir.⁸² Hz. Peygamber'den başlayarak kendisine varan silsileyi de şu şekilde verir:

- “1- Hz. Muhammed Mustafa (s.a.v.) 11/ 632
- 2- Hz. Ali (r.a.) 40/ 660-61
- 3- Kümeyl b. Ziyâd (k.s.) 63/ 682-83
- 4- Hasan el-Basrî (k.s.) 110/ 728
- 5- Habîb el-Acemî (k.s.) 130/ 747- 748?
- 6- Dâvûd et-Tâî (k.s.) 165/ 781-82?
- 7- Ma'ruf el-Kerhî (k.s.) 200/ 815-16
- 8- Seriyî es-Sakatî (k.s.) 253/ 867
- 9- Cüneyd el-Bağdâdî (k.s.) 297/ 909-10
- 10- Mîmşâd ed- Dîneverî (k.s.) 299/ 911-12
- 11- Muhammed ed- Dîneverî (k.s.) 367/ 977-78
- 12- Muhammed el-Bekrî (k.s.) 400/ 1009-10
- 13- Vasıyyüddin el-Kâdî (k.s.) 452/ 1060
- 14- Ömer el-Bekrî (k.s.) 487/ 1094
- 15- Ebû'n-Necîb Abdulkâhir es-Sühreverdî (k.s.) 563/ 1167-68
- 16- Kutbüddîn el-Ebherî (k.s.) 623/ 1226
- 17- Rüknüddîn Muhammed en-Nehhâsî (k.s.) 628/ 1230-31
- 18- Şihâbüddîn Muhammed et-Tebrîzî (k.s.) 638/ 1240-41
- 19- Cemâlüddîn et-Tebrîzî (k.s.) 672/ 1273-74
- 20- İbrâhim Zâhid el-Gîlânî (k.s.) 700/ 1300-01
- 21- Safiyüddîn el-Erdebîlî (k.s.) 735/ 1334-35
- 22- Sadrüddîn Mûsâ el-Erdebîlî (k.s.) 794/ 1391-92
- 23- Alâüddîn Hâce Ali el-Erdebîlî (k.s.) 832/ 1428-29
- 24- Şeyh Şah İbrâhim el-Erdebîlî (k.s.) 851/ 1447-48
- 25- Hamîdüddîn el-Aksarayî (Somuncu Baba) (k.s.) 815/ 1412-13

⁸² *Kitâbü's-Silsile*, vr. 8^b.

- 26- Hacı Bayram el-Ankaravî (k.s.) 833/ 1429-30
- 27- Muk'ad Hızır Dede el-Bursevî (k.s.) 918/ 1512-13
- 28- Mehmed Muhyiddîn Üftâde (k.s.) 988/ 1580
- 29- Azîz Mahmud Hüdâyî (k.s.) 1038/ 1628-29
- 30- Muk'ad Ahmed Efendi (k.s.) 1049/ 1639-40
- 31- Zâkirzâde Abdullah Efendi (k.s.) 1068/ 1657-58
- 32- Osman el-Fazlî el-Îlâhî (Atpazârî) (k.s.) 1102/ 1690-91
- 33- İsmâil Hakkı Bursevî 1137/ 1725”⁸³

8- Eserleri

Bursevî, Osmanlı ulemâsı ve meşâyihî içinde eserlerinin çokluğu ile bilinen velûd bir mutasavvıftır. Nitekim vefatından bir yıl önce tamamladığı *Kitabu'n-Netîce* adlı eserinde on beş eserinin adını zikrettikten sonra bunlardan başka yüzden fazla kitap ve risalesinin bulunduğunu ve çoğunun tasavvuf ilmine dair olduğunu belirtir.⁸⁴

İsmâil Hakkı ile ilgili çalışmalarda eserlerinin sayısı hakkında farklı bilgiler mevcuttur. Nitekim Hocazâde Ahmed Hilmi *Ziyâretü'l-Evliyâ*'sında 50, Ayvansarayî *Hadîkatü'l-Cevâmî*'inde 68, M. Şemseddin Sâmî *Yadigâr-i Şemsi*'de 115, Bursalı Mehmet Tahir *Osmanlı Müellefleri*'nde 105, Hüseyin Vassaf *Kemâlnâme-i Hakkı*'da 133, M. Ali Aynî *Türk Azizleri I*'de 134 eserden oluşan birbirinden farklı listeler vermişlerdir. Bursevî hakkında oldukça etraflı bir çalışma yapan Sâkıb Yıldız doktora tezinde 120, tercümesinde ise 127 eser vermiş, ancak daha sonra bazılarını iptal ederek 111'e düşürmüştür.⁸⁵

İsmâil Hakkı'nın eserlerinin sayısı hakkındaki bu farklılığın sebeplerini şöyle sıralayabiliriz:

- 1- Eserlerin çokluğu ve bazı eserlerin kendilerine has husûsiyetlerinin bulunması,
- 2- Eser tespitinde araştırmacıların esas aldığı kriterlerin farklı olması,
- 3- Müellif tarafından bazı esere birden fazla isim verilmesi ve kütüphane kayıtlarında değişik adlarla yer alması,

⁸³ *Kitâbü's-Silsile*, vr. 8^b -13^b.

⁸⁴ İ. Hakkı Bursevî “*Kitâbü'n-Netîce II*” Haz. Ali Namlı- İmdat Yavaş, İstanbul 1997, s. 339.

⁸⁵ Ali Namlı, a.g.e., s. 162; Bursevî'nin eserleri hakkında daha fazla bilgi için bkz. Ali Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, eserleri, Tarikat Anlayışı*, İstanbul 2001, s. 161- 219.

- 4- Müellif tarafından ismi konulmayan mecmûa ve vâridât türü eserlerin birbirine karıştırılması,
- 5- Mecmûalarda yer alan küçük risâlelerin bazen müstakil birer eser sayılırken bazen de hiç dikkate alınmadan mecmûanın bir parçası olarak kabul edilmesi,
- 6- Başkalarına ait eserlerin İsmâil Hakkı'ya nisbet edilmesi,
- 7- İsmâil Hakkı'nın kaybolan eserleri.⁸⁶

İşte bunlardan dolayı Bursevî'nin eserleri hakkında net bir rakam vermek doğru olmaz. Ancak bu veriler ışığında şöyle bir tespit yapılabilir: “Kayıp eserleri de dikkate alarak İsmâil Hakkı'nın 120- 130 kadar eseri olduğu söylenebilir. Ancak değerlendirme yaparken esas alınan kritere göre mecmûa türü bazı eserleri, bir veya daha fazla eser kabul edilebileceğinden bu sayıyı bir miktar yukarı veya aşağı çekmek mümkündür.”⁸⁷

Eserlerini esas olarak Türkçe ve Arapça olarak yazmış, bazen Farsça'ya da yer vermiştir. Eserlerinde öğrenme ve amel etmenin kolay olması, tam anlamıyla herkesin istifade etmesi için tekellûf ve zahmetten uzak sade bir dil kullanmıştır.⁸⁸

İsmâil Hakkı'ya ait eserleri tefsîr, hadîs, fıkıh, kelâm, tasavvuf, şiir, vâridât ve vaazlar gibi başlıklar altında toplamak mümkündür. Ancak bütün bu eserlerin tasavvuf eksenini etrafında kaleme alınmış olması ve genellikle konuların içiçeliği sebebiyle bunun kesin ve tam bir tasnif olduğunu söyleyemeyiz.⁸⁹ Eserleri içinde en fazla şöhret bulanlar şunlardır: *Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, (1096- 1117/ 1685- 1706), *Tamâmü'l-feyz fî bâbi'r-ricâl*, (1103/ 1692), *Kitâbü's-Silsileti'l-Celvetiyye (Silsilenâme-i Celvetî)*, (1137/ 1724), *Rûhu'l-Mesnevî (Şerhu'l-Mesnevî)*, (1116/ 1704), *Kitâbü'n-Netîce*, (1136/ 1724), *Divân-ı İsmâil Hakkı (Fütûhât-ı Burûseviyye)*, (1098/ 1687).⁹⁰

⁸⁶ Ali Namlı, a.g.e., s. 162.

⁸⁷ Ali Namlı, a.g.e., s. 162.

⁸⁸ Ali Namlı, a.g.e., s. 163.

⁸⁹ M. Kara, a.g.e., s. 156.

⁹⁰ Bursevî'nin eserleri için bkz. Ali Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı*, İstanbul 2001, s. 161-219.

İKİNCİ BÖLÜM

İSMÂİL HAKKI BURSEVÎ'NİN *VESÎLETÜ'L-MERÂM* ADLI ESERİNDEKİ TASAVVUFÎ GÖRÜŞLERİ

GİRİŞ

İsmâil Hakkı, *Vesîletü'l-Merâm*'da Cüneyd-i Bağdâdî'nin sahîh bir sülûk ve halvetten faydalanmak için gerekli gördüğü sekiz şartı ele alır. Bu şartlar şunlardır:

- 1- İtikat,
- 2- Terk-i îtirâz,
- 3- Devâm-ı Vüzû,
- 4- Halvet,
- 5- Devâm-ı savm,
- 6- Devâm-ı sükût,
- 7- Devâm-ı zikir,
- 8- Nefy-i havâtır.

Bursevî bunu ele alırken yeri geldikçe farklı tasavvufî konuları da ele alır.

Çalışmamızın bu bölümünden Cüneyd-i Bağdâdî'ye dayandırılan bu sekiz şartı, İsmâil Hakkı Bursevî'nin *Vesîletü'l-Merâm* adlı eserinin çerçevesinde ele alacağız.

CÜNEYD-İ BAĞDÂDÎ VE SEKİZ ŞARTI:

“Tâvûsü'l-ulemâ”⁹¹ (Bilginlerin tâvûsu) ve “Seyyidü't-tâife”⁹² (Mutasavvıfların imâmı) olarak kabul edilen Cüneyd-i Bağdâdî'nin⁹³ asıl ismi, Cüneyd b. Muhammed

⁹¹ Süleyman Ateş, *Cüneyd-i Bağdâdî Hayatı, Eserleri ve Mektupları*, İstanbul trs, s. 11; S. Ateş, “*Cüneyd-i Bağdâdî*”, DİA, VIII, s. 119.

⁹² Kuşeyrî, *er-Risâle*, (Haz: Süleyman Uludağ), İstanbul 1999 (3. baskı), s. 117.

⁹³ Cüneyd-i Bağdâdî'nin hal tercemesi için şu eserlere bakılabilir: Sülemî, *Tabakâtu's-Süfiyye*, Mısır 1969, s.155-163; Şarânî, *Tabakâtu'l-Kübrâ*, (Çev:Abdulkadir Akçiçek), İstanbul 196, I, s. 326-38; F. Attâr, (Haz. S. Uludağ), *Tezkiretü'l-Evliyâ*, İstanbul 1985, s.450-486; Kuşeyrî, *er-Risâle*, (Haz: S. Uludağ), İstanbul 1999 (3. baskı), s. 117-18; Huevirî, *Keşfü'l-Mahcûb*, (Haz: Süleyman Uludağ), s.229-232, *Sahabeden Günümüze Allah Dostları*; İsfahânî-İbnü'l-Cevzî, İstanbul 2000, III, s. 263-278; Süleyman Ateş, *Cüneyd-i Bağdâdî Hayatı, Eserleri ve Mektupları*, İstanbul trs, s. 11; S. Ateş, “*Cüneyd-i Bağdâdî*”, DİA, VIII, s. 119.

Ebû'l-Kasım el-Hazzâz el-Kavârîrî'dir.⁹⁴ Doğum tarihi bilinmemektedir. 297/ 909-910 tarihinde vefat etmiştir.⁹⁵

İmam Şâfiî'nin talebesi Ebû Sevr'den fıkıh öğrenen Cüneyd, Hasan b. Arefe ve başkalarından hadîs dinlemiş; başta Serî es-Sakatî (Ö. 253/ 863) olmak üzere Ma'rûf el-Kerhî (Ö. 200/ 815), Hâris el-Muhasibî (Ö. 243/ 857) ve Ebû Hamza el-Bağdâdî gibi devrin önde gelen mutasavvıflarının sohbetlerinde bulunmuştur.⁹⁶

Zâhirî ilimlere büyük önem veren Serî evvelâ onu şer'î ilimleri öğrenmeye teşvik etmiş, daha sonra da zühd ve tasavvufa yönlendirmiştir. Nitekim Serî'nin şu duâsı bu konuyu özetler mahiyettedir: "Allah seni sûfî muhaddis değil, muhaddis sûfî kılsın."⁹⁷

Cüneyd, hayatında bu düstura riâyet etti. Şer'î ilimleri iyice öğrendikten sonra kendini zühd ve tasavvufa verdi. Nitekim daha yirmi yaşında iken Ebû Sevr'in ders halkasında fetva verebilecek bir seviyeye gelmişti.⁹⁸

Cüneyd gerçekten sûfilerin reisi (seyyidü't-tâife) sayılmağa layıktır. Tasavvufu bizzat yaşamak ve yaşadığını da sistemli ve açık bir şekilde anlatmak sûretiyle Cüneyd, amelî ve nazarî tasavvuf yolunu açmış, tasavvufu sistemleştirmiştir.⁹⁹ Şer'î ve tasavvufî ilimlere tam olarak vâkıf olması ve Bağdat gibi merkezî bir yerde yaşaması sayesinde, birçok ünlü sûfî (Ebû Muhammed el-Cerîrî, İsmâil b. Nüceyd, Ebû Bekir Şiblî, Mimşâd ed-Dineverî,... vd.) Cüneyd'in sohbetinde bulunmuş, onun müridi ve halîfesi olmuştur. Bu sebeple hemen hemen tarîkatlerin tümü silsilelerinde Cüneyd'e yer verirler.¹⁰⁰

Cüneyd sâlikin amel ve mükellefiyetlerinden muaf tutulacağı bir seviyeden söz eden sûfileri şiddetle reddeder, bu tür beyânları hırsızlık ve zinâdan daha büyük günah olarak addederdi. Hz. Peygamber'in sünnetine sarılıp O'nu örnek alma yolu dışındaki yollardan hiçbirisiyle Hakk'a ulaşamayacağını savunurdu. Bu konuyla ilgili şöyle demiştir: "Kur'ân ezberlemeyen ve hadîs yazmayan kişilere tasavvuf yolunda tâbi olunmaz. Çünkü bizim bu ilmimiz Kur'ân ve sünnetle mukayyettir."¹⁰¹

⁹⁴ F. Attâr, a.g.e. , s. 450.

⁹⁵ S. Ateş, a.g.e. , s. 11.

⁹⁶ Şarânî, a.g.e. , s.327.

⁹⁷ S. Ateş, a.g.e., s. 12.

⁹⁸ Kuşeyrî, a.g.e., s. 117.

⁹⁹ S. Ateş, a.g.e., s. 8.

¹⁰⁰ S. Ateş, a.g.e., s. 77- 86; S. Ateş, a.g.m., s. 120.

¹⁰¹ Kuşeyrî, a.g.e., s. 117.

Cüneyd, Bağdat Tasavvuf Okulu'nun ilk kurucuları olan Serî ve Muhasibî'nin üzerinde durdukları ana mevzû olan tevhîd anlayışını derinleştirmiştir. Özellikle tevhîd, fenâ ve misâk konusunda geliştirdiği nazariyelerle, söz konusu kavramlara yeni boyutlar kazandırmıştır. Nitekim tevhîdi aklî sahadan, rûhî tecrübe alanına kazandırmıştır. Artık bu anlamdaki tevhîd, yaşanan ve tadılan (şuhûdî ve zevkî) bir tevhîddir. Cüneyd'in bu üç nazariyesi birbirine bağlıdır. O'na göre fenâ, kulun kendi varlığının Hakk'ın varlığında kaybolmasıdır. Böylelikle de tevhîdin bu son mertebesinde (misâk), "Kulun sonu evveline döner ve olmadan önce olduğu gibi olur".¹⁰²

Cüneyd'in tasavvufu kâle (söz) değil, hâle (rûhî tecrübe) dayanır, mümkün mertebe akla ve mantığa da uygundur. Onun konuşmaları, kalbine doğan ilhâma dayanır. Bu sebeple yazılı öğretimden ziyade, şifâhî (nasihat ve yaşantıya dayalı) öğretimi tercih etmiştir. Sözleri bu kadar yaygın olduğu halde, yazılarının ondan sonraki nesiller tarafından pek az bilinmesinin de sebebi budur. Cüneyd'in tasavvufî fikirleri hem kendi risâleleri hem de klasik kaynak eserler aracılığı ile günümüze gelmiştir.¹⁰³

Cüneyd, tasavvufun güç konuları hakkındaki fikirlerini yazmak bir tarafa her yerde konuşmaktan bile imtina' ediyordu. "O, asıl düşüncelerini, yayılmasını istemediği özel yazılarında ve mektuplarında söylemiştir."¹⁰⁴ İşte bu yazılar, Cüneyd'in asıl vechesini ortaya koymaktadır. Çünkü diğer kitaplarda ona atfedilen sözler, onun umûma nasihat amacıyla söylediği sözlerdir ve kısmen kitap yazarları elinde değişmişlerdir. Bundan dolayı onun asıl görüşünü, tasavvufta ileri bir seviyeye gelmiş olan ve kendisini anlayabilen ihvânına yazmış olduğu risâleler ortaya koyar.

İsmâil Hakkî'nın Cüneyd'e nisbet ettiği sekiz şart, bunlar: "İtikat, îtirâz-ı terk etmek, devamlı abdestli olmak, halvet, sürekli oruç tutmak, devamlı sükût, devamlı zikir ve havâtırı nefy etmektir", usûle müteallik olup, umûmu ilgilendiren konulardır. Bundan dolayı bu şartlar birebir Cüneyd'in mevcut yazılarında bulunmamaktadır. Yukarıda belirtildiği gibi Cüneyd, umûmu ilgilendiren bu gibi konuları daha çok nasihatleri ve yaşantısı yoluyla (şifâhî) veriyordu. İşte bu sekiz şartta Cüneyd'in bu şifâhî eğitiminin bir örneğini teşkil etmektedirler.

¹⁰² S. Ateş, a.g.e., s. 135- 159; S. Ateş, a.g.m., s. 121.

¹⁰³ S. Ateş, a.g.e., s. 122- 128.

¹⁰⁴ S. Ateş, a.g.e., s. 122.

Muhtevâ itibariyle Cüneyd'e nisbet edilen bu şartlar, 13. yy.da tarîkatların oluşumundan sonra, klasik tasavvuf kitaplarının ardından tasavvufî el kitapları (tarîkatnâme) şeklinde yazılan eserlerin ana konusunu teşkil etmiştir. Bunlara örnek olarak Necmüddin el- Kübrâ verilebilir.¹⁰⁵ Necmüddin el-Kübrâ'ya göre mücâhede üç esasa dayanır:

- 1- Tedrîci olarak yemeği azaltmak.
- 2- Mürşid-i kâmilin irâdesine itirâzsız teslim olmak.
- 3- Cüneyd-i Bağdâdî'nin sekiz şartını yerine getirmek.¹⁰⁶

Sekiz şartın, sahîh sülûk için yerine getirilmesi gereken ilkeler olduğunu söylemiştik. Sözlükte seyr yürümek, yolda gitmek; sülûk da yola girmek mânâlarına gelir.¹⁰⁷ Bir tasavvuf ıstılâhı olarak sülûk, özel bir gidiş ve seyrdir ki, cehâletten ilme, kötü ahlâktan güzel ahlâka, bir hükümden bir hükme, bir hâlden bir hâle ve kendi vücûdundan Hakk'ın vücuduna doğru rehberin öncülüğünde ve denetiminde yapılan mânevî ve kalbî bir harekettir.¹⁰⁸

Sâir ve sâlik denilen yolcu, bu yolculukta kötü huylardan arınıp iyi huylarla bezenir. Sâlik ibâdet ve riyâzetlerinde Allah rızasını maksat edinir. Bu amaca ulaşmak da, insan olmak ve güzel ahlâk, ilim, marifet, müşâhade, sırların keşfi... vb. insanlık mertebelerinin kendinde zâhir olması ile hâsıl olur. “Kendinde zâhir olması” sâlikin, insanlık mertebelerini özünde araması mânâsındadır. Nasıl ki ağacın tüm mertebeleri ağacın tohumunda mevcuttur, insanlık mertebeleri de insanın zâtında mevcuttur. Dolayısıyla sülûk sâlikin kendi özüne yaptığı yolculuktur.¹⁰⁹

Seyr ü sülûkün gayesi, sâlikin kişisel arzu ve isteklerini yok edip tam anlamıyla kendi iradesini ilâhî iradenin altına sokması (fenâ), bu sûretle diğer insanlara rehberlik yapmasına imkân veren kâmil insan mertebesine (bekâ) yükselmesidir.¹¹⁰ Sâlik bu amaca ulaşmak için gayret etmeli, tembellik edip geri kalmamalıdır.

¹⁰⁵ Bernd Ratke, “18. Yüzyılda Tasavvuf: Geçici Bir Değerlendirme Denemesi”, (Çev: Ramazan Muslu), Tasavvuf, XV, 2005, s. 393.

¹⁰⁶ Necmüddin Kübrâ, *Tasavvufî Hayat* (Haz: Mustafa Kara), İstanbul 1996 (2. baskı), s. 19, 94.

¹⁰⁷ Süleyman Uludağ, TTS, s. 311.

¹⁰⁸ Ali Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı*, İstanbul 2001, s. 256.

¹⁰⁹ Azîzüddin Nesefî, *İnsân-ı Kâmil (Tasavvufta İnsan Meselesi)*, Çev: Mehmet Kanar, İstanbul 1990, s. 48.

¹¹⁰ S. Uludağ, TTS, s. 312.

Nitekim sülûk, nefsin hoşuna giden ve rahatlığı celbeden şeyleri terk edip, hoşuna gitmeyen şeyler üzerine hapsederek (mücâhede), nefsi ıslah etme ameliyesidir.¹¹¹

Mürîd, tabîat ve nefsi sâfi hale getirmek için devamlı mücâhede vaziyetinde bulunmalıdır. Çünkü şehvî ve behîmî arzular saflığı bozar. Nitekim mücâhede ile nefsin tabîî sıfatları değişir ve muamelesi güzelleşir. Sâlikin mânevî makamlara yükselmesini sağlayan mücâhede bir merdiven gibidir ki, amel-i sâlih bu merdivenin ayakları mesabesindedir. Bununla birlikte mürşid-i kâmile beraber olmak ve sülûkü onun rehberliğinde yürütmek de, bir diğer önemli şarttır.¹¹²

Mücâhede yapmanın üç temel gayesi vardır. Birincisi, takvâ sahibi olmak; ikincisi istikamet üzere olmak; üçüncüsü, keşf ve ilhâm sahibi olmaktır. Sâlik bu üç gayeyi bir arada bulundurmalıdır. Sırf keşf ve ilhâm sahibi olmak için mücâhede, sâliki temel hedef olan rızâ-i ilâhîden uzak düşürür.¹¹³

İsmâil Hakkı da bu gayelerin bir arada bulunması gerekliliğini savunur. O'na göre, amel-i sâlih ve takvâ üzerine binâ edilmeyen bir sülûk, şeytânîdir. Sâlik, makamat üzerine yalnız amel ile değil, hâl ve amel ile yürümelidir. Çünkü sâlik, ameli mükemmel bir hâle getirmek için değil, mânevî hâlleri sâfi bir vaziyete getirmek için çabalamak zorundadır. İşte böyle bir çaba (mücâhede) sonrasında bâtın güçlenir, basîret gözü açılır, sahîh müşâhedelere ve hakîkatlere muttâlî olunur.¹¹⁴

İsmâil Hakkı, insanı bu hakîkatlere erdirip kemâl seviyesine ulaştıran sülûkü, sahîh sülûk olarak niteler. *Vesîletü'l-Merâm*'da da Cüneyd-i Bağdâdî'ye nisbet edilen ve sahîh sülûk için gerekli olan sekiz şartı şerh etmeye çalışır.

1- İTİKAD

İsmâil Hakkı'ya göre Cüneyd-i Bağdâdî'nin i'tikâddan kastı, mürîdin şeyhe i'tikâdıdır. Yani mürîd şeyhe tam bir sevgi ve teslimiyet içerisinde rabt-ı kalb etmelidir. Aksi takdirde sülûk fâsid olur ve mürîd ıztırâba düşer.¹¹⁵

Şeyh lügâta, simasındaki pirlük zâhir olan, yaşlılığı ortaya çıkmış, 50 yaşını geçmiş kişi, bir toplumun büyüğü veya bir kabîlenin reisine verilen addır.¹¹⁶

¹¹¹ A. Namlı, a.g.e., s.317.

¹¹² N. Kübrâ, a.g.e., s. 65.

¹¹³ S. Uludağ, a.g.e., s. 256.

¹¹⁴ A. Namlı, a.g.e., s. 317- 318.

¹¹⁵ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 10^a.

Tasavvuf istilâhında ise, her tavırda sâlikin müşkülünü hâlde kadir olan kişiye denir.¹¹⁷ Şeyhler, alimler sınıfından irfân ehli, tâlipleri eğitip irşâd etme ehliyetine sahip kâmil insanlardır.¹¹⁸ Mürîd ise sözlükte isteyen, talep eden, irade eden anlamına gelir. Tasavvufta ise, Allah'a vuslatı arzulayan ve bu amaca ulaşmak için kendi iradesinden soyutlanarak, bu olgunluğun eğitimini veren kâmil insana bağlanan kişidir.¹¹⁹ Bu anlamda şeyhle mürîd arasındaki ilişki tam bir sevgi ve teslimiyet ilişkisidir.¹²⁰

Kuşeyrî işin başında mürîdin kendisi ile Rabb'i arasındaki îtikadı düzeltmesini, zan ve şüphelerden, dalâlet ve bid'atten arındırıp, burhan ve sünnete dayandırmasını gerekli görür. Mürîd Allah ile akîdesini sağlamlaştırdıktan sonra şer'î ilimlere yönelmek zorundadır. Çünkü sağlam akîde, sahibini tâat ve ibâdete götürür. Bunun için de şer'î ilim gereklidir. Kuşeyrî'ye göre şeyhi olmayan bir mürîd ebediyen felâh bulamaz. Bunun anlamı şudur: Tarîkâta girmek herkes için zorunlu olmayabilir belki ama, mânevî bir eğitim görmek isteyenlerin bir mürşide bağlanmaları zorunludur. Bayezid Bistâmî'nin: "Şeyhi olmayanın şeyhi şeytandır." sözü de bu konuya dairdir. Ehil bir mürşidin yönetim ve denetimi olmadan sûflilik etmeye kalkışan kişi şeytanın oyuncuğı haline gelir.¹²¹

Ebû Ali ed-Dekkâk bu konuya ilişkin olarak şöyle der: "Yetiştireni ve dikenini olmadan kendi kendine ve hüdâî-nâbit olarak bir ağaç yaprak açar, fakat meyve vermez. Nefes nefese ve tedricî bir surette tarîkatın âdâbını öğretecek bir üstâda sahip olmayan mürîdin durumu da böyledir. Bu durumda mürîd hevâ ve hevesine tapar, başka bir kurtuluş yolu bulamaz."¹²²

İsmâil Hakkı, bu zorunluluk dolayısıyla, sâlike kalbine yakın gelecek şeyhi arayıp bulmasını ve ona tam bir teslimiyetle bağlanmasını salık verir. Unutulmaması gerekir ki, bu ciddi bir iştir. Bu bağlılık gerçekte Allah'a ve Resûlullâh'adır. Bundan

¹¹⁶ Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, Beyrut 1305, II, s. 265; İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut 1355, III, s. 31; Âsım Efendi, *Kâmûs*, İstanbul 1305, I, s. 1028; Seyyid Şerif Cürçânî, *Ta'rifât*, (Ter: Arif Erkan), İstanbul 1997, s. 135.

¹¹⁷ *Vesiletü'l-Merâm*, vr. 11^a.

¹¹⁸ Abdürrezzak Kâşânî, *Istulâhâtu's-Sûfiyye*, Suriye 1995, s. 45.

¹¹⁹ S. Uludağ, TTS, s. 260; Lütfullah Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ankara 1997, s. 526.

¹²⁰ Serrâc, a.g.e., s. 491.

¹²¹ Kuşeyrî, a.g.e., s. 481- 484.

¹²² Kuşeyrî, a.g.e., s. 484.

dolayı sâlik, sülûkünde rehâvete kapılmamalı, Allah Resûlü'nün nâibi ve Allah'ın veryüzündeki halîfesi olan şeyhine yaptığı bey'ati hafife almamalıdır.¹²³

İsmâil Hakkı, muhtelif Kur'ân ayetlerinde mürşide ve lüzûmuna dair işâretler bulur. Bu ayetlerden bir tanesi de *Vesîletü'l-Merâm*'ın başında ele alınan, "...O'na vesîle arayın." (Maide 5/35) ayetidir. "Burada vesîleden murâd, sâhib-i tesliktir ki, o her tavırda sâlikin müşkilâtını halle kâdirdir. Mürîdin murâdı zâttır. Zât ise vesîlesiz hasıl olmaz. Burada vesîle ise şeyhtir."¹²⁴

Şeyhin mânevî eğitimi, mürîdin nefsinin tezkiye ve kalbini tasfiyeye yöneliktir. "Namaza durmak için nasıl abdest ve gusûl gerekli ise, tasavvufî hayatta da bâtinî temizlik ve dünya ile olan ilişkilerimizin kesilmesi gereklidir. Şeyhin mürîde kalbî ilimleri öğretmesi bu tip pisliklerden temizlenmesine vesîle olur."¹²⁵

Azîzüddin Neseffî'ye göre kâmil insan, şerîat, hakîkat ve tarîkatta tam olan insandır. Bu insanlar doğru söz, iyi hareket, güzel ahlâk ve bilgiyi kemâl seviyede kendi benliklerinde mezc ederler.¹²⁶ İsmâil Hakkı da kâmil mürşidin vasıflarını şöyle özetler. Mürşid:

- 1- "İlim sahibi, dinî ve ahlâkî işlerde mürîdin şüphelerini giderebilecek kudrette olmalıdır." Nitekim ilm-i hâlden haberi olmayanın tarîk-i hâle davetinin sahîh olmayacağı hususunda meşâyih ittifak etmişlerdir. Şeyhte şart olan ilim özellikle ledünnî ilim, yani ilm-i kerâmettir. Bu demektir ki, cahilden şeyh olmayacağı gibi, her ilim sahibi de şeyh olamaz.¹²⁷
- 2- "Dünya sevgisinden kesilmiş ve nefsanî hevâdan nehyeder olmalıdır." Tarîkatta sülûk etmeyen, gaybın hayır ve şerrine muttalî olmayan, nefsinde fânî olup Hak'ta dirilmeyen bir kimsenin şeyh olması ve insanları bu konuda terbiyeye yönelmesi doğru değildir.
- 3- "İnsanların ve mürîdlerin elinde bulunan şeylere tama' etmekle müttehem olmamalıdır."¹²⁸ Tasavvufun esası kalpten dünya ve dünyalık sevgisini atmaktır. Bu gibi tama'ları içinde barındıran bir kişinin tasavvufun kokusundan bile nasîbi olmaz.

¹²³ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 10^b.

¹²⁴ A. Namlı, a.g.e., s. 272.

¹²⁵ N. Kübrâ, a.g.e., s. 54.

¹²⁶ A. Neseffî, a.g.e., s. 14.

¹²⁷ A. Namlı, a.g.e., s. 275.

¹²⁸ A. Namlı, a.g.e., s. 274.

- 4- “Bütün sözleri, fiilleri ve hâlleri şer-‘i şerîfe muvâfık olmalıdır.”¹²⁹ Şeyh, şerîfatın âdâb ve erkânına riayetkâr, riyâzet ve mücâhede ile nefsi tezkiye etmiş, tâât ü ibâdetlerle rûhî olgunluğa ermiş kimsedir. Nitekim Cüneyd-i Bağdâdî bu yolun kitap ve sünnetle kayıtlı olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla şerîata riâyet etmeyeninin tarîkattan nasîbi yoktur.

Her mürşid, kâmil olmayabilir, ancak kemâl yolunun yolcusu olmak zorundadır. İsmâil Hakkı, mânevî eğitimini tamamlamamış, fenâ ve bekâyı tekml etmemiş, lâkin sadakatle bu yol üzere bulunanların da şeyh olabileceğini söyler. Eğitim itibariyle nâkıs olabilirler belki ama bu yol üzere bulduklarından kâmil hükmünde addolunurlar.¹³⁰

Şeyhlik kurumunun en temel iki özelliği silsile ve mürşidliktir. Şeyhlik kurumu kopuksuz bir zincir halinde Hz. Peygamber’e ve Hak Teâlâ’ya ulaşır. Buna ‘silsile’ denir ki, ilâhî feyzin kanalıdır. Silsile içinde bulunmayan kişinin şeyh olması söz konusu değildir. Mürşidliğe gelince bununla şeyhin, mürîdleri eğitebilecek dirâyete ve ahlâkî olgunluğa sahip olması kastedilir.¹³¹

Mutasavvıflar farklı özellikleri nazar-ı itibâre alarak şeyhleri ayrı ayrı sınıflara ayırmışlardır. İsmâil Hakkı şeyhleri iki kısım olarak kabul eder. Birinci kısım, mürîdin terbiyesinden sorumlu olan şeyhtir ki, o hayatta olduğu müddetçe mürîdin ondan başka şeyh araması doğru olmaz. Diğeri de, bir saygı ifadesi olarak teberrük için ziyaret edilen ve duâsı alınan şeyhtir ki, onun hizmeti mürîd üzerine lazım değildir.¹³²

Şeyhleri, ta‘lîm şeyhi, sohbet şeyhi ve tarîkat şeyhi olmak üzere üç sınıf olarak kabul edenler de vardır. Ta‘lîm şeyhi, tasavvufî konulardaki bilgisiyle çevresini aydınlatan şeyhtir. Sohbet şeyhi, sohbeti, nasihati ve tasavvufî çizgideki örnek yaşantısıyla çevresini eğiten şeyhtir. Tarîkat şeyhi ise, mürîdlerini bir annenin bebeğini terbiye edip yetiştirdiği gibi titizlikle terbiye edip yetiştiren şeyhtir. Buna şeyh-i terbiye, şeyh-i irşât ve şeyh-i teslîk de denir. Bunlar mürîdlerinin maddî ve mânevî yaşantılarında mutlak söz sahibidirler. Mürîd ne diliyle ne de kalbiyle böyle bir şeyhe îtirâz etmemeli, tam bir teslimiyet içinde olmalıdır.¹³³ Tarîkat şeyhi İsmâil

¹²⁹ A. Namlı, a.g.e., s. 274.

¹³⁰ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 11^b

¹³¹ Mehmet Demirci, *Sorularla Tasavvuf ve Tarîkatlar*, İstanbul 2001, s. 51.

¹³² A. Namlı, a.g.e., s. 283.

¹³³ S. Uludağ, TTS, s. 330.

Hakkı'nın birinci sınıf olarak nitelendirdiği şeyhtir. O mürîde, böyle bir şeyh için, şunu tavsiye eder:

İ'tikâd-ı pâkle tut dâmen-i pîri yürü,

*Sıdkla meydan içinde hizmete gel hizmete.*¹³⁴

Manevî eğitimi sırasında sâlikin yönetim ve denetiminden sorumlu olan mürşid vefat ederse, mürîdler garîb kalırlar. Bu durumda mürîdlerin mizaçlarına göre iki yol belirir. Birinci kısım, bunlar kuvvetli irâde sahibi olduklarından ikinci bir şeyhin meclisine gerek kalmadan doğrudan Hakk'ın ta'lim ve terbiyesine girerler ki, bunlara üveysî-meşrep de denir. Diğer bir kısım da başka bir şeyhin ders halkasına ihtiyaç duyanlardır. Bundan dolayı -İsmâil Hakkı'nın deyişiyle- şeyh-i ahîr meclisine müracaat ederler.¹³⁵

2- TERK-İ İTİRÂZ

Cüneyd'e göre sahîh sülûkun ikinci şartı, mürîdin Hz. Peygamber'in nâibi ve Allahu Teâlâ'nın halîfesi olan şeyhine hiçbir durumda îtirâz etmemesidir. Sahîh sülûkun ilk iki şartı olan îtikat ve terk-i îtirâz birbirlerine bağlıdır.¹³⁶ Nitekim itikâda sûfi, niyetini sâfi hâle getirir, dünyevî arzu ve ihtiraslardan kurtulmaya çalışır. Böylece ferâğ-ı kalb dediğimiz, kalbin mâsiva taallukundan kurtulması gerçekleşir ki bu, sülûkün esasını teşkil eder. İşte bu raddeden sonra sâlikin yapacağı vazîfe, Rabb'i ile arasındaki itikâdı sıhhatli bir hâlde tutmak ve şeyhine hiçbir hususta muhalefet etmemektir.¹³⁷

Mürîdin şeyhe muhabbeti cân u gönülden olmalıdır. Çünkü sülûkunun sıhhati ve kemâli buna bağlıdır. Muhabbetin eseri ise muhalefet etmeden ve herhangi bir karşılık beklemeden yapılan hizmettir.¹³⁸

Ebû Ali ed-Dekkâk muhalefet konusunda demiştir ki: "Her ayrılışın başlangıcı muhalefettir." Nitekim Musa (a.s.), Hızır (a.s.)'a kendisini eğitmesi için arkadaşlık teklif etmişti. (Kehf 18/ 66) Hızır (a.s.) da îtirâzda bulunmaması kaydıyla bu teklifi kabul etti. Hz. Musa muhalefet edince iki defa anlayış gösterdi, şart yerine gelmeyip istifâde de ortadan kalkınca üçüncüsünü ayrılığın sınırı olarak belirledi ve şöyle dedi:

¹³⁴ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 13^a

¹³⁵ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 12^a

¹³⁶ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 13^b

¹³⁷ Kuşeyrî, a.g.e., s. 484.

¹³⁸ A. Namlı, a.g.e., s. 282.

“İşte bu benimle senin ayrılacağımız noktadır.” (Kehf 18/ 78) İşte buradan mürîdin şeyhe îtirâzının ayrılığa sebep olduğu anlaşılmaktadır.¹³⁹

Mürîdin iradesinden maksat îtirâzı terk etmesi ve kendi şahsî iradesini şeyhin iradesinde yok etmesidir (Fenâ fi’ş-Şeyh). Nitekim Kur’ân’da: “Allah ve Resûlü bir şeye hükmettiği zaman, inanan erkek ve kadına artık işlerinde başka yolu seçmek yaramaz.” (Ahzab 33/ 36) buyrulmuştur. Yani kâmil mü’min kendisi için Hakk’ın irade ettiğinden başka bir şey irade etmez. Nitekim mürîdin irade ve ihtiyârı Hakk’a vuslat olduğundan, iradesini şeyhin iradesinde ifnâ etmesi gerekir.¹⁴⁰ Şeyh, Hak’ta fânî ve Hak ile bâkî olduğundan, şeyhte fânî olmak, Allah’ta fânî olmanın mukaddimesidir.¹⁴¹

Şeyh tarîkat ve yol arkadaşıdır. Hak bir yola sülûk edip tehlikeli ve zararlı hususları tanıdıktan sonra, bu yaşantı konusunda mürîdi eğiten kimsedir. Dolayısıyla kemâl sahibi bir müşiddenden tam mânâsıyla istifâde edebilmek, ona karşı muhalefet etmemekle mümkündür. Unutulmamalıdır ki, kendi re’yiyle hareket edene belki îtirâz etmek gereklidir, ancak Hak ile iş tutana îtirâz etmemek gereklidir.¹⁴² Bu, Hz. Peygamber ile sahâbe arasındaki ilişkiye benzer. Resûlullâh Hakk’ın emirlerini ilettilğinde sahâbe cân u gönülden kabul eder ve yaşamaya çalışırlardı. “İşittik ve îmân ettik dediler.”(Bakara 2/285) Ancak bazı dünyalık meselelerde, Resûlullâh’ın bunu kendi re’yiyle mi yoksa Hakk’ın işaretiyle mi yaptığını nezaketle sorduktan sonra, Resûlullâh’a kendi fikirlerini de beyân ediyorlardı. İşte bu, istişâre ve terk-i îtirâzı edebe uygun bir şekilde yaşamının örneğidir.

Sevr ü sülûk, şeyh ile mürîd arasındaki sohbet ile başlar. Eğer mürîd, şeyhe muhalefet ederse, sohbetteki ahidini bozmuş olur. Mürîd böyle bir duruma düşmekten sakınmalıdır. Ömrünün sonuna kadar ahde vefâ etmelidir. Aksi takdirde şeyhin nazarından sâkıt olur. Bu da Hakk’ın nazarına râcidir ki, bir daha felâh bulmaz. Nitekim ehl-i tasavvuf, “Tarikattan irtidât edenin günahı, şeraîttten irtidât edenden daha çoktur.” demişlerdir. İsmâil Hakkı nazardan sâkıt olan sâliki, bozulmuş yumurtaya (bîdâ-i fâside) benzetir ki, bunun ıslahı kabil değildir.¹⁴³

¹³⁹ Kuşeyrî, a.g.e., s. 419.

¹⁴⁰ A. Namlı, a.g.e., s. 282.

¹⁴¹ S. Uludağ, a.g.e., s. 330.

¹⁴² N. Kübrâ, a.g.e., s. 87.

¹⁴³ *Vesiletü'l-Merâm*, vr. 13^b- 14^a; A. Namlı, a.g.e., s.260.

İradesini şeyhte ifnâ eden mürîd, gassalın önündeki meyyit gibidir. Cenâze onu yıkayanın önünde nasıl iradesiz ise mürîdin de şeyhinin önünde o şekilde iradesiz olması gerekir. Bu, kalb-i râbitanın ve tam teslimiyetin oluşması içindir. Bunlar olmadan da şeyhten istifade ve feyiz alışverişi gerçekleşmez.¹⁴⁴

Şeyhine olan bağılıkları itibariyle mürîdler üç sınıfa ayrılır:

- 1- Mutlak mürîd; şeyhine karşı dili veya kalbiyle îtirâzda bulunmayan, tam bir teslimiyet içinde olan mürîd.
- 2- Mücâz mürîd; zâhirî ve bâtinî her hususta şeyhinin iradesi ve idaresi altında bulunan mürîd.
- 3- Mürted mürîd; şeyhin emir ve yasaklarına muhalefet eden mürîd.¹⁴⁵

Mürîd, mürted konumuna düşünce üzerine tevbe vâcib olur. Hâlbuki mutasavvıflar şeyhine itâatsizlik edenin tevbesinin olmadığı hususunda ittifak etmişlerdir. Çünkü böyle bir duruma düşen mürîd, nefis ve gururunun esiri olduğundan dönmesi çok zordur. Bununla birlikte şeyhin kusurlu mürîdi affetmesi de doğru olmaz. Bunun sebebi, şeyhin mürîdin kusurlarını görmezlikten gelip affetmesinin, Allah Teâlâ'nın hukûkunu zay etmesi mânâsına gelmesindedir. Kâmil bir şeyhin böyle bir şey yapmasına imkân yoktur.¹⁴⁶

Kuşeyrî'ye göre, şeyhlere îtirâz eden mürîdde şekavet alâmetleri başlamış demektir.¹⁴⁷ İsmâil Hakkı da bu konuda Kuşeyrî'yle hem fikirdir. Ona göre, şeyhe îtirâz eden felâkete sürüklenir. Bu konuda şu örnekleri zikreder: Cüneyd-i Bağdâdî demiştir ki: “Bir siddîk Allah'a bin sene yönelse sonra da bir an yüz çevirse, kaybettiği kazandığından çok olur.” Yine Bâyezid Bistâmî kendisine muhalefet eden mürîdi hakkında: “Allah'ın gözünden düşeni boş verin gitsin.” dedi. Bu mürîdin daha sonra hırsızlıktan dolayı eli kesildi. İsmâil Hakkı, şeyhine teslim olanın da selâmete ereceğini belirtir ve şu örneği verir: Ebû Süleyman Dârânî mürîdine “kendini tandıra at” dedi. Bey'atine sâdık kalıp, kendini tandırım ateşleri içine atan mürîde, ateş serinlik ve selâmet oldu.¹⁴⁸

¹⁴⁴ N. Kübrâ, a.g.e., s. 54.

¹⁴⁵ E. Cebecioğlu, a.g.e., s. 418.

¹⁴⁶ Kuşeyrî, a.g.e., s. 418.

¹⁴⁷ Kuşeyrî, a.g.e., s. 480.

¹⁴⁸ *Vesiletü'l-Merâm*, vr. 14^{a-b}: A. Namlı, a.g.e., s. 266.

“Kemâl sahibi bir mürşid mahfûzdur.”¹⁴⁹ Çünkü şeyh tâât ü ibâdâtı, ahlâk-ı hamîdesi ve rûhî olgunluğu sebebiyle nefis ve şeytandan gelebilecek vesveseleri Allah’ın izniyle def’ edebilir. Böyle şeyhlerin kalplerinin bir mürîdi kabul etmesi, o mürîdin saadet ehli olduğunun en doğru delilidir. Ancak bir kimseyi de reddetmesi (bu, reddedilen kişinin şerîatı reddetmesi durumunda mümkündür) de, o kimsenin kötü bir akîbete doğru gittiğinin bir göstergesidir.¹⁵⁰

Kâmil bir mürşid, bir mürîdi reddederse, diğer kâmil şeyhlerden kimse onu kabul etmez. Nitekim, peygamberlerden birine îmân etmeyen, diğerlerine îmân etse bile, ondan kabul edilmez, peygamber vârisi olan kâmil şeyhlerde de durum böyledir. Böyle bir mürîdi kabul eden olursa da, bu kabul reddedilene affetmek için değil, terbiye etmek içindir.¹⁵¹

Hülâsâ, bu yolda sıdk ve samimiyetle ilk adımını atan sâlikin, usûle riâyet etmesi gerekir. Çünkü usûle riâyet etmeyenler, vuslattan mahrum olurlar. Usûlün temel taşlarından ikincisi her ne hususta olursa olsun şeyhe îtirâz etmemektir. Şeyhin huzûrunda, gassalın önündeki meyyit gibi olmaktır. Nitekim İsmâil Hakkı böyle bir îtirâzı anlamsız görür ve şöyle der:

*Kul nice âsî olur herkez efendi emrine,
Kul türâb üzre, efendi taht-ı sultân üzredir.*¹⁵²

3- DEVÂM-I VÜZÛ

Abdest, bedeni temizlemek demektir. İstılahta, dinî ibâdetleri yapmak için, elleri dirseklerle beraber yıkamak, yüzü yıkamak, başın dörtte birini mesh etmek, ayakları topuklarla beraber yıkamaktan müteşekkil bir ameliyedir. Sûfîlere göre bu temizliğin (tahâret) zahirî yönünü teşkil eder. Bu en kolay temizliktir. Asl olan ise, bâtınî (iç) temizliktir.¹⁵³

Sûfîler bütün amellerini en uygun, en güzel, en devamlılık arz edecek bir şekilde yaparlar. Yani azîmetle amel ederler. Halkın ruhsata yönelmesini hoş görürler, ancak bir sûfînin ruhsatı azîmete tercih etmesini yoldan çıkmanın bir işareti olarak

¹⁴⁹ Serrâc, a.g.e., s. 486.

¹⁵⁰ Kuşeyrî, a.g.e., s.490

¹⁵¹ A. Namlı, a.g.e., s. 284- 285.

¹⁵² *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 15^{a-b}; Bâtınî temizlik hakkında bkz. Mehmet Demirci, *İbadetlerde Mânevî Boyut*, İstanbul 2004, s. 9-15.

¹⁵³ E. Cebecioğlu, a.g.e., s. 759.

addederler. Nitekim sūfler abdestin tam ve kusursuz olmasına özen gösterirler, her vakit için abdest almaya çalışırlar ve bunu nūr üstüne nūr olarak kabul ederler.¹⁵⁴

Sâlikin devamlı abdestli olması lazımdır. Nitekim Hz. Peygamber: “Devamlı tahâret üzere ol ki rızkın artsın.”¹⁵⁵ buyurmuştur. İsmâil Hakkı rızık kelimesini hem maddî (yiyecek, içecek... vb.), hem de mânevî (marifet, müşâhede, ... vb.) rızıklar olarak kabul eder. Eğer sâlik zâhirî temizlik üzere devam ederse maddî rızkı ve bâtinî (iç) temizliği üzere devam ederse mânevî rızkı artar.¹⁵⁶

Zâhirî temizlik, beden temizliğidir. Bâtinî temizlik ise kalb temizliğidir. Bedenin temizliği su ile olduğu gibi, kalb temizliği de, sıdk ve samimiyet içinde yapılacak tevbe ile olur. Beden temizliği dıştaki pisliklerden temizlenmekle olduğu gibi, kalb temizliği de mânevî pisliklerden (mâsivâ, kötü huy, ... vb.) arınmakla olur. Dolayısıyla zâhirî temizlik şerîfatın esâsı, bâtinî temizlik de tarîkatın esâsıdır. Nitekim Hz. Peygamber: “Din, temizlik üzerine binâ edilmiştir.”¹⁵⁷ diye buyurmuştur.¹⁵⁸

İsmâil Hakkı’ya göre devamlı abdestte Hakk’ı ta’zîm vardır. Şöyle ki abdest ibâdete hazırlık aşamasıdır. Dolayısıyla sâlikin devamlı abdestli olması, her an ibâdete hazır ve Hakk’ın emrine âmâde olduğu anlamına gelir.¹⁵⁹ Aslında abdest bir ibâdet değil, ibâdet için hazırlıktır. Oysa sūfler abdesti de ibâdet şuuru ve ciddiyeti içinde alır, kılacakları namazın mânevî hazzını abdest alırken hissetmeye başlarlar. Abdest konusunda o kadar titiz davranırlar ki, neredeyse abdestsiz yere basmaktan sakınırlar.¹⁶⁰ İsmâil Hakkı abdestteki titizlik konusunu şu örnekle somut hale getirir: Sultan Mahmûd Gaznevî’nin Ayazoğlu Muhammed adında bir ibrikdârı vardı. Bir gün ona, Ayazoğlu diye seslendi, Muhammed demedi, hizmetlisi Ayaz buna gücendi ve padişaha, oğluna niçin ismiyle hitap etmediğini sordu. Bunun üzerine Sultan Mahmûd: “Abdestsiz olduğum için ism-i şerîfi lisânıma alamadım.” diye cevap verdi.¹⁶¹

Sülûkte sâlike farz olan mâsivayı kalpten çıkarmaktır ki, buna “infisâl” denir. Nitekim abdestte “sırr-ı infisâl” ve namazda “sırr-ı ittisâl” vardır. Çünkü abdestten

¹⁵⁴ Süleyman Uludağ, *İnsan ve Tasavvuf*, İstanbul 2001, s. 11.

¹⁵⁵ *Vesiletü'l-Merâm*, vr. 15^b

¹⁵⁶ *Vesiletü'l-Merâm*, vr. 15^b.

¹⁵⁷ Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, Beyrut 1988, I, s. 277.

¹⁵⁸ Hucvirî, *Keşfü'l-Mahcub*, (Çev: Süleyman Uludağ), İstanbul 1996 (2. Baskı), s. 428.

¹⁵⁹ *Vesiletü'l-Merâm*, vr. 17^a.

¹⁶⁰ S. Uludağ, a.g.e., s. 15.

¹⁶¹ *Vesiletü'l-Merâm*, vr. 17^{a-b}.

murâd mâsivâdan infisâl (ayrılma) ve namazdan murâd Hakk'a ittisâl (erme)dir. Abdest ilâhî huzûra varıp ibâdet etmek için hazırlık yapmaktır. Bu da mâsivâdan ayrılmakla (infisâl) gerçekleşir. İsmâil Hakkı'nın deyişiyle, sâlik abdestle dayyik (dar ve sıkıcı) olan bu âlemden ayrılır (infisâl), namaz ile de vâsi' olan Hakk âlemine vâsıl olur (ittisâl).¹⁶²

Tasavvufta zâhirî temizlik ile bâtınî temizlik birbirinin mütemmimi olarak kabul edilir. Şiblî bu tamamlayıcı ilişkiyi kendi hayatından şöyle bir örnekle ortaya koyar: “Abdestle ilgili hiçbir edebi terk etmediğimden, içimde kendimi beğenme hâli meydana gelmedi.”¹⁶³ İşte bu sebeptir ki İsmâil Hakkı kalbine devamlı keşf ve ilhâm dileyen sâlik ve nâsiklere, zâhiren ve bâtınen temizlenmelerinin şart olduğu hususunu hatırlatır.¹⁶⁴

Hucvirî'ye göre zâhirin kökü bâtındadır ve zâhir bâtına uygun düştüğü nisbette değer taşır. Hucvirî der ki: “Zâhir (beden) temizliği ile sır (rûh) temizliği birlikte bulunmalıdır. Eli yıkarken gönüldeki dünya sevgisini de yıkamalıdır. İstincâ (tahâret) ile beden necâsetten temizlenir, aynı zamanda bu işlemle nefis, ona ait bir pislik olan mâsivâ tutkusundan arındırılır. Ağza su konurken dilin sadece onu zikretmesi gerektiği düşünülür. Buruna su verilirken şehvet kokularının haram olduğunu bilmek lazımdır. Yüz yıkanırken şahsî tasarruflardan el çekmeye, baş mesh edilirken işler Allah'a havale edilmeye, ayaklar yıkanırken Allah'ın emrettiği hak üzere bulunmaya niyet etmek lazımdır. Böylece hem beden hem rûh temizliği gerçekleşir. Çünkü bütün şer'î hususlar bir yandan beden (zâhir) ile diğer yandan kalb (bâtın) ile ilgilidir.”¹⁶⁵

Gazâlî temizliği dört dereceye ayırır. Bu dereceler zâhirden bâtına doğru ilerler.

- 1- Zâhirî temizlik: Dıştaki pisliklerden temizlenmek,
- 2- Organların temizliği: Organları günahlardan temizlemek.
- 3- Kalbî temizlik: Kötü huylardan arınmak.
- 4- Rûhî temizlik: Allah'tan başka her şeyden (mâsivâ) temizlenmek. Bu, peygamberlerin ve siddîklerin temizlik mertebesidir.¹⁶⁶ Gazâlî, sâlik için temizlik dairelerinden de söz eder: Buna göre en uzak daire namaz kılınan

¹⁶² *Vesiletü'l-Merâm*, vr. 16^a; A. Namlı, a.g.e., s. 249.

¹⁶³ Hucvirî, a.g.e., s. 426.

¹⁶⁴ *Vesiletü'l-Merâm*, vr. 16^a.

¹⁶⁵ Hucvirî, a.g.e., s. 427; S. Uludağ, a.g.e., s. 427.

¹⁶⁶ Gazâlî, *İhyâu Ulûmiddîn*, (Çev: Sıtkı Güllü), İstanbul 1998, I, s. 285.

yerin temizliği, bundan sonra da sırasıyla elbisenin temizliği ve derinin (sâlik) temizliği gelir. Bunların sonucunda da bütün bu temizlikler öze intikâl etmeli ve kalb temizliğini ihmâl etmemelidir.¹⁶⁷

Sûfiler, abdesti aşk açısından da yorumlarlar. Buna göre, ciğer kaniyla abdest alınmazsa aşk müftüsüne göre abdest sahîh olmaz. Yine sûfiler, âşkın gözyaşı ve ciğer kaniyla (hûn-i ciğer) abdest alıp, bütün eşyayı leş olarak addedip, dört terk tekbirin (Dünyayı, ahireti, varlığı ve terki terk etmek) alarak gönlünü Hakk'a çevirmedikçe, abdestli olduğunu kabul etmezler.¹⁶⁸ İsmâil Hakkı da ehl-i sülûkü böyle bir abdest almaya davet eder ve der ki:

*Geliniz hûn-i cigerden alalım taze vüzû,
Var iken hûn-i ciger ehl-i dile neyler su.*¹⁶⁹

4- HALVET

Cüneyd-i Bağdâdî'ye göre sahîh sülûk için gerekli olan dördüncü şart halvetdir. Ancak halvetten fayda görebilmek için, diğer yedi şartı yerine getirmek lazımdır. Bu şartlar tıpkı zincirin halkaları gibi birbirine bağlıdır. Halkalardan birinin eksilmesi durumunda zincir nasıl işe yaramazsa, şartlardan birinin ihmâl edilmesi durumunda da sülûk sahîh olmaz.

Halvet lügâtte uzlet, inzivâ, tenhâya çekilme, yalnızlık, gizlenme gibi anlamlara gelir.¹⁷⁰ Istılâhta ise mürîdin, kendini bütün varlığıyla Allah'a verip mâsivâdan arınması (ferâğ-ı kalp), ibâdete motive olup bazı özel zikirlerle riyâzetleri gerçekleştirmesi için şeyhi tarafından, belirli bir süre için tenhâ bir yere koyulmasıdır.¹⁷¹

Bütün âbidler, zâhidler ve sûfiler halvetin lüzûmuna inanmışlardır. Önde gelen sûfilerin hemen hepsi halvet tecrübesini yaşamış ve yaşanmasını da tavsiye etmişlerdir. Resûlullâh'ın vefatını müteâkip ilk dönem zâhid ve sûfileri ahlâkî çöküntü, zulüm ve haksızlıkların yayılması karşısında bir tepki olarak toplumdan uzaklaşmışlardır. Bunlardan bazıları işi daha da ileri götürerek toplumdan tamamen soyutlanıp mezarlıklarda, mağaralarda ya da harâbelerde yaşamışlardır. Bir kısmı da

¹⁶⁷ S. Uludağ, a.g.e., s. 16.

¹⁶⁸ S. Uludağ, a.g.e., s. 19.

¹⁶⁹ *Vesiletü'l-Merâm*, vr. 17^b.

¹⁷⁰ İbn Manzur, a.g.e., XIV, s. 238- 239; Zebîdî, a.g.e., X, s. 118.

¹⁷¹ E. Cebecioğlu, a.g.e., s. 321.

savmaa, zâviye, mescid gibi küçük ibâdethâneler yapıp, hayatlarını yalnız olarak buralarda sürdürmüşlerdir. Ancak bunu izleyen dönemde (II/ VIII yy.) mutasavvıflar kalabalıkla ülfeti hoş karşılamamakla birlikte, mutlak bir inzivâ cihetine gitmeden zâhirde halk ile bâtında Hak ile olmayı daha uygun görmüşlerdir. IV. yy.dan sonra şeyhin gözetimi altında halvethâneye girip erbâin çıkarmaya da halvet denilmiştir.¹⁷²

Sûfilere göre halvet, Hz. Peygamber'in Hira'da uzlete çekilme uygulamasından doğmuştur. Hz. Musa'nın Tûr'daki Allah'la 40 günlük görüşmesinden esinlenerek halvet 40 güne hasredilmiştir.* Bundan dolayı halvete erbâin ve çile de denir.¹⁷³

Kütü'l-Kulûb müellifi halveti faydalarıyla birlikte şöyle tanımlar: "Halvet, kalbin halktan hâli olması, bütün himmet ve gayretin Hâlik'in emrine yöneltilmesidir. Halvet, mürîdin sebât üzerindeki kararlılığını güçlendirir. Halvet kulun dünyevî hazlar üzerindeki nefsânî arzularını azaltır. Halvet kulların hatıralarını unutturup, kalbin daima Ma'bûd'u zikretmesini temin eder. Halvet, sıhhat alametlerinin en büyüğüdür."¹⁷⁴

Halvet sûfilerin sıfatıdır. Necmüddin Kübrâ halveti perhîze benzetir. Tıpta, perhîz bütün ilaçların başı olarak kabul edilir. Bu yolla doktor hastasıyla, hastalığı meydana getiren zararlı şeylerin ilişkisini keser, vücûdu onlardan temizler. Tasavvufta da; dünya ile oyun ve eğlence ile insanlarla ünsiyet halindeki bir nefis (nefs-i emmâre) hasta kabul edilir. İşte sûfi halvet denen perhîzle nefsi oyun ve eğlenceden, dünya meşgalelerinden ve insanlardan uzak tutar. Böylece nefsin hevâ ve hevesi zayıflar ve mâsivâyâ olan ünsiyeti yok olur. Kalpte nefsânî arzuların zayıflamasıyla da marifet nuru parlamaya başlar.¹⁷⁵

Kalpte dünya ve dünyalık muhabbetler bulunduğu müddetçe marifet nuru kaybolur ve kişi Hak'tan gâfil olur. Halvet vasıtasıyla kalb gafletten kurtulur, marifet nûruyla parlar ve gayba muttali hale gelir. Nitekim ayet-i kerîmede: "Allah îmân edenlerin dostudur, onları karanlıklardan aydınlığa iletir. İnkâr edenlerin dostları ise Tâğuttur, onları aydınlıktan karanlığa iletir..." (Bakara 2/ 257) buyrulur. Tasavvuf

¹⁷² Süleyman Uludağ, "Halvet", DİA, XV, s. 387.

* İsmâil Hakkı ve şeyhi Osman Fazlî Efendi sülûkun başında yapılan halvetin 90 gün olması gerektiği kanaatindedirler. Nitekim İsmâil Hakkı sülûkunun başlarında şeyhi Osman Fazlî Efendi'nin işaretleriyle İstanbul Fatih'te bulunan Zeyrek Camii'nde 90 günlük halvete girmiştir. Ali Namlı, a.g.e., s. 331-332.

¹⁷³ E. Cebecioğlu, a.g.e., s. 321.

¹⁷⁴ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, (Haz: Muharrem Tan), İstanbul 1999, I, s. 333.

¹⁷⁵ Necmüddin Kübrâ, a.g.e., s. 76.

ehline göre, Allah bir kulunu günahattan taate nakletmeyi murâd etse, yalnızlık hâli ile ünsiyet etmesini (halvet) sağlar.¹⁷⁶

Halvet-i hakîkiye insanın mutlak mânâda her şeyden soyutlanmasıdır ki, İsmâil Hakkı'ya göre bu mümkün değildir. Çünkü mürîdin kendi vücûdu, halvethânesi, yaygısı, elbisesi, tesbihi, ...vb. kesretten sayılır. Bununla beraber bâtında Allah Teâlâ ile ve zâhirde meleklerle ve rûhlarla beraberdir. Dolayısıyla halvet, hâriçteki halka nisbetlidir. İşte sâlikin her durumda Allah'ın kendisine nazar ettiğini bilmesinden mürâkabe mânâsı doğar. Nitekim Kur'ân'daki: "Bilmez mi ki Allah gerçekten görür." (Alâk 96/ 14) "Biz ona şah damarından daha yakınız." (Kâf 56/ 16) ayetleri bu makama işaret eder. Hak kendisi ile beraberken sâlikin halvete girmesi halvet-maallâh (Allah'la birlikte olmak) içindir. Yoksa halvette her şeyden soyutlanmak gibi bir durum söz konusu değildir.¹⁷⁷

"Uzlet, halkın arasından süresiz uzaklaşıp yalnızlık ve inzivâyı tercihtir."¹⁷⁸ Gazâlî uzletin yapılmasının gerekli olup olmadığını belirlemeye çalışmış ve bunun için uzletin fayda ve zararlarını karşılaştırmıştır. Uzletin faydaları şunlardır: Uzlet, insanlarla bir arada bulunmaktan doğacak bütün fiilî ve sözlü günahlardan (yalan, gıybet, riyâ, ... vb.) kurtulmayı, toplumun fitne ve çekişmelerinden kurtulmayı, kendini tam olarak ibâdet ve tefekküre motive etmeyi ve sâlikin diğer insanlardan, diğer insanların da ondan ümit kesmesini sağlar. Zararları da şunlardır: Öğrenim ve öğretimden, başkasına faydalı olup başkasından faydalanmaktan, terbiye edip terbiye görmekten, insanlarla ünsiyet etmekten, sevap kazanıp kazandırmaktan, tevâzu gösterme imkânından, tecrübe sahibi olmaktan mahrum olmaktır. Böylece Gazâlî uzletin zararlarının faydalarından çok olduğuna dikkat çeker. Bu sebeple sûfiler süresiz uzlet yerine, halvet denilen süreli yalnızlığı tercih etmişlerdir.¹⁷⁹

Kuşeyrî'ye göre halktan ayrı yaşamamanın maksadı insanların şerrinden selâmette olmak değil, insanların kendi şerrinden selâmette bulunmalarını sağlamaktır. Çünkü şerri insanlara atfedip onlar hakkında sû-i zan etmektense, kendi nefesine sû-i zan etmek daha doğrudur.¹⁸⁰

¹⁷⁶ Kuşeyrî, a.g.e., s. 200.

¹⁷⁷ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 18^a; A. Namlı, a.g.e., s. 329.

¹⁷⁸ Serrâc, a.g.e., s. 514.

¹⁷⁹ Gazâlî, a.g.e., II, s. 506- 541.

¹⁸⁰ Kuşeyrî, a.g.e., s. 198.

Halvet birkaç türdür. Birincisi, dağlarda, mağaralarda, harâbelerde ve emsâlinde yaşamaktır. İkincisi, kesrette vahdet bulup şehirlerde halk arasında Hak'la olmaktır. Nakşibendiyye'deki "halvet der-encümen" buna örnektir. Üçüncüsü, şehirlerde yaşamakla birlikte halk arasına çıkmamak, sohbet için gelenleri yanına kabul etmemek, kendi nefsiyle meşgul olup Hak'la birlikte olmaya çalışmaktır. Sülûk erbabının müridleri halvete sokup terbiye etmeleri bu kabildendir. Dördüncüsü, insanın sırrının Hak ile kendinden başkasının bulunmadığı bir makamda Hak'la konuşmasıdır. Ancak bu müntehînin hâlidir. Sahîh olan halvet (halvet-i sahîha) budur.¹⁸¹ Bundan dolayı ârif için "kâin ve bâin" olan kimsedir, derler. Yani zâhiren halkla beraber olduğu halde sırren Hak'la beraber olandır. Yoksa nefsiyle konuşan kişi halvette olsa bile Hak'la halvet etmiş olmaz.¹⁸²

Erbâb-ı teslîk bir müridi halvete koymadan önce şeytanın vesvese ile kendisini azdırmaması için tevhîd akîdesini sağlamlaştıracak ve farzlarını edâ etmesini sağlayacak ilimleri öğrenmesini sağlarlar.¹⁸³ Mürid halvete girecek bir seviyeye geldiği zaman, şeyhi onu, dergâhlarda halvet için yapılmış özel odaya (halvethâne) götürür, içeri sokar ve duâ eder. Halvet esnasında Hak'tan gayrisini talep etmeyip, kalbini meşgul edecek nefsânî arzu ve vesveseleri def etmesi için gayret sarf etmesini emreder, müridi orada bırakıp dışarı çıkar. Mürid abdest ve namaz gibi zarûretler haricinde dışarıya çıkmaz. Yiyecek ve içeceği şeyhinin gözetimi altında her gün muntazaman götürülür ve tadrîci olarak azaltılır. Mürid halvette şeyhin işaret ve irşâdı üzerine hareket etmeli, az uyumalı, bol tefekkür edip şeyhin telkîn ettiği zikir ne ise onunla meşgul olmalıdır. Şeyh, müride destek ve moral olmak, onu dinleyip gerekli tavsiyelerde bulunmak için arada bir yanına gider. Halvet müddeti dolunca, şeyh odaya gelir, müridin gördüğü rüyaları dinler. Şükür kurbanı kesilir ve şeyhin duâları ile mürid halvetten çıkardılır.¹⁸⁴

İsmâil Hakkî'ya göre halvette sâlik iki şeye çok dikkat etmelidir. Birincisi; mürid Allah Teâlâ'nın misli olmadığına îtikat etmelidir. Bundan dolayı her ne sûret tecelli edip: "Ben Allah'ım" dese, itimât etmemelidir. Allah'a sığınıp o sûreti kalbiyle reddetmeli ve hemen zikrullâha sarılmalıdır. Aksi takdirde îtikadı bozulur ve sapılır.

¹⁸¹ A. Namlı, a.g.e., s. 329.

¹⁸² Kuşeyrî, a.g.e., s. 199.

¹⁸³ Kuşeyrî, a.g.e., s. 199.

¹⁸⁴ E. Cebecioğlu, a.g.e., s. 322.

Halvet halinde iken mürîdin îtikat konusundaki vesveselerden korunması oldukça zordur. Bunlar, mürîdin karşılaştığı imtihanlardır. Bu durumda şeyh mürîdi aklî ve şer‘î delillere, sabra ve zikre devam etmeye yöneltmelidir. Burada bir de vesvese ve ilhâmı ayırd edebilmek önemlidir. Şöyle ki; ilhâmı melek getirir. Akabinde lezzet hâsıl olur. Sûrette herhangi bir değişme olmadığı gibi, yeni bir ilim vücûda gelir. Vesveseyi ise şeytan ilka eder. Akabinde elem ve gevşeklik hâsıl olur ve bedende değişiklikler meydana gelir. İşte sâlik bunu bilirse vesveseden daha emin bir hâle gelir.¹⁸⁵ İsmâil Hakkı da sâlikin vesveseden uzak durup, ilhâma sarılmasını tavsiye eder ve şöyle der:

*Halvette sakın vesvese-i dîve dayanma,
İlhâm-ı melek var ise ona nazar eyle.*¹⁸⁶

İkincisi, mürîd Hak’tan gayrisini talep etmemelidir. Bütün kâinat kendine arz olursa, Hz. Peygamber’in “Ya Rabbi, Sen’den başkasını Sen’in için terk ettim.” dediği gibi muamele etmeli, Hak’tan gayrisini reddetmelidir. Mürîd halvet esnasında daha önce şahid olmadığı bazı harikulâde mânâlara şahid olursa, bu gibi şeylerle meşgul olmamalıdır. Çünkü bu gibi şeyler, mürîdi gerçek maksadından uzak düşüren fitnelerdir. İsmâil Hakkı’ya göre bir şeyi kabul etmesi gerekiyorsa, ancak şeyhinin işaretiyle bunu almalı ve bununla oyalanmadan zikrullâha devam etmelidir. Zirâ oyalanırsa yolda kalır ve maksadına ulaşamaz.¹⁸⁷

Sâlikin ilâhî vasıflarla muttasıf hale gelip halvetten çıkmasına celvet denir. Bu durumdaki kulun kendisi de organları da benlikten arındığı için bütün eylemleri kendisine değil, Hakk’a nisbet edilir. Mutasavvıflara göre “Sana bîat edenler aslında Hakk’a bîat ediyorlar.” (Fetih 48/ 10) ve “Attığın zaman sen atmadın fakat Allah attı.” (Enfâl 8/ 17) ayetleri bu mertebeye işaret eder.¹⁸⁸ Halvetin aslı, mâsivâ ile irtibatı kesip fânî fillâh mertebesinde Hak ile olmaktır. Celvetin aslı ise, bâkî billâh mertebesinde halka geri dönmektir.¹⁸⁹

¹⁸⁵ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 19^a, Kuşeyrî, a.g.e., s. 486.

¹⁸⁶ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 20^a.

¹⁸⁷ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 19^a, Kuşeyrî, a.g.e., s. 488.

¹⁸⁸ S. Uludağ, TTS, s. 86.

¹⁸⁹ A. Namlı, a.g.e., s. 333.

5- DEVÂM-I SAVM

İsmâil Hakkı devamlı oruç tutmayı özellikle halvet çerçevesinde ele alır. Ona göre halvet zamanı, diğer zamanlar gibi değildir. Manevî ve rûhî bir yoğunluk olduğundan, bunu melekler mertebesi olarak görür. Nûrdan yaratılmış olan melekler ise, yeme- içmeden ve şehvetten arîdirler. Mutasavvıflar arasında şöyle meşhur bir söz vardır: “Acıkırsan Hakk’ı görürsün, nefsanî şehvetlerden uzak durursan Hakk’a ulaşırsın.”¹⁹⁰ Bu söz gereğince Hakk’a yakınlık sağlaması için sâlike lazım olan, yemeği azaltıp, şehvî duyguları terk etmesidir.¹⁹¹

Seyyid Şerif Cürcânî *Tarifât*’ında orucu şöyle tanımlar: “Oruç, imsâkten güneş batana kadar ibâdet niyetiyle kişinin yeme-içme ve cinsel ilişkiden uzak durmasıdır.”¹⁹² Fıkıh ve ilmihâl kitaplarında da oruç bu şekilde tarîf edilir. Sûfîler de orucu böyle kabul etmekle birlikte; daha çok orucun amacı, hikmeti, rûh ve beden üzerindeki etkileri ve ahlâkî açıdan önemi üzerinde dururlar.¹⁹³

Kur’ân-ı Kerîm’de orucun farz kılınışının amacı takvâ olarak gösterilir. (Bakara 2/ 183) Takvâ, sorumluluğunun bilincinde dindâr ve dürüst bir müslüman olmaktır. Hz. Peygamber bir hadîs-i kudsîde şöyle buyurur: “Yüce Allah buyurur ki: Oruç Benim içindir, onun sevâbını ancak Ben veririm.”¹⁹⁴ Böyle denilmesinin sebebi orucun riyâdan uzak, gizli bir ibâdet olmasındadır. Nitekim Cüneyd: “Oruç, yolun yarısıdır.” demiştir.¹⁹⁵

Sûfîler orucu bir ibâdet olduğu kadar, nefsi temizlemenin bir aracı olarak görmüşlerdir. Nitekim oruçtan maksat, Allah’a kurbiyet sağlamak, nefsi zabt ederek ahlâkî güzelleştirmektir. Gıda bedeni beslediği gibi ibâdet de rûhu besler. Bundan dolayı sûfîler sadece Ramazan orucu ile yetinmemiş, bunun dışında da oruç tutmuşlardır.

Hucvirî şeyhlerin oruç konusunda farklı tavırlar takındıklarından bahseder. Bir kısım şeyhler sevabına nail olmak için devamlı oruç tutarlarken, diğer bir kısım da riyâyı terk etmek için Ramazan hârici oruç tutmamışlardır. Bunlardan başka hiç kimseye sezdirmeden oruca niyetlenip kendisine yiyecek ya da içecek ikrâm

¹⁹⁰ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 20^b.

¹⁹¹ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 20^b.

¹⁹² Cürcânî, a.g.e., s.14.

¹⁹³ S. Uludağ, a.g.e., s. 49; Orucun bâtinî yönü hakkında bkz. Mehmet Demirci, *İbadetlerde Mânevî Boyut*, İstanbul 2004, s. 55-67.

¹⁹⁴ Buharî, *Tevhîd*, 35; Müslim, *Sıyam*, 64-65.

¹⁹⁵ Hucvirî, a.g.e., s. 461.

edildiğinde orucunu bozanlar da vardır. Yine eyyâm-i bîz (her ayın 13, 14, 15. günlerinde), aşûre günlerinde, üç aylarda oruç tutanlar da vardır. Bir de Hz. Peygamber'in savm-i Dâvûd dediği ve “En hayırlı oruç budur.”¹⁹⁶ diye nitelendirdiği, gün aşırı oruç tutanlar da vardır.¹⁹⁷

Yüce Allah: “Biz sizi biraz korku, biraz açlıkla sınarız.” buyurmuş, “Sabredenleri müjdele!” (Bakara 2/ 155) demiştir. Dolayısıyla açlığın sıkıntısına sabredenlere müjde vardır. Bu sebeple açlık sûfîlerin ana vasfı haline gelmiştir. Ebû Süleyman Dârânî bu konuda şöyle der: “Dünya amelinin anahtarı tokluk, ahiret ehlinin anahtarı ise açlıktır.” Ebû Süleyman ve çevresinde toplanan sûfîler açlığı temel ilke haline getirdiklerinden, onlara cûiyye (açlar) denmiştir.¹⁹⁸

Oruç nefse ve şeytana karşı bir kalkandır. Şeytanı tanımak (mârifet) açlıkla hâsıl olur. Açlıkla şeytanın meskeni olan damarlardaki kan eksilir. Böylece meskeni daralan nefis ve şeytanın insan üzerindeki tahakküm kabiliyeti zayıflar.¹⁹⁹ Sehl b. Abdullah et-Tüsterî'nin bu konudaki sözü aynı zamanda tasavvufî hayatın temel ilkesini oluşturur. “Abdalı abdal yapan killet-i taam, killet-i menâm, killet-i kelâm ve inzivâdır.”²⁰⁰ (Az yemek, az uyumak, az konuşmak ve inzivâ)

Tabîatın hükmü yemek, içmek, uyumak, konuşmak ve cinsî münâsebette bulunmaktır. Kâmil riyâzat bunları azaltarak tabîatı ıslahtır. Fakat açlık diğerlerinden daha tesirlidir. Açlık nefsin tüm arzularını kılıç gibi keser, ona haddini bildirir.²⁰¹

Orucun hakîkati imsâk (kendine hâkim olma, nefsin kontrolünü elinde tutma) tır. Zaten sâlikin temel maksadı da nefsi kontrol altına alıp kalbi kirlilerden ve bulanıklıktan kurtarmak ve cemâlullâha nazar etmektir. Nitekim tarîkat pîrleri demiştir ki: “Her kim dış görünüşünün üzerine korkarsa Allah'ı göremez.” Rü'yet-i Hak (Allah'ı görme) basîretin (kalb gözünün) açık olmasıyla olur. Hisler kuvvetli oldukça da basîretin açılmasına imkân yoktur. İşte sûfîler, basîretin açılıp, rü'yete nâil olabilmek için açlığa büyük ehemmiyet verirler.²⁰²

Savm-ı visâle gelince, bu orucu tutan bir kişi iki, üç, dört ya da daha fazla zaman zarfında hiç iftâr etmez. Hz. Peygamber'in böyle oruç tuttuğu zamanlar olurdu.

¹⁹⁶ Müslim, Sıyam, 173.

¹⁹⁷ Hucvirî, a.g.e., s. 461.

¹⁹⁸ Kuşeyrî, a.g.e., s. 230- 231.

¹⁹⁹ Abû Talip el-Mekkî, a.g.e., I, s.326.

²⁰⁰ S. Uludağ, a.g.e., s. 52.

²⁰¹ A. Namlı, a.g.e., s. 322.

²⁰² *Vesiletü'l-Merâm*, vr. 20^b.

Kendisini bu konuda taklit eden sahâbeyi uyarılmış, O'na “ Sen de böyle yapıyorsun” diyenlere; “Ben sizin gibi değilim. Rabbim beni yedirir ve içirir.” buyurmuştur.²⁰³ Bazı ulemâ Hz. Peygamber'in bu hadîsine dayanarak savm-ı visâlin kerâhatine hükmederler. Mücâhede ehli ise, “Bu yasaklama sebebi şefkattir, haram değildir” demişlerdir. Dolayısıyla gücü yeten için herhangi bir yasaklama söz konusu değildir. İnsanların mizâcı farklı farklıdır. Bazılarının mizâcı kuvvetlidir. Savm-ı visâl etse zarar görmez, dengeyi kaybetmez. Bazılarının mizâcı zayıftır. Bunlar için i'tidâl olan, oruç tutacaklarsa iftar ederek oruç tutmalarıdır. Nitekim Sehl b. Abdullah'a göre günde bir öğün yemek siddîk olanların yeme tarzı, iki öğün yemek mü'minlerin yeme tarzıdır. İnsanların çoğu günde üç öğün yerler ki, buna taâm-ı hayvanî denir.²⁰⁴

Unutulmamalıdır ki, savm-ı visâl ilâhî bir lütf, bir kerâmettir. Kerâmet ise özel bir durumdur, genele müteallik değildir. Bu orucun hükmü husûsî olduğundan, herkese emredilmesi doğru görülmemiştir. Şimdi, Rasûlullâh (s.a.v.) mucize sahibi olduğundan âşikâr olarak visâl orucu tuttu. Ümmet kendilerine bunu farz telâkkî ederler endişesiyle genele yayılmasını engelledi ve kerâmet ehli olanları bunu izhâr etmekten men etti. Çünkü kerâmetlerde şart olan gizli tutmaktır. Mucizede ise asl olan açıklamaktır. Nitekim kendileri hakkında günlerce yemek yemezlerdi denen ehlullâh, bunu ilâhî bir meşrep (destek) ile yapmışlar ki, bu da gıdanın aynıdır.²⁰⁵

Gazâlî'ye göre oruç tutanlar üç sınıftır:

- 1- Avâmın (halk yığınlarının) orucu: Bu oruç mideyi yemekten içmekten, üreme organlarını da cinsel ilişkiden uzak tutmaktır.
- 2- Havâssın (seçkin insanların) orucu: Bunların orucu avâmın orucunun şartlarını taşımakla birlikte, başka husûsiyetleri de vardır. Bunlar karnı ve mideyi yemek içmekten koruduğu gibi, gözü harama ve şehvete bakmaktan, dili yalandan, boş laflardan ve kötü sözlerden, kulağı gıybetten ve abes şeyleri dinlemekten, bedeni ise dünyaya tâbi olup şerîata muhalefet etmekten korumaktır. Yine iftârda ve sahurda az yemek, iftardan sonra kalbin korku ile ümit arasında olması bu hususiyetlerdendir.

²⁰³ Müslim, Sıyâm, 1102.

²⁰⁴ Kuşeyrî, a.g.e., s. 231; *Vesiletü'l-Merâm*, vr. 22^a.

²⁰⁵ Hucvirî, a.g.e., s. 467.

- 3- Havâssu'l-havâssın orucu: Kalbi nefsânî arzulardan ve dünyaya yönelik fikirlerden uzaklaştırmak, Yüce Allah'tan başka her varlıkla olan irtibatını kesmektir. Bu peygamberlerin, siddîklerin ve velîlerin orucudur.²⁰⁶

Ehl-i tasavvuf açlığı ilim ve hikmetin kaynağı olarak kabul ederler. Onlara göre açlığın şerefi büyüktür. Çünkü: “Açlık nefis için hudû ve kalb için huzûdur.” Yani açlık, nefsi zelif kılıp, zayıflatmakla onu zabt u rabt altına almayı sağlar. Böylelikle de kalbi ihyâ eden Allah korkusu yerleşir.²⁰⁷ Nitekim oruçlu için iki bayram vardır. Biri iftar vaktinde, diğeri de lika-i ilâhî halindedir.²⁰⁸ İsmâil Hakkı sâlikin halvetle hubb-i sivâdan kurtulacağını ve savm-ı sivâ ile likâ-ı ilâhî bayramına ereceğini söyler:

*Halvete gir tâ derûnundan çıkıp hubb-i sivâ,
Âkibet aşk-ı Cenâb-ı İzzete şâyân ola.*

*Tuta gör savm-ı sivâyı tâ ki îde eresin,
Kim tecellî-i ilâhîden dilin şâdân ola.*²⁰⁹

Açlığın îtidâl (denge) noktası, yemekten doymaksızın kalkılması ve tokluktan çok açlığın hissedilmesidir.²¹⁰ İsmâil Hakkı'ya göre Hz. Peygamber'in: “Bir gün acıkir, bir gün doyarım.”²¹¹ hadîsi îtidâle işaret eder. Zirâ iki gün ardarda aç ya da tok olmak îtidâlden hâriçtir. İnsanın hâli ruhsat ve azîmete bağlıdır. Bu duruma göre sâlikin tokluk hissi (iftâr) ruhsat, açlık hissi (oruç) azîmettir. Azîmet, ruhsattan üstündür. Yani aslanan kişinin tokluktan çok açlık hissetmesidir.²¹²

Açlık bütün millet ve din mensuplarına aklen ve şer'an medh ü senâ edilmiş, buna karşılık tokluğa fazla önem verilmemiştir. Nitekim tokluk hayvanların hâli, açlık ise insanların ilacı olarak kabul edilmiştir. Şöyle ki açlık bânîni ma'mûr hale getirir, tokluk ise batnî (mide) ma'mûr hale getirir.²¹³ Gazâlî açlığın faydalarını ve tokluğun zararlarını on maddede özetler:

- 1- Açlık kalbi saflaştırır, tokluk kalbi katılaştırır ve basîrete engel olur.
- 2- Açlık kalbi inceltir, tokluk kalbi hassasiyetten uzak kaskatı bir hale getirir.

²⁰⁶ Gazâlî, a.g.e., I, s. 554- 558.

²⁰⁷ Hucvirî, a.g.e., s. 467.

²⁰⁸ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 22^a.

²⁰⁹ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 23^b.

²¹⁰ Ebû Tâlib el-Mekkî, a.g.e., I, s. 335.

²¹¹ Tirmîzî, Zühd, 35.

²¹² *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 22^a.

²¹³ Hucvirî, a.g.e., s. 467.

- 3- Açlık tevâzuya, tokluk kibirlenmeye sebep olur.
- 4- Açlık merhamet ve şefkat duygularını geliştirir, tokluk vurdumduymazlığa, başkalarının halinden neme lâzımcılığa sebep olur.
- 5- Açlık günah işleme arzularını kırar, tokluk ise bedensel arzuları besler ve güçlendirir.
- 6- Açlık uykuyu azaltır, tokluk uykuyu getirir.
- 7- Açlıkla kul Rabb'ine daha fazla ibâdet zamanı bulurken, tokluk zamanın çoğunu nefis için hebâ etmeye sebep olur.
- 8- Aç bedence daha sağlıklıdır, tok ve obur kişiler kiloları dolayısıyla rahatsızlıktan kurtulmaz.
- 9- Aç olanın geçim sıkıntısı az, tok olanın çok olur.
- 10- Açlık cömertliğe teşvik eder, tokluk başkalarına yardımda bulunmaya imkân vermez.²¹⁴

Açlık ve oruç sâliklerin nefsinin kontrol altında tutmaları, kalbi berraklaştırmaları ve rû'yetullâha ermeleri için tesirli bir araçtır. Ancak bunu bir amaç gibi telâkki etmek yanlıştır. Yani nâfile orucu tutup, farzları edâ etmekten geri duran ve günahlardan kendini muhafaza etmeyen kişi dalâlettedir. Onun kendini hidâyette addetmesi, hiçbir şeyi değiştirmez. Nitekim Hz. Peygamber bu kişiler için, “Onlar oruç tutmak için helal şeyleri ağızlarına almadılar ama haramla oruçlarını bozdular.”²¹⁵ buyurmuş ve bu gibi kişileri oruçları kendilerine açlık ve susuzluktan başka hiçbir şey kazandırmayan kimseler olarak nitelemiştir.²¹⁶

6- DEVÂM-I SÜKÛT

Lügâtte susmak, konuşmamak²¹⁷ anlamlarına gelen sükût, ıstilahta konuşmaya gücü yettiği halde konuşmamaktır. Nitekim dilsiz hakkında sükût etti denilmez, çünkü konuşmaya kudreti yoktur. Kur'ân'da Zekeriyâ (a.s.)'a işaretleşme dışında üç gün konuşmaması emredildiği bildirilir. (Âl-i İmrân 3/ 41) Burada Hz. Zekeriyâ'nın konuşmaya kudreti vardır. Burada susmaktan maksat, kalb ve dilin nimete şükre hasredilmeleridir.²¹⁸

²¹⁴ Gazâlî, a.g.e., III, s. 186- 196; S. Uludağ, a.g.e., s. 56- 58.

²¹⁵ İbn Mâce, Sıyâm, 21.

²¹⁶ S. Uludağ, a.g.e., s. 61.

²¹⁷ Cürçânî, a.g.e.,

²¹⁸ *Vesiletü'l-Merâm*, vr. 24^b.

Hız. Peygamber buyurur ki: "... Kim Allah'a ve âhiret gününe îmân etmişse ya hayır söylesin ya da sussun."²¹⁹ Yine Allah Resûlü (s.a.v.) sükûtün selâmetine ve sözün âfetine dikkat çekerek şöyle der: "Sustukça selâmette olursun, her söylediğin söz ya lehinde ya da aleyhinde olur."²²⁰

Kuşeyrî sükûtteki emniyete dikkat çeker ve der ki: "Sükût selâmettir. Esas olan da selâmettir. Susmak men edilen yerde sükût etmek nedâmeti gerektirir. Şu halde susulacak mahâlli tayinde şerîata, dinî emir ve yasaklara itibâr etmek icap eder. Yerinde susmak Allah adamlarının sıfatıdır. Mahâllinde konuşmak da en şerefli hasletlerdendir."²²¹ İsmâil Hakkı da aynı konuyu dile getirir. Ona göre aslolan gerektiği zaman konuşmak, gerektiği zaman susmaktır. Mücâhede erbâbının susmayı tercih etmelerinin sebebi, kelâmda hazz-ı nefis (nefsî hoşlanma) olmasıdır. Bundan dolayı tarîkat pîrleri şehvet-i kelâmdan korunmayı tavsiye ederler.²²²

Aslında konuşma kabiliyeti (söz, nutk, kelâm) Yüce Allah'ın kula bahş ettiği büyük bir nimettir. İnsan diğer canlılardan konuşmasıyla (hayvan-ı nâtık) ayrılır. Ancak konuşma ne derece büyük bir nimetse, ondaki âfet de o derece büyüktür.²²³

Gazâlî'ye göre dilin âfetleri (yalan, gıybet, koğuculuk, riyâ, münâfıklık, çirkin ve kaba sözler, ... vb.) dile kolay gelen, ağırlık vermeyen, insan tabiatına hoş gelen, şeytanın teşvîk ettiği belâlardır.²²⁴ Ayrıca nefsânî hazlar, övünme vesîlesi sıfatları açıklama, güzel konuşarak kibirlenme gibi huylarla ilgili âfetler de konuşmada vardır. Bütün bunlar sözünü düşünmeden söyleyenler içindir. Yoksa sözünü düşünerek konuşan kişi, bu âfetlerden korunacağı gibi dil nimetinin faydalarını elde eder.

Tasavvuf ehli dilin bu âfetlerine vâkıf olduklarından özellikle gereksiz konuşmalardan kaçınırlar. Çünkü çok konuşmak verâî azaltır, takvâyı kaybettirir, hesâbı uzatır, istekleri çoğaltır, Yüce Allah'tan uzaklaştırır.²²⁵ Nitekim konuşmaları gerektiğinde de iyice düşünüp, sonra konuşurlar. Bir dilin önüne iki dudağın verilmesi, yine iki göz ve iki kulak sahibi olmamıza karşılık sadece bir dilimizin

²¹⁹ Buharî, Sahîh, Rikâk, 23.

²²⁰ Tirmizî, Sünen, İman , 8.

²²¹ Kuşeyrî, a.g.e., s. 212.

²²² *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 23^b.

²²³ Hucvirî, a.g.e., s. 505.

²²⁴ Gazâlî, a.g.e., III, s. 250- 251.

²²⁵ Ebû Talib el-Mekkî, a.g.e., I, s. 336.

olması; konuşmaktan çok dinleyip görmemiz ve sözlerimize dikkat etmemiz içindir.²²⁶

Mürîdler konuşmalarında tasavvufî edebe riâyet etmelidirler. Şöyle ki, destursuz konuşmamalı, şeyhin sözlerine müdahale etmemeli, onlara hitap ederken garip ifadeler kullanmamalıdır. Şerîata muhâlif sözler (yalan, gıybet, iftirâ,... vb.) söylememek, müslümanlara eziyet etmemek, sorulmadıkça konuşmamak ve söze ilk önce başlamamak yine mürîdlerin konuşma edeplerindenidir. Susmada da aslolan mürîdin gâfil ve câhil susmamasıdır.²²⁷ Nitekim Hasan el-Basrî şöyle der: “Mü’minin dili kalbinin arkasındadır. Konuşmak istediği zaman tefekkür eder. Konuşmak eğer lehinde ise konuşur. Aksi halde dilini tutar. Münâfiğın kalbi ise, dilinin ucundadır. Yani o, kalbine doğan her şeyi söyler. Konuşmadan önce düşünmez.”²²⁸

Sâlike lazım olan konuşmayı öğrendiği gibi susmayı da öğrenmesidir. Nitekim sülûkün başlangıcında sâlike hamûşhâne denilen, susmayı öğrenme odasında susma idmanları yaptırılır. Kelâm hidayete, sükût selâmete götürür. Sükûtte sâlik için iki haslet vardır: Onun sayesinde kendinden daha câhil olanın cehâletini def eder; kendinden âlim olanın da ilminden istifade eder.²²⁹ Buradaki sükût hakîkati kavramak içindir. Bundan dolayı demişlerdir ki: “Hikmet on cüzdür. Dokuzu samtta (sükût) ve biri dahi uzlet-i nâstadır.” Buna göre, ehl-i uzlet ve halvet olup samt eden kimse hikmetin tamamını elde eder ve “hakîm” denmeye liyâkat bulur.²³⁰

Sükût, iki türlüdür. Birincisi zâhirî sükût ki, dilin konuşmamasıdır. İkincisi bâtınî sükût, zihnin ve kalbin susmasıdır. Zâhirî sükût, Allah’ın işinin güzel olduğuna güvenen ve işini O’na havale eden mütevekkilin durumudur. Aslolan kalbin sükûtüdür.²³¹ Nitekim Ebû Bekr Fârisî şöyle der: “Bir kimsenin vatani (bâtin) sükût halinde değilse, o sussa bile fuzûlî şeylerle meşgul sayılır.”²³² Dil sükût ettiği halde gönül mâsivâ ile meşgulsa, bu susma makbûl olmaz. Tasavvuf ehli için;avâmın sükûtü dil ile, âriflerin sükûtü kalb ile ve âşıkların sükûtü sırra ait hatıraların korunmasıyla olur.²³³

²²⁶ Kuşeyrî, a.g.e., s. 215.

²²⁷ Hucvirî, a.g.e., s. 506.

²²⁸ Ebû Tâlib el-Mekkî, a.g.e., I, s. 332.

²²⁹ Ebû Tâlib el-Mekkî, a.g.e., I, s. 331.

²³⁰ *Vesiletü'l-Merâm*, vr. 24^a.

²³¹ S. Uludağ, TTS, s. 32; Kuşeyrî, a.g.e., s. 213.

²³² Kuşeyrî, a.g.e., s. 213.

²³³ Kuşeyrî, a.g.e., s. 215.

Şeyhlerden bir kısım sükûtün kelâmdan daha üstün olduğunu, diğer bir kısım ise kelâmın sükûtten daha üstün olduğunu savunmuşlardır. Cüneyd (r.a.) sükûtü kelâma tercih edenlerdendir. Cüneyd der ki: “Allah hakkında marifet sahibi olanın dili lâl olur.” Nitekim iyanda beyân hicâb olarak görünür. Hakk’a kalbiyle şâhid olanın dili beyândan aciz olur. Çünkü Hak ebedî, kelâm kalıpları ise sınırlıdır.²³⁴

Kelâmı sükûta tercih edenlere göre ise, halleri beyân etmek Hakk’ın emridir. Süfyân-ı Sevrî, bazı âlimlerin verâ’ dolayısıyla uzun uzun sükûtü ve az konuşmayı tercih ettiklerini ancak bunun yanlış olduğunu savunur. O’na göre konuşan âlim susan âlimden daha üstündür.²³⁵

Hucvirî bu konuda şöyle der: “Söz iki nevîdir, sükût da iki nevîdir. Sözün bir kısmı hak bir kısmı da bâtıldır. Sükûtun bazısından maksat, bazısından gaflet hâsıl olur. O halde her insanın konuşma halinde de, susma halinde de nefsinin yakasına sarılması gerekir. Şayet söyleyeceği söz hak ise, o takdirde sözü sükûtünden hayırlı üstündür; bâtil ise, bu durumda susması konuşmasından efdaldır. Susmak maksadın husûlü ve müşâhede içinse, sükût sözden daha iyidir. Susma sebebi, hicâb ve gaflet ise, bu takdirde söz sükûtta üstündür.”²³⁶

İsmâil Hakkî’ya göre, kelâmın şehvetinden ve âfetinden emin olanın, konuşması efdaldır. Nefsinin hilelerinden ve tabîî şehvetlerinden emin olmayanın ise söyleyeceği hayır ise de sükûtü tercih etmesi daha doğrudur. Bu sükûtle zâhirin kemâli bâtına intikâl eder ve ilâhî hakîkate nâil olunur.²³⁷

İsmâil Hakkî insan-ı kâmilin hâli nutk mudur, sükût mudur sorusuna şu cevabı verir: İnsan-ı kâmil mazhar-ı Hak’tır. Nefsinden fânî ve Hak’ta bâkîdir. Hak ise Mütakellim-i Ebedî’dir. İnsan-ı kâmilin zâhirî hâli sükûn ve sükût, Hak’la olan bâtin cihetiyle o da Mütakellim-i Ebedî’dir. Buradaki tekellümden murâd dilin söylediği sözlerden müteşekkil konuşma değil, “kûn” (ol) emriyle oluşan farklı hâdiselerin (şuûn-i muhtelif) meydana gelmesidir.²³⁸ Bu yüzden İsmâil Hakkî insan-ı kâmilî kitâbullâh-ı nâtık (Allah’ın konuşan kitabı) olarak kabul eder ve şöyle der:

²³⁴ Hucvirî, a.g.e., s. 505.

²³⁵ Ebû Tâlib el-Mekkî, a.g.e., I, s. 332.

²³⁶ Hucvirî, a.g.e., s. 505.

²³⁷ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 24^a.

²³⁸ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 25^b.

*Bugün insan-ı kâmil bak kitâbullâh-ı nâtıktır,
Ne söylerse kamu güftârı esrâr u hakâyıktır.*²³⁹

7- DEVÂM-I ZİKİR

Cüneyd Bağdâdî'ye göre seyr ü sülûkün yedinci şartı zikirdir. Zikir lügâtte bir şeyi telaffuz etmek, anmak, hatırlamak, unutmamak için zihinde hazır bulundurmak, hıfz etmek, duâ ve kitap gibi anlamlara gelir.²⁴⁰ İstîlâhta ise zikir, Allah'ı anmak, hatırlamak ve gaflet halinde olmamaktır. Allah kelimesini veya kelime-i tevhîdi tekrar tekrar söylemektir. Tarîkat ehlinin belli ibâreleri belli sayıda düzenli bir şekilde ferdî olarak ya da cemâat halinde söylemeleri.²⁴¹

Kur'ân-ı Kerîm'de zikir kelimesi müştaklarıyla birlikte 256 yerde geçer. Bu kesretten zikrin önemi anlaşılmaktadır. Nitekim Allah'ı çokça anmak (Ahzâb 33/ 41), yalvararak ve korkarak yüksek olmayan bir sesle anmak (A'raf 7/ 205), ayakta, otururken, uzanmışken yani her durumda Allah'ı tefekkürle birlikte ananların akıl sahibi insanlar olarak övülmeleri (Âl-i İmrân 3/ 191), Allah'ı anmanın büyüklüğü (Ankebût 29/ 45), ... vurgulanmaktadır. Bununla birlikte Allah'ı anmanın gafletten kurtaracağı (A'raf 7/ 205), dünya malının ve çoluk çocuğun Allah'ı zikirden alıkoymaması gerektiği (Münâfikûn 63/ 9) ve kalbin tam huzûru ve güveni ancak Allah'ı zikretmekte bulacağı (Ra'd 13/ 28) bildirilmektedir.²⁴²

H. Peygamber de zikrin fazîletine dikkat çekmiş ve zikre teşvîk etmiştir. Allah Resûlü (s.a.v.), Allah'ı zikredenle zikretmeyeni diri ile ölüye benzetmiş²⁴³; sahâbelerine amellerin en hayırlısı olarak Allah'ı zikretmeyi göstermiştir.²⁴⁴ Yine Allah Resûlü (s.a.v.) bir hadîs-i kudsîde şöyle buyurur: “Kulum beni zikrettiği zaman Beni nasıl sanıyorsa, Ben öyleyim ve onunla beraberim. Kulum Beni içinden anarsa, Ben de onu kendi nefsimde anarım. Beni topluluk içinde anarsa, Ben de onu daha hayırlı bir topluluk içinde anarım...”²⁴⁵ H. Peygamber toplu zikir hakkında da şöyle

²³⁹ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 26^a.

²⁴⁰ İbn Manzûr, a.g.e., IV, s. 307; Zebîdî, a.g.e., III, s. 226; İbn Âsım, a.g.e., II, s. 346; Cürçânî, a.g.e., s. 109.

²⁴¹ S. Uludağ, TTS, s. 386.

²⁴² M. Demirci, *Sorularla Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul 2001, s. 35; H. Kâmil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul 2000, s. 162.

²⁴³ Buhârî, *Sahîh, Daavât*, 65.

²⁴⁴ Tirmizî, *Sünen, Daavât*, 6.

²⁴⁵ Buhârî, *Sahîh, Tevhîd*, 15.

buyurur: “Bir topluluk oturup Allah’ı zikrederse, melekler onları kuşatır ve rahmet onları kaplar.”²⁴⁶

Tasavvuf ehli Kur’ân ayetleri ve hadîslerin de teşvîkiyle zikri Allah Teâlâ’ya giden yolda temel şart (üssü’l-esâs) olarak kabul etmişlerdir. Zikirde amaç Allah’ı anmak ve düşünceye yoğunlaşarak O’na yakınlık hissini duymaya çalışmaktır. Nitekim Necmüddin Kübrâ zikri, kalbi kaplayıp aydınlatan bir nûr, Allah ile kul arasındaki bütün perdeleri (hicâb) yakan bir ateş olarak tanımlamıştır.²⁴⁷

İlk sûfler zikri daha çok mahiyeti ve fazileti açısından ele almışlardır. Kelâbâzî, Serrâc, Ebû Tâlip el-Mekkî, Kuşeyrî, Hucvirî gibi eser sahibi sûfler zikir mevzuundaki fikirlerini nakl etmiş, bir kavram olarak zikri tahlil etmişlerdir. VI. asırdan itibaren, tasavvuf kurumlaşıp tarîkat haline gelirken, bu dönemde yeni bir zikir anlayışı da doğmuştur. İşte bu dönemden sonra zikrin şekli, esası, muhtevâsı ve kaideleri tesbit edilmeye başlanmış, farklı tarîkat oluşumlarıyla muhtelif zikir biçimleri meydana gelmiştir.²⁴⁸

Zikirden maksat, iyi olanın tekrar edilmesiyle kötü ve yanlış olanı tekrar etmekten vazgeçmektir. Kuşeyrî zikrin zamanın tümüne yayılıp kötülüğe meydan vermemesi hakkında şöyle der: “Zikrin özelliklerinden biri, belli bir vaktinin olmayışıdır. Bütün vakitlerde kul zikretmekle me’mûrdur. Ya farz veya nâfile olarak zikrin yapılmadığı bir zaman yoktur. Namaz bütün ibâdetlerin en şerefli iken bazı vakitlerde kılınması caiz değildir. Hâlbuki kalb ile zikre her hâlükârda devam edilir.”²⁴⁹

İsmâil Hakkı zikir konusuna sükûtle zikrin nasıl bir arada olacağını açıklamaya başlar. Ona göre sükût halka göre ve zikir Hakk’a göredir. Dünya kelâmı ve sıradan sohbetleri terk etmekten dolayı zikri dahi terk etmek gerekmez. Çünkü zikir bu gibi sözlerden değildir. Sülûkte zikir mübtedîye göre mukâbil-i nisyân (unutmanın zıddı), muntehîye göre de istimrâr (hıfz, devamlı gönülde bulundurma) mânâsınadır. İsmâil Hakkı bu ayrımı tevbe konusuna benzetir. Nitekim tevbe de ikiye ayrılır; günahkârın tevbesi günahattan tââta doğru, münîbin tevbesi de halktan Hakk’a doğru rücû’dur.²⁵⁰

²⁴⁶ Müslim, *Sahîh, Zikir*, 8.

²⁴⁷ N. Kübrâ, a.g.e., s. 80.

²⁴⁸ Süleyman Uludağ, “Zikir”, İA, XIII, s. 561.

²⁴⁹ Kuşeyrî, a.g.e., s. 302.

²⁵⁰ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 26^b.

Zikrin hakîkati, zikir esnasında zikredilen (Allah)den başkasını unutmaktır. Zikir dille ve kalple yapılışı itibarıyla ikiye ayrılır. Lisân zikri, belli kelime yada ibârelerin söylenmesiyle yapılan zikirdir. Bu da kendi içinde iki kısma ayrılır: Biri cehrî zikirdir ki, yüksek sesle veya çevrede bulunanların işitecekleri bir ses tonuyla yapılan zikirdir. Diğer de hafî zikirdir ki, zâkirin yalnızca kendinin işitebileceği alçak bir ses tonuyla yapılan zikirdir.²⁵¹

Kalbî zikre gelince, zâkirin mezkûru (Allah) kalben düşünmesi ve mezkûrun huzûrunda bulunması sûretiyle yapılan zikirdir. Sûfler Allah'ı zikir içinde aradıklarından, kalbî huzûra erip müşâhede haline erdikleri zaman dil ile zikri terk ederler. Zirâ dil ile zikir, gafillere ve unutanlaradır ki, hicâb ehlinin zikridir. Oysa ilâhi huzûr halinde bulunan kişi zikir halinde değil, temâşa halindedir. Zikir nisyân mukabili olduğundan, peygamberlerin ve kâmil velîlerin makamı olan bu makamda zikir yerine huzûr-i dâim demek daha doğru olur.²⁵²

Devamlı zikir, kalpten mâsivâyı çıkarıp tamamen Allah'a yönelerek O'nu zikretmektir. İsmâil Hakkî'ya göre devamlı zikir, kendisinde kopukluk ve gevşeklik olmayan zikirdir. Sâlik sülûke lisân zikri ile başlar. Bundan sonra lisânın zikri kalbe iner ve bundan da devamlı zikir hâsıl olur. Nitekim mutasavvıflar: "Kim bir şeyi severse, onu çokça anar." demişlerdir. Cenâb-ı Allah'ın aşk ve muhabbeti insanı kaplarsa, lisân ve kalb O'nun zikrini yâd etmekten hâlî olmaz.²⁵³

Mutasavvıflara göre ism-i celâl ve Allah'ın diğer isimlerine (esmâ) "esmâ-i mecâziye" denir.²⁵⁴ Bu itibarla da zikir mecâzî ve hakîki olmak üzere ikiye ayrılır. Zikir-i mecâzî, lafızla ve nefisle olan zikirdir. Zikir-i hakîki ise mânâ ile ve Hak'la olan zikirdir. Sûfî mecâzî isimleri zikrederek medlûle ve medlûlden ism-i hakîkiye ve ondan müsemmâya intikâl eder ki, böylece zikrin amacı gerçekleşmiş olur. Bu makamda zikir mezkûrun ve isim müsemmânın aynıdır. Aynda isneyniyet (ikilik) olmaz. İsneyniyet ilimde olur ki, bu durumda ilim, âlim ve ma'lûm, zikir, zâkir ve mezkûrden söz edilir. Ancak huzûr-i ilâhîde söylenmez. Çünkü kalbî zikir sahibi ki, "ekmelî" derler, mutlak olarak bütün mertebelerde zikir sahibidir. Yani Hak onun lisânında zâkirdir.²⁵⁵

²⁵¹ S. Uludağ, TTS, s. 386.

²⁵² *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 26^b; S. Uludağ, a.g.m., s. 563.

²⁵³ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 26^b- 27^a.

²⁵⁴ A. Namlı, a.g.e., s. 300.

²⁵⁵ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 27^b.

Kuşeyrî'ye göre Allah'ı kalb ile zikretmek, mürîdlerin kılıcıdır. Onlar nefis ve şeytana karşı bu kılıçla savaşırlar. Nefsî ve şeytanî vesveselerden zikrullâha sarılarak kurtulurlar. Nitekim Kur'an'da kulun Allah katındaki değerinin, Allah'ın kendi nezdindeki mevkiî mesabesinde olduğu bildirilmektedir. Bunun ölçütü de zikirdir. Şöyle buyrulur: "Beni zikredin ki, Ben de sizi zikredeyim."²⁵⁶ (Bakara 2/ 152) Sâbit el-Bennânî: "Ben Rabbimin beni ne zaman anacağını bilirim." deyince dinleyenler şaşırarak, "Bunu nasıl bilebilirsin?" diye sorarlar. O da "Ben O'nu anınca O da beni anar." deyip, "Beni zikredin ki, Ben de sizi zikredeyim." ayetini okur.²⁵⁷

Zikrin açık (cehrî) ve gizli (hafî) yapılması hususunda ihtilaf edilmesi mertebeler açısından dır. Zikrin yalnız açık ya da gizli olduğu dâvâsını gütmek hakikatten habersiz olmaktır. "Çünkü his ve tabîat mertebesinin müktezâsı mutlak cehr, kalb ve rûh mertebesinin hükmü ise mutlak ihfâdır."²⁵⁸ Bundan sonraki meretebe lâ-cehr ve lâ-ihfâdır.²⁵⁹

İnsan nefsinin ıslahı yavaş yavaş gerçekleşir. Cehrî zikir mübtedîlerin haline göredir. Çünkü tabîat ve his mertebesi olan bu makamda nefsin hicâbı galîz olduğundan, ihfâ ile olan zikrin te'sîri olmaz. Ancak darb ve teşdîd ile (cehrî zikrin ağır darbeleri) nefsin bu kalın perdelerinden kurtulmak mümkündür. Dolayısıyla sesli zikirden maksat sağır olmuş nefse bunu duyurmaktır. Yoksa Hak'a duyurmak değildir. Nitekim duyurmak (nidâ) uzakta olan içindir. Oysa Allah Teâlâ kullarına yakındır. Buna karşılık nefis ise Hak'tan uzak düşüp gaflet ve nisyân ehli olmuştur. İşte cehrî zikir sâliki bu gafletten uyandıracak, havâtırı dağıtmasını ve Hak'ta yoğunlaşmasını sağlayacak en şiddetli ve tesirli uyarıcıdır.²⁶⁰

Zikir telkîni zorla değil, mürîdin istemesiyle verilir. Özellikle halvet hâli için bu, şarttır. Nasıl ki hiç kimse İslâm'ı kabule zorlanamaz, telkîni kabule de zorlanamaz.²⁶¹ Mürîdin telkînden önce buna hazır hale gelmesi ve dünyevî alâkalardan soyutlanması da bir diğer şarttır. Şeyh evvelâ bu uygunluk halini belirlemek için mürîdi tecrübe eder. Daha sonra da karşılaşacağı her türlü sıkıntılara katlanarak ahidinden dönmeyeceğine söz alır. İşte bu ahidden sonra şeyh münâsip göreceği zikir

²⁵⁶ Kuşeyrî, a.g.e., s. 302.

²⁵⁷ Gazâlî, a.g.e., I, s. 712.

²⁵⁸ A. Namlı, a.g.e., s. 298.

²⁵⁹ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 27^b.

²⁶⁰ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 27^b; A. Namlı, a.g.e., s. 298- 300.

²⁶¹ A. Namlı, a.g.e., s. 266.

nevilerinden birini mürîde telkîn eder.²⁶² Mürîd şeyhin telkîn ettiği zikir üzerine yoğunlaşmalı, başka zikirlerle yönelmemelidir. Çünkü sâlik hasta gibidir. Onun hâlini en iyi tabîb bilir ve ona fayda verecek şeyleri o belirler. Yine sâlik süt emen çocuk gibidir ki, her şeyi yiyemez. Müptedî için kâmil şeyhin telkîn ettiği zikir, yeni doğan çocuk için ana sütüne benzer. Gayri bir şey yemek nasıl bebeğe zarar verirse, gayri zikirler de müptedî sâlike zarar verir.²⁶³

Şeyh mürîde (özellikle halvete girecek için) verdiği zikri evvelâ diliyle tekrar etmesini ve yavaş yavaş bunu kalbe indirmeye gayret etmesini söyler. Bundan sonra da kalbiyle Rabbi'nin huzûrundaymış gibi zikre devam etmesini ve insanlarla konuşmasını azaltmasını (taklîl-i kelâm) bildirir. Devamlı zikir halinde olabilmesi için devamlı abdestli olmasını, uyku bastırmadıkça uyumamasını (taklîl-i menâm) ve takat getireceği ölçüde gıdayı azaltmasını (taklîl-i taâm) söyler. Mürîd bu düsturları yerine getirdikten sonra Allah'ın izniyle zikir-i dâim makamına nâil olur.²⁶⁴

Zikir, zikredilen ibâreler itibariyle ikiye ayrılır. Birincisi, cümle halinde yapılan zikirdir ki, buna “ism-i celâl” yada “lafzâ-i celâl” denir. Zikir-i lâilâheillallâh gibi. İkincisi de tek tek kelimelerle yapılandır ki, buna da “esmâ zikri” denir. Allah, Allah, Hû, Hû gibi. Tevhîd zikri (lâilâheillallâh) en fazîletli zikir olarak kabul edilmiştir. Çünkü Allah'ın diğer isimleri sîfata dairdirler ve tek yönleri vardır. Kelîme-i tevhîd ise zâta dairdir ve iki yönü (nefy ve isbât) vardır. Bu yüzden esmâ-i müfredeye “vird-i leylî” (geceye mahsus zikir), kelîme-i tevhîde de “vird-i nehârî” (gündüze mahsus zikir) denilmiştir.²⁶⁵

Kelîme-i tevhîdin iki yönü olduğunu belirtmiştik. Bunlar nefy ve isbâtır. Nefy, âlem-i gaybı (lâ-taayyun) ve isbât âlem-i şehâdeti (taayyun) müştemeldir.²⁶⁶ Sâlik “Lailâhe” ifadesindeki nefy bölümü ile kalb ve gönül hastalıklarına sebep olan nefsin ve şeytanın saltanatına son verir. Kötü ahlâk ve şehvî arzuları yok eder. İsbât bölümünü ifade eden “illallâh” kısmı ise kalbin sıhhat ve selâmetini temin edip Allah'ın nûru ile sâlikin huy ve hayatının düzenlenmesini sağlar. Marifet nûrunun parlamasıyla basîretin açılmasını sağlar.²⁶⁷

²⁶² Kuşeyrî, a.g.e., s. 485.

²⁶³ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 27^{a-b}.

²⁶⁴ Kuşeyrî, a.g.e., s. 485.

²⁶⁵ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 28^a, S. Uludağ, a.g.m., s. 562.

²⁶⁶ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 28^a.

²⁶⁷ N. Kübrâ, a.g.e., s. 59.

Esmâ-i müfrede dediğimiz ilâhî isimler “celâl isimleri” ve “cemâl isimleri” olmak üzere iki kısma ayrılır. İnsan bu âleme cemâlden celâle geldiği için, celâlden başlayıp, cemâle dönmek zorundadır. Dolayısıyla sâlik önce celâl yolunda sülûk eder. Celâl mertebelerini tamamladıktan sonra cemâl yoluna vasıl olur. Cemâl ve celâl isimlerine hizmet edip bir arada cem’ eden kemâle erer. Tevhîd zikri bütün bu husûsiyetleri kendinde topladığından zikirlerin en üstünüdür.²⁶⁸

İslâm’ın ilk dönemlerinde daha çok lafzâ-i celâle zikir yapılırdı. Zamanla tek tek isimlerle yapılan esmâ zikri daha yaygın hale geldi. Öyle ki, lâilâheillallâh gibi bir cümle ile yapılan zikirlerin avâma ait; Allah, Allah şeklindeki tek kelimeyle yapılan zikirlerin havâssa mahsus olduğu kabul edilmiştir.²⁶⁹ Nitekim Ebû Bekr Şiblî lâilâhe (ilâh yoktur) bölümünü söyledikten sonra illallâh (sadece Allah vardır) demeye vakit kalmadan ölürüm diye endişelendiğinden, Allah lafzı ile zikir yapmayı tercih etmiştir.²⁷⁰

İsmâil Hakkı kelime-i tevhîd ve esmâ zikirlerinin gerekliliğini sâlik ile meczûb farklılığının temeli olarak görür. Şöyle ki, bir kimse sülûkunda meczûb değilse, onun evvel zikri kelime-i tevhîddir. Meczûb olanın evvel zikri ise celâle (Allah lafzı) dir. Çünkü meczûbun nefy ve isbâta ihtiyacı yoktur. Bundan dolayı sülûk ehline “sâlik-i meczûb” derler ki, sülûkü cezbesinden öncedir. Diğerine de “mezcûb-i sâlik” denir ki, cezbesi sülûkünden öncedir. Makbûl olan sâlik-i meczûbdur. Çünkü âdet-i ilâhiyye üzerine yetişmiştir. İlmi hem kesbî hem irsîdir. Meczûb-i sâlikin ise ilmi sadece irsîdir. Emek sarfedilmeden elde edildiği için kıymeti bilinmez. Oysa emekle olanın kıymeti bilinir, mu’teber ve mazbût olur.²⁷¹

Tarîkatlarda zikirler ferdî ve toplu olmak üzere iki şekilde icrâ edilir. Ferdî zikir şeyhin tarîkate giren mürîdine her gün yapması için verdiği zikirlerdir. Buna nasîb, inâbe, hizb, vird ve ders gibi isimler de verilir.²⁷² Ferdî zikir mürîdin evinde, işinde, câmide, kısaca müsait olan her yerde tekrarlayabileceği zikirdir. Bu zikrin adedi ve değiştirilmesi şeyhin izni ve işareti ile olur.²⁷³

²⁶⁸ A. Namlı, a.g.e., s. 301.

²⁶⁹ S. Uludağ, a.g.m., s. 562.

²⁷⁰ Ferîdüddîn Attar, *Tezkiretü'l-Evliya*, (Haz. Süleyman Uludağ), Bursa 1984, s. 654.

²⁷¹ *Vesiletü'l-Merâm*, vr. 28^b.

²⁷² S. Uludağ, a.g.m., s. 562.

²⁷³ M. Demirci, a.g.e., s. 36.

Toplu halde yapılan zikrin uygulanış biçimi tarîkatlara göre değişiklik gösterir. Oturarak (kuûdî), ayakta (kiyâmî) ve dönerek (devrânî) icrâ edilen zikir şekilleri vardır.²⁷⁴ Bütün bu zikirler iki gruba ayrılır. Birincisi sessiz (hafî) zikirdir. Bu zikri esas alan tarîkatlara “hafî tarîkat” denir. Nakşibendiliğin zikri böyledir. İkincisi sesli (cehrî) zikirdir. Bu zikri esas alan tarîkatlara “cehrî tarîkatlar” denir.²⁷⁵ Kadirîlik, Rifaîlik, Mevlevîlik ve Halvetîlik tarîkatlerinin zikri böyledir. Hafî zikri esas alan tarîkatlar Hz. Ebû Bekr kanalıyla gelen “Sıddıkî” meşreplerin, cehrî zikri de esas alanlar Hz. Ali kanalıyla gelen “Haydarî” meşreplerin yöntemi olmuştur.²⁷⁶

Gazâlî’ye göre zikir sülûk yolunun temelidir. Dilde çok hafif ve meşakkati az olmasına rağmen zikri böyle değerli kılan ise, kalbin sürekli Allah ile beraber olması, gönül huzûrunu celb etmesidir. Zikir bütün ibâdetlerin özüdür. İbâdetler Allah’ı zikretmenin farklı şekilleridir. Gazâlî zikri öncesi ve sonrası olan bir süreç olarak ele alır. Öncesi candan dost olmaya ve sevgiye yönelmektir. Sonu ise sevgi ve dostluğun kalbe yerleşmesidir.²⁷⁷ Şöyle ki, kişi çok zikrettiğini sever, sevdiğini tanır, tanıdığına teslim olur, teslim olduğuna da dost olur. İşte hakîkatta istenilen de bu sevgi ve dostluktur.²⁷⁸

İsmâil Hakkı bu dostluğu sağlayan zikri, âlemin rûhu olarak tavsif eder. Yani cesedin varlığı nasıl rûhun bekâsına bağlı ise, âlemin varlığı da ehl-i zikrin varlığına bağlıdır. Nitekim Hz. Peygamber: “Yeryüzünde Allah, Allah denildiği müddetçe kiyâmet kopmaz.” buyurmuştur.²⁷⁹ İsmâil Hakkı, dilden kalbe, kalpten de Hakk’ın huzûruna eriştiren sürecin yolcusu olan zâkire kâmil mürşidle sohbeti ve zikrullâhla ülfeti mezc etmesini tavsiye eder ve der ki :

*Sohbet-i hâs eyle bir ehl-i dil agâhla,
Ülfet et şâm u seher iksâr-ı zikrullâhla.*

*Zikr-i Hak’tır bu ceset içre gıdâ-i rûh olan,
Zevkiyâb ol cânla zikrederek efvâhla.²⁸⁰*

²⁷⁴ M. Demirci, a.g.e., s. 36.

²⁷⁵ S. Uludağ, TTS, s. 386.

²⁷⁶ H. Kâmil Yılmaz, a.g.e., s. 164.

²⁷⁷ Gazâlî, a.g.e., I, s. 726.

²⁷⁸ E. Celebcioğlu, a.g.e., s. 783.

²⁷⁹ *Müslim, İmân, 234, Fiten, 35.*

²⁸⁰ *Vesiletü'l-Merâm, vr. 30^a.*

8- NEFY-İ HAVÂTIR

Sahîh sülûk için son şart nefy-i havâtırdır. Havâtır, hâtır kelimesinin çoğuludur. Kalbe doğan hitap, iç âlemde duyulan ses gibi anlamlara gelir.²⁸¹ Kâşânî'ye göre, kulun katkısı olmadan kalbine doğan hitaptır.²⁸² Mutasavvıflar hâtırın iç âlemde bir ses olarak işitildiği husûsunda ittifak etmişlerdir.

Havâtır dört kısma ayrılır:

- 1) Rabbânî hâtır: Buna hâtır-ı Hak da denir. Allah'tan gelen hâtırdır. Sâlikin kalbinde tam bir doyum ve sükûnet hâli meydana getirir. Bu nevi hâtırda tam bir kuvvet ve kesinlik vardır.
- 2) Melekî hâtır: Melekten gelen hâtırdır ki, buna ilhâm da denir. Melekten gelen hâtırda doğruya, iyiye ve tâate yönelme söz konusudur.
- 3) Nefsânî hâtır: Nefisten gelen hâtırdır. Buna hevâcis veya hadîsu'n-nefs de denir. Bunun sebebi şehvet ve rahat talebidir. Dünya sevgisinin ve nefsânî arzuların, rûhanî kuvvetlere üstün gelmesi hâlidir. Müridlere gelen havâtırın en şiddetlisi budur.
- 4) Şeytanî hâtır: Şeytandan gelen vesvesedir. Hakk'a tamamen muhalefet etmeye yöneltir.²⁸³

Necmüddin Kübrâ bunlara ilave olarak bir de "hâtır-ı kalp"ten söz eder. Bunun alâmeti ise, kalb hâtır bulunduğ zaman, vücuttaki bütün organların ve rûhun tatmin olmasıdır. Bu durumda kalb tam bir teslimiyet halini yaşar. Hâtır-ı kalbin muteber olması için; kalb şeytanın hakimiyeti altında olmamalı, nefsin hevâcisinden sâlim olmalı, celâl ve cemâlin müşahedesiyle süslenmiş olmalı ve paslanmasına sebep olacak günahlardan uzak olmalıdır.²⁸⁴ Görüldüğü üzere havâtır birbirine çok yakın ve karmaşık bir düzene sahiptirler. Dolayısıyla sülûk esnasında yaşayacağı hâtırları bilmek sâlik açısından önemlidir.

Hak hâtır son derece güçlü ve etkilidir. Hiç tereddüde ve yanılmaya mahal bırakmayacak şekilde açık ve kesindir. İnsanı uyaran ve ne yapması gerektiğini emreden bu hâtır ile kalpte tam bir itmi'nân hâsil olur. Melekten gelen hâtır da, insanı hayırlı işlere teşvîk eder. Bu iki hâtırın doğruluğu şer'î ilme muvâfık olmaları

²⁸¹ Cürcânî, a.g.e., s. 96.

²⁸² Kâşânî, a.g.e., s. 29.

²⁸³ E. Cebecioğlu, a.g.e., s. 331- 332.

²⁸⁴ N. Kübrâ, a.g.e., s. 84.

ile bilinir.²⁸⁵ Hak hâtırı tevhîd nuru ile, melekten olan hâtır marifet nuru ile kabul edilir.²⁸⁶

Nefisten gelen hâtır ise ya bedeninin tabîî ihtiyaçlarıyla ya da nefsanî arzularıyla ilgilidir. Nefsin tabîî ihtiyaçları zorunluluktan kaynaklanır ki, karşılanmaları gerekir. Nefsanî arzular ise nefsin hevâsından doğar. Buna imkân verilmemelidir. Şeytandan gelen hâtır ise bir kışkırtmadır. Günah ve haram olan şeyleri çekici göstermeye yöneliktir.²⁸⁷ Nefs hâtırına îmân nuru ile şeytanî hâtıra da İslam nuru ile karşı konulur.²⁸⁸

Cüneyd-i Bağdâdî'ye göre, dalâlet ve sapıklığa yönelten nefsi ve şeytanî hâtırı şöyle ayırt edebiliriz. Nefisten gelen hâtırın iki alâmeti vardır. Birincisi, şehveti ve rahatı talep etmesidir. İkincisi de ısrarlı olması ve kesilmemesidir. Nefis tıpkı bir çocuk gibidir. Bir şeyi elde etmek için arzu eder, ne kadar men edilse de ısrar eder. Bu iki alâmeti haiz hâtır nefsi hâtırdır. Devâsı da, arzu ettiği şeyden nefsi men etmektir.²⁸⁹

Şeytanî hâtırın da iki alâmeti vardır. Biri, rahatlık ve şehvet arzusuyla insanı günah olan şeylere teşvîk etmesidir. Diğeri de şeytandan çıkıp insana musallat olmasıdır. Şeytanî hâtır bir insanın başka bir insanla konuşması gibi vukû bulur. Tek farkla ki, insan görünür, fakat şeytan görünmez. Böylece şeytanî hâtırla nefsanî hâtır arasındaki fark belli oldu. Şöyle ki, şeytan sâlik bir günaha davet ettiğinde eğer sâlik ondan yüz çevirirse başka günahlara yönelir. Oysa nefis inatçı ve ısrarcıdır. İlla ki istediğini elde etmeye çalışır.²⁹⁰

Necmüddin Kübrâ başlangıç halindeki mürîde bütün havâtırı kovmasını emreder. Ona göre, tarîkate giren mürîd hangisinin doğru, hangisinin yanlış olduğunu ayırt edemez. Dolayısıyla en doğru ve güvenilir yol her ikisini de kovmaktır. Şayet hâtır melek veya kalbe ait ise kovmakla gitmez, sabit kalır. Nefs ve şeytana ait ise kaybolur gider.²⁹¹

İsmâil Hakkı da bu konu üzerinde durur. Sâlike (özellikle halvet halinde) hayır olsun şer olsun bütün havâtırı kovmasını tavsiye eder. Çünkü kalbine ilâhî feyz talep

²⁸⁵ Süleyman Uludağ, "Havâtır", DİA, XVI, s. 526.

²⁸⁶ Kelâbâzî, *Ta'arruf*, (Haz. Süleyman Uludağ), İstanbul 1992 (2. baskı), s. 135.

²⁸⁷ S. Uludağ, a.g.m., s. 526.

²⁸⁸ Kelâbâzî, a.g.e., s. 135.

²⁸⁹ S. Ateş, a.g.e., s. 278.

²⁹⁰ A. Ateş, a.g.e., s. 278.

²⁹¹ N. Kübrâ, a.g.e., s. 87.

edenin kalbini ağyârdan ve her türlü düşünceden boşaltması ve gerçek amacına tamamen yoğunlaşması (teveccüh-i küllî) lazımdır. Nitekim Yuşâ b. Nûn gâzâ etmeyi murâd ettiğinde evlenecek olanlar, ev yapıp bitirmemiş olanlar ve hayvanları olup doğumlarını bekleyenler gibi geriye çekinceleri olan kimseleri götürmezdi. Yine Hz. Peygamber (s.a.v.) de geriye dönmek istediğinde tüm vücuduyla dönüp bakardı. İşte bunlar teveccüh-i küllî (amaca yoğunlaşma)nin gerekliliğini göstermektedir.²⁹²

İşte buradandır, hayır ya da şer herhangi bir hâtır sâlikin kalbinde bulunursa onu gerçek maksadına yoğunlaşmaktan alıkoyar. Böylece de sâlik sülûkünün ana mecrâsından sapar. Nitekim İmam Râzi, Şeyh Necm Dâye'nin hâlvetine girdiğinde, öğrenciler dersten geri kaldılar diye havâtır-ı fâsideye mağlûb oldu ve halvetten çıktı. Böylece hâlvetin nimetlerinden mahrûm oldu.²⁹³

İlhâm ile vesvesenin farkını anlayabilmek için haram yemekten sakınmak lâzımdır. Havâtırın çoğalması ve hevâcisın ağır basması haram olan gıdaları yemekten veya buna benzer şeylere ilgi göstermekten kaynaklanır. Nitekim dengeli olarak helal yiyecekler yenir ve devamlı zikrullâh edilirse havâtır azalır ve giderek tamamen zâil olur. Onun yerine ilâhî vârid ve tecellîler zuhûr etmeğe başlar.²⁹⁴

Şehâbüddin Sühreverdî'ye göre, yakînin zayıf olması, nefsin nitelik ve huyları konusundaki bilgisizlik, hevâ ve hevese uyma, mal ve makam hırsı havâtırını birbirine karıştırmanın başlıca sebepleridir. Bunları ortadan kaldırmanın yolu zühd, takvâ ve zikirle kalb aynasını cilâlamaktır. Bunu yapamayanlar, havâtırını dini ölçülere vurmaları, bunlara uygun düşene göre davranıp aykırı olana itibâr etmemelidir.²⁹⁵

Sâlike belâ ve musîbetler özellikle vesvese kapısından yol bulur. Şöyle ki, sâlik zikir yaptığı sırada özellikle Allah hakkında kötü vesveseler gelir. Sâlikler yakînen bilirler ki, Allah Teâlâ bu gibi şeylerden münezzehtir. Lâkin bu gibi şeylerle çok çetin bir mücâdele içine girerler. Öyle ki bu vesvese en ağır sövme, en çirkin söz ve âdî hâtır raddesine ulaşır. Sâlik bunu kendine bile söylemekten çekinir ve bunun sıkıntısı içinde kıvrır. İşte burada sâlikin yapacağı en doğru şey, bu gibi hâtırlarla ilgilenmemek, zikre sarılmak ve içinde bulunduğu sıkıntının tesiriyle bu durumdan kurtarması için gönülden Allah'a duâ etmektir.²⁹⁶

²⁹² *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 31^{a-b}.

²⁹³ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 31^b.

²⁹⁴ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 30^b- 31^a.

²⁹⁵ Ş. Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, (Ter. Dilâver Selvi), İstanbul 2005(4.Baskı), s. 601.

²⁹⁶ Kuşeyrî, a.g.e., s. 486.

Havâtırın en belirgin özelliği, insanın hiçbir dahli olmadan gelmesi ve geçici olmasıdır. Mutasavvıflar sâlikin gönlüne gelecek iki hâtırdan birincisine mi yoksa ikincisine mi uyulması gerektiği hususunda ihtilâf etmişlerdir. Cüneyd'e göre birincisi daha kuvvetlidir. Çünkü ilk hâtır illetsiz olarak Allah'tan gelir. Bu devam ederse sahibini düşünce hâli alır. Düşünme ise ilim şartına bağlıdır.²⁹⁷

İbni Atâ'ya göre ise, ikinci hâtır daha kuvvetlidir. İkinci hâtır birinciden aldığı destekle daha kuvvetli hale gelir. Sonraki sûfilerden Ebû Abdullah b. Hafif'e göre ise her ikisi de Hak'tan olduğuna göre her ikisi de eşittir.²⁹⁸

Böylece Cüneyd-i Bağdâdî'nin sahîh sülûk ve halvetten faydalanmak için gerekli gördüğü sekiz şart tamamlanmış oldu. İsmâil Hakkı'ya göre bu sekiz şart zevk-i hakîkatın nişânlarıdır. Bunlar bulunmadıkça sahîh sülûkten söz edilemez. Nitekim sekiz şart, cennetin sekiz kapısının anahtarlarıdır. Şöyle ki, insanın cennete girmesi için sırttan geçmesi lazımdır. Kalbe ulaşıp huzûr haline erebilmek için de tabîat ve nefsi ıslah lazımdır. Yani rûhânî kuvvetlerin nefsânî arzulara hakim olması gerekir. Bu da ancak sözü edilen şartları yerine getirmekle mümkündür. Bu şartları yerine getiren sâlikin kalbi ilâhî feyz ve tecellîlerle tam bir itmi'nâna erecektir. Dünyada nefis ve tab' engellerini aşır, Rahmet-i Rahmân'a nail olacaktır.²⁹⁹ İşte İsmâil Hakkı bu olgunluğa erip cemâlullâh'ı seyre şöyle davet eder:

Geliniz keşf-i hicâb eyleyelim,

Seyr-i didâr-i cenâb eyleyelim...

Yakalım ateş-i aşk içre dili,

Varlığı cümle harâb eyleyelim.³⁰⁰

²⁹⁷ Kuşeyrî, a.g.e., s. 177; Hucvirî, a.g.e., s. 568.

²⁹⁸ Kuşeyrî, a.g.e., s. 177.

²⁹⁹ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 32^b.

³⁰⁰ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 33^a.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

VESİLETÜ'L- MERÂM'DAKİ DİĞER TASAVVUFÎ KAVRAMLAR

İsmâil Hakkı *Vesiletü'l-Merâm*'da Cüneyd-i Bağdâdî'nin sekiz şartı dışında keşf, Allah'ın ahlâkı, velî-nebî, yakîn, vakt (ibnü'l-vakt, ebu'l-vakt), âbid-âşık, kalb-rûh-nefs-tabîat, mübahla muâmele, ilim ve amel, Hz. Adem gibi tasavvufî konuları ele almaktadır. Çalışmamızın bu bölümünde bu konuları *Vesiletü'l-Merâm* çerçevesinde inceleyeceğiz.

1- KEŞF

Keşf arapça, açığa çıkarma, perdenin açılması, gizli olanı meydana çıkarma, sezme, tahmin etme gibi anlamlara gelir.³⁰¹ Tasavvufta ise, hem perdenin açılması ile perdenin ötesindeki gaybî hususlara hakîkî şeylere, bunları yaşayarak ve temâşa ederek vâkıf olmak; hem de Allah'ın tecellîlerini temâşa etme mânâsında kullanmışlardır. Nitekim her iki durumda da perdenin kalkması söz konusudur.³⁰²

Maddi ve duyular âleminin te'sîri ve kiri kalbin gayb âlemini görmesine engel olan bir perde (hicâb) oluşturur. Riyâzat, mücâhede ve tasfiye ile bu perde kalkınca gayb ayan beyân görünür ki, buna “keşf” denir.³⁰³ Bu şekilde, çile yoluyla nefsinin arındıran kimsede meydana gelen keşf, daha fazla aklî bilgiler öğrenmesini sağlar ki buna “keşf-i nazarî” denir. Keşf-i nazarînin ötesinde bizzat görme ile meydana gelen keşiflere de “keşf-i hissî veya keşf-i iyânî” denir. Bunlar kıyasa ve istidlâlâ değil, temâşâyâ ve görmeye dayanır.³⁰⁴

Tasavvufa mükâşefe ilmi denilmesi keşfin bu alandaki önemini ortaya koymaktadır. Mükâşefe ilminin amacı ise, marifet elde etmek, insan, varlık ve Allah gibi konularda kalbî bilgi sağlamaktır. İşte bu ilhâmî bilginin maddî ve bedenî tesirlerden ve kirlerden sâfi hale gelmesi itibarıyla farklı mertebelere ayrılır. Bu mertebelerin ilki olan muhâdara, kalbin huzûr halinde bulunmasıdır. Ondan sonra “mükâşefe” gelir. Bu da herhangi bir şüpheye mahal bırakmayacak şekilde açık bir delille kalbin Hakk'ın huzûrunda bulunmasıdır. Mükâşefeden sonra gelen “müşâhede”

³⁰¹ Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, VI, s.233; İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, IX, s.300.

³⁰² Cürçânî, a.g.e. , s.188; S. Uludağ, TTS, s.213.

³⁰³ H.Kâmil Yılmaz, a.g.e. , s.222.

³⁰⁴ S.Uludağ, TTS, s.213.

ise, herhangi bir şüphe söz konusu olmadan Hakk'ın kulun kalbinde huzûrudur. Cüneyd-i Bağdâdî bu konuda der ki: “Müşâhede, kendini kaybederek Hakk'ı bulmandır.”³⁰⁵

Keşf hıfz gibidir ki, okuma ve yazmaya muhtaç değildir. İlâhî keşf, kalbi bütün kevnî alakalardan, şekli ilim ve kurallardan boşaltıp, Yüce Allah'a tam teveccühle meydana gelir. Bundan dolayı “levh-i dilden nakş-ı gayr mutlâkan silinmedikçe nakş-ı ilâhî sâbit olmaz.” denilmiştir.³⁰⁶

İsmâil Hakkı, keşf konusunu sâlikin sülûkünde yaşadığı keşf mertebeleri çerçevesinde ele alır. İlk zamanlarda sâlikin gözünden zâhirî hicâblar kalkar. Böylelikle herkesi hayır veya şer her ne makam üzere iseler görmeye başlar. Bursevî'ye göre, bu gibi keşiflerde sâlik gözlerini kapamalı ve insanların ayıplarını gizlemelidir. Nitekim keşf-i zamâir (başkalarının kalbinden ve zihninden geçenleri bilme), keşf-i kubûr (kabirlerdeki ölülerin o alemdeki hallerini bilme), keşf-i melek ve keşf-i cin (melekler ve cinler aleminin keşfi) gibi keşifler dahi küşûf-i süfliyyeden olmaları dolayısıyla, iltifâta sezâ değildir. Bu gibi keşiflerde kalanlar, halk arasında şöhret bulmak için bazı mugayyebâtta haber verirler, ancak daha yüksek mertebelerden kendilerini mahrum bırakırlar. Bunun için sâlike düşen hemen zikrullâhla meşgul olup, keşf olan cüz'i şeylere iltifat etmemesidir.³⁰⁷ Nitekim kâmil velîler bu gibi keşflere iltifat etmemiş, bunları bir sınama sayıp Allah'a sığınmışlardır.

308

Bursevî zâhirî hicâpların keşfinden sonra gelen keşif mertebelerini keşf-i ahcâr ve maâdin, keşf-i nebâtât, keşf-i hayvanât şeklinde sıralar. Ahcâr ve maâdin mertebesinde, taşlar ve madenler sâlike münkeşif olup, herbirinin fayda ve zararları sâlike tarîf olunur. İsmâil Hakkı'nın bu mertebedeki kişiye tavsiyesi söz konusu şeylere iltifat etmeden, zikriyle meşgul olmasıdır. Zirâ bu gibi şeyler bidâyet ehli sâlikin sülûküne engel olurlar.³⁰⁹

Maâdin mertebesinden sonra nebâtât mertebesi gelir ki, bu mertebede de bütün bitkilerin ahvâli sâlike arz olunur. Bu da sâlik için bir belâ-i azîmdir ki, bu makamın şa'şaaasına dalmadan idmân-ı zikirle aşmaya çalışmalıdır. Bursevî sâlike,

³⁰⁵ Kuşeyri, a.g.e. , s.169.

³⁰⁶ İ.H.Bursevî, *Kitabu'n-Netîce*, II, s.403.

³⁰⁷ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 33^{a-b}-34^a.

³⁰⁸ S.Uludağ, “Keşf”, *DİA*, XXV, s.316.

³⁰⁹ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 35^a.

meretebe-i keşfine uygunluğu dolayısıyla; meretebe-i maâdinde harâret ve rütûbeti gâlib olan gıdalardan, keşf-i nebâtâtta da harâret ve rütûbeti mûtedil olan gıdalardan yemesini tavsiye eder.³¹⁰

İşte bu meretebeden sonra sâlik keşf-i hayvanât meretebesine intikal eder ki, bu meretebede de bütün hayvanlar ona kendini arz edip fayda ve zararlarını söylerler. Sâlik onların tesbîh ve tahmîdini işitir hale gelir. Bursevî, bu durumun keşf-i hayâlî ve keşf-i hakîkî arasındaki farkı ortaya koyduğunu belirtir. Şöyle ki, eğer sâlikin şâhid olduğu tesbîh ve tahmîd kendi tesbîh ve tahmîdi ile aynı ise, keşfi hayâlîdir. Zirâ hakîkî olsa her birini başka bir zikir üzere bulması gerekir. Dolayısıyla keşf-i hayâlîde sâlikin gördüğü kendi tesbîh ve tahmîdinin sûretleridir.³¹¹

Hülâsâ, sâlik bu meretebelerin hiç birine bağlanmadan sülûküne samimiyetle devam etmelidir. Nitekim sözü edilen meretebeleri düzenli bir şekilde aşmaya “mi’râc-ı tahlîl” denir ki, sâlikin urûcunda kendisine sunulan bütün emanetleri (keşf meretebeleri) mahalline teslim edip, mücerredâne bir şekilde âlem-i vahdete doğru ilerlemesidir. Böylelikle keşf-i hayvanât meretebesini de aşan sâlike sırr-ı hayat keşf olur. Yani sırr-ı hayat bütün eşyaya nasıl sârî olmuş ve her nesne nasıl hayat-ı hakîkiye bulmuştur. Bu meretebedeki sâlikin zâtı “mahk”, sıfatı “tams”³¹² olur.³¹³

2- DOLAP ÖRNEĞİ:

Bursevî, sâlikin sülûkü esnasında urûcuna (yükselmesine) bağlı olarak kendisine bazı emanetlerin tevdi edildiğini belirtir. İşte bunlardan bir tanesi de bir dolaptır ki, “onda suver-i istihalât muâyene olunur.” Sâlik bununla varlıkların nasıl dönüşüme uğradıklarını görür. Sıvı ve katı maddelerin birbirlerine nasıl dönüştüklerine ve hatta insanların nasıl hayvan ve hayvanların nasıl insan suretine girdiğine şahit olur. Buradaki dönüşüm hakîkata göre değildir, belki görünüş itibariyledir ki, bu da zata değil sıfata racidir.³¹⁴

İsmâil Hakkı bu duruma Dâvûd (as)’un kavminin maymuna, İsa (as)’nın kavminin domuza dönmelerini ve Cebrâil (as)’in arâbî suretinde temessül etmesini

³¹⁰ *Vesiletü'l-Merâm*, vr. 36^a.

³¹¹ *Vesiletü'l-Merâm*, vr. 36^{a-b}.

³¹² Tasavvufta kulun vücûdunun Hakk’ın zâtında fânî olmasına “mahk”; Hakk’ın sıfatlarında fânî olmasına da “tams” denir. Bkz. S.Uludağ, TTS, Mahk maddesi, E.Cebecioğlu, Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü, Mahk maddesi.

³¹³ *Vesiletü'l-Merâm*, vr. 36^b.

³¹⁴ *Vesiletü'l-Merâm*, vr. 37^b.

örnek olarak sunmaktadır. Nitekim söz konusu insanların maymun ve domuz kılığında girmeleri, onların hakikat-ı insaniyyelerini ortadan kaldırmaz, bedevî kılığında temessül etmesi de Cebrâil (as)'in melek oluşundan hiçbir şey eksiltmez.³¹⁵

Bursevî kendisine de bir dolabın zahir olduğunu ve onunla bütün şeylerin özel bir yolla Hakk'a olan irtibatlarına şâhid olduğunu söyler. Ancak bunun zahirde tasvirinin mümkün olmadığını belirtir.³¹⁶

3- ALLAH'IN AHLÂKI

Ahlâk arapçada tabîat, seciye, huy, mertlik ve din mânâlarına gelir.³¹⁷ Faziletler ilmi, görevler ilmi, hayırlar ilmi de denen ahlâkı ve tasavvufu aynı gören Kettânî der ki: "Tasavvuf ahlâktır, ahlâken senden önde olan tasavvuf bakımından da önde olur."³¹⁸ Yine tasavvuf, ilâhî ahlâk ile ahlâklanmaktır, diye de tanımlanmıştır.³¹⁹ Ahlâklılıktan amaç Allah'a yakın olmaktır. Burada ahlâk, salih niyet ve salih emelin sonucudur. Nitekim Kur'ân'da salih söz ile salih amel arasında sıkı bir ilişki olduğu belirtilir. (Fâtır 35/10) Dolayısıyla salih bir niyete dayalı olmayan amel kabul olmadığı gibi, amelle doğrulanmayan hiçbir akîde de Allah katında geçerli olmaz.³²⁰

İsmâil Hakkı, sâlikin Allah'ın ahlâkı ile ahlâklanması gerektiğine dikkat çeker.³²¹ Ayet ve hadîsler de Allah Teâlâ'nın pek çok isim ve sıfatlarından söz edilir. (Rab, Kerîm, Alîm, Hak, Semî', Basîr ...vb.) Şüphesiz ki bu isim ve sıfatlar Allah'ın kendi zatına mahsusturlar. Bu isim ve sıfatlarda O'nun eşi, benzeri ve ortağı yoktur. İşte bu hassas durum göz önünde bulundurulmak kaydıyla kullar kendi kapasiteleri nisbetinde yüce Allah'ın isim ve sıfatlarıyla muttasıf hale gelirler. Nitekim bizzat Allah Teâlâ kullarını bu isim ve sıfatlara özentisi içerisinde yaratmıştır.³²² Hadîs-i şerîfte; "Hiç şüphesiz Allah Teâlâ'nın yüz rahmeti vardır. Onlardan bir tanesi sayesinde varlıklar birbirine merhamet eder, vahşi varlıklar yavrularına şefkat eder. Geriye kalan

³¹⁵ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 37^b

³¹⁶ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 38^a.

³¹⁷ Zebîdî, a.g.e., VI, s.335-337; İbn Manzur, a.g.e., X, s.85-87.

³¹⁸ Kuşeyri, a.g.e., s.369.

³¹⁹ M.Demirci, *Sorularla Tasavvuf ve Tarikatler*, s.20.

³²⁰ Ali Akpınar, "Allah'ın Ahlâkı ile Ahlâklanmak", *Tasavvuf*, VI, Ankara 2001, s.63-64.

³²¹ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 39^a.

³²² Ali Akpınar, a.g.m., s.67-68.

doksandokuz rahmeti ise, kıyamet günü tecelli edecektir.”³²³ buyrulması bu duruma işarettir.

Allah Teâlâ insanı yaratmış ve onu özel olarak dizayn ederek ilâhî sıfatların gerçekleşeceği bir varlık kılmıştır. Bundan dolayı Hz. Peygamber, “Allah’ın ahlâkı ile ahlâklanın”³²⁴ diye buyurmuştur. Nitekim Allah’ın ahlâkı ile ahlâklanan kul, düşünce inanç ve eylem alanında tevâhidî gerçekleştirmiş ve evrenle bütünleşmiş olur.³²⁵ İsmâil Hakkî’da Hak yolcusu olan sâlike Allah’ın ahlâkıyla ahlâklanmasını ve O’na benzemesini öğütler. Nitekim âyet-i kerime de “Rengi Allah’ınkinden daha güzel olan kimdir?” (Bakara 2/138) buyrulur. Hz. Peygamber de şöyle buyurur: “Allah Teâlâ’nın üç yüz altmış hulku vardır ki, bir kimse tevâhidle ol hulkun birini cem’ etse, cennete dahil olur. Orada Hz. Sıddık (ra) suâl edip: “Ya Resûlullah, aceb ol ahlâktan hiçbiri bende var mıdır? deyecek, Cenab-ı Nübüvvet buyurdular ki: “Ya Eba Bekr, ol ahlâkın biri değil, belki cümlesi sende mevcuttur, ve ol ahlâkın Allah Teâlâ’ya ziyâde sevgilisi sehâ (cömertlik)dır.”³²⁶

İsmâil Hakkî bize Allah’ın ahlâkıyla nasıl ahlâklanmamız gerektiğini sehâ örneğiyle verir. Bursevî’ye göre sehâ bir menfaat beklemeden vermektir. Tarîkat büyükleri sehâyı, “ihtiyaç miktarınca vermektir” diye tanımlamışlardır. Zirâ eğer ihtiyaçtan fazla olursa, kendisine verilen kişinin helâkına sebep olabilir. Bu cihettendir ki Kur’ân’da gelir: “Eğer Allah kullarına bol bol rızık seri verseydi, yeryüzünde mutlaka azarlardı.” (Şûrâ 42/27)³²⁷

Ahlâklı olmanın yolu ahlâki değerleri iyice tanımak, özümsemek ve bilinçli bir şekilde uygulamaktan geçer. Bu anlamda da Allah’ın ahlâkının yazılı bir hale gelmiş şekli olan Kur’ân sağlıklı bir biçimde bilinmeli ve bunun gereği yaşanmalıdır.

4- VELÎ-NEBÎ

Lügâta dost, sevgili, yâr, yakın, ermiş mânâlarına gelen velînin çoğulu evliyâdır.³²⁸ Tasavvuf kavramı olarak; ism-i mef’ûl mânâsında, Allah’ın gözetip

³²³ Buhârî, Edeb, 195; Müslim, Tevbe, 17.

³²⁴ Münzirî, *et-Terğib*, c.IV, s.185.

³²⁵ Ali Akpınar, a.g.m. , s.74.

³²⁶ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 39^a.

³²⁷ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 39^b.

³²⁸ *Zebidî, a.g.e., X, s.398; İbn Manzur, a.g.e., XV, s.406.*

koruduğu kimse, ism-i fâil mânâsında ise Allah’a tâat ve ibâdet işini uhdesine alan kişi demektir.³²⁹

Nefsinden fânî olup tamamen Allah’a yönelerek daima zikir ve müşâhede ile meşgul olan velîlerin özelliklerini şu şekilde sıralayabiliriz:

a) Velî, sağlam bir inanç ve teslimiyete sahiptir.

b) Velî, zâhirî hükümlere ve şer’î âdâba bağlıdır.

c) Velî, ma’sûm değildir, mahfûzdur. Ma’sûm günah işlemez, mahfûz ise günah işler ama ısrar etmez. Hak Teâlâ onları böyle bir ısrardan korur.

d) İhtiyaç durumunda velîden kerâmet zuhûr eder. Bu Allah’ın ona has olan ikramıdır. Velî kerâmetini ızhara yeltenmez. Aksine büyük sûfiler bunun Allah’tan bir sınama olabileceği düşüncesiyle, kerâmetle gururlanmaktan sakınmışlardır.

e) Velînin sahip olduğu makamı bilmesi icab etmez. Bazı velîler vardır ki, velî olduklarından haberdar değildir. Bununla birlikte velîlik makamına eren kişinin bu makamdan azl edilmesi de mümkündür. İmânla ölme garantisi de yoktur.³³⁰

Nebî bildiren, haber getiren demektir. Kavram olarak, Allah’ın mesajını kullara ileten elçiler için kullanılır. Buradan hareketle diyebiliriz ki, nübüvvet nebînin sıfatı; velâyette velînin sıfatıdır. Dolayısıyla nebîler Allah’a yakınlık anlamına gelen, velâyetin de en üst seviyedeki mümessilleridir. Nitekim velâyet dört çeşittir. Birincisi “velâyette-i uzma”dır ki, bu Hz. Muhammed (SAV)’in velâyettir. İkincisi “velâyette-i kübrâ”dır ki, diğer peygamberlerin velâyettir. Üçüncüsü evliyânın velâyettir ki, buna “velâyette-i vüstâ” denir. Sonuncusu da tüm mü’minlerin velâyeti olan “velâyette-i suğrâ”dır.³³¹

İsmâil Hakkı’ya göre nübüvvet ve velâyette usûlde birdirler, çünkü makamdırlar. Aralarındaki fark ise, her birinin kendine has bir tarzda urûc etmesidir. Şöyle ki, enbiyânın urûcu nûr-i aslî ile, evliyânın urûcu ise nûr-i aslîden istifaza (nûr-i aslîden faydalanma) ile, Peygamberlerin sülûkü nefsi mutmainnedendir, diğer insanların böyle değildir. Gerçi nefsi avâmde da havâssta da birdir. Ancak avâma göre rezâili (çirkef-kötülük) bilfiil mehâsini (iyilikleri) bilkuvve iken havâs için

³²⁹ *Kuşeyrî, a.g.e., s.348.*

³³⁰ Necmüddin Kübrâ, a.g.e., s.153; Ebu’l-Alâ Afîfî, *İslam’da Tasavvufî Hayat*, Çev: Ekrem Demirli, Abdullah Kartal, İstanbul 1999 (2. Baskı), s.261; S.Uludağ, TTS, s.379.

³³¹ S.Uludağ, TTS, s.378.

durum bunun tam tersidir. Gerçi enbiyâ ma'sûm, evliyâ mahfûzdur. Lakin onlar dahi ebedî teklifle me'mûr olurlar.³³²

İsmâil Hakkı, Hz. Peygamberin velâyet-i uzmâyâ sahip olmasından yola çıkarak; diğer ümmetlerin kendilerine gönderilen peygamberlerinin bâtınından istifâde ettikleri ve peygamberlerinin de Hz. Peygamber'in bâtınından istifâde ettiğini söyler. Ümmet-i merhûmenin (Hz. Muhammed'in ümmeti) de feyzi Hz. Peygamber'in bâtınından ahz etmesi dolayısıyla, bu ümmet enbiyânın ihvânı gibi olur.³³³ Nitekim hadîste şöyle buyrulur: “Ümmetimin âlimleri İsrailoğullarının peygamberleri gibidir.”³³⁴

Tasavvufta nebî ve velî üstünlüğü tartışması da çıkmıştır. Tasavvuf ehli arasındaki genel kanaat nebîlerin velîlerden üstün oldukları, velîlerin nebîlere tâbi oldukları ve velâyetin nihayetinin nübüvvetin bidâyeti olduğudur.³³⁵

Hucvirî Haşeviyye ve Müşebbihe içinden velînin nebîden üstün olduğunu savunan fırkalara karşı olarak, nebîlerin velîlerden üstün olduğunu biri aklî, diğeri tasavvufî iki delille ortaya koyar. Aklî delil şudur: Nebîler davetçi ve öncü, evliyâlarda onların tâbileridirler. Tâbi olanın metbû olandan daha faziletli olması ise imkansızdır. Nitekim peygamberin gönderildiği kavim ya da cemâattan daha üstün olması zarûrîdir. Tasavvufî delil de şudur: Evliyâ Allah'a sefer etmektedir. Nebîler ise başlangıçta Allah'a vasıl olmuş varlık âlemine peygamber olarak gelmişlerdir. Dolayısıyla yolun sonuna ulaşmış olan, sona varmak için sülûk edenden daha hayırlıdır.³³⁶

İmdi velî nebîden üstün olmamakla birlikte, bazı önde gelen sûfilere (Hâkim Tirmizî, İbn Arabî) göre peygamberlerin velîlik yönü nebîlik yönlerinden üstündür Şöyle ki,

- Nebilik vehbîdir, herhangi bir çaba gösterilmeden elde edilir. Velîlik ise kulun gayretiyle kazanılır. Zor kazanılan kolay elde edilenden daha kıymetlidir.
- Velâyet peygamberin Hakk'a dönük yüzüdür. Nübüvvet ise halka dönük yüzüdür. Hakk'a dönük yüzleri ile (velâyet) Allah'tan feyz

³³² *Vesiletü'l-Merâm*, vr. 40^{a-b}.

³³³ *Vesiletü'l-Merâm*, vr. 40^b.

³³⁴ Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, II, s.83.

³³⁵ Hucvirî, a.g.e., s.356.

³³⁶ Hucvirî, a.g.e., s.357-359.

alırlar. Halka dönük olan yüzleri ile de (nübüvvet) Allah'ın mesajlarını kullarına iletirler.

- Velî Allah'ın ismidir, oysa peygamberlik insanların sıfatıdır.³³⁷

Unutulmamalıdır ki burada kastedilen peygamberin velâyet yönünün risâlet yönünden üstün olduğudur. Yoksa ayrı bir velâyet sahibinin bir peygamberden üstünlüğü söz konusu değildir.

5- YAKÎN

“Sana yakîn gelinceye kadar Rabbine ibâdet et.” (Hicr 39/15)

Tefsir ve meâllerin genelinde “yakîn” kelimesi “ölüm” mânâsına kabul edilmiştir.³³⁸ Çünkü ölümün yaratılmış bütün canlılara ulaşması kesindir ve onunla bütün şüpheler zâil olup hakka'l-yakîn / kesin bilgiye ulaşılır.

Elmalılı'ya göre burada yakînden murad “kesin bilgi” olamaz, çünkü bu durumda Hz. Peygamber'in kesin bilgisi yokmuş da, gelecekmış gibi varsaymak gerekir ki, bu küfürdür. İşte bundan dolayı müfessirlerin çoğu el-yakîn'in henüz meydana gelmemiş, fakat gelmesi kesinlikle belli olan şey, yani “ölüm” olduğu üzerinde görüş birliği içindedirler.³³⁹

İsmâil Hakkı'ya göre ibâdetin nihâyetinin ölüm olarak gösterilmesinin sebebi, kulların ölüm dışında ibâdete nihâyet olmadığını bilmeleri ve sapıtmamaları içindir. İşte bu durum şerîat mertebesine nisbetlidir, ancak hakîkat bâkîdir. Çünkü o kalbin hâlidir. Kalp de melekûtta olduğu için ona fenâ ve inkitâ ârız olmaz.³⁴⁰

Buradan anlaşılmalıdır ki, havâss veya avâm, insan hayatı devam ettiği müddetçe teklif sakıt olmaz. Yakîne/ kesin bilgiye vardıktan sonra ibâdetten âzâd olacaklarını sanan “Işıklar”* ve bunların benzeri topluluklar hata edip, dalâlete düşmüşlerdir.³⁴¹ Nitekim yakînden murad eceldir ki, ömrün sonudur. Bursevî şerîat

³³⁷ Azîzüddin Nesefî, a.g.e., s.140; S.Uludağ, TTS, s.518.

³³⁸ “Yakîn” kelimesini “ölüm” mânâsına kabul eden meâllerden bazıları şunlardır: “*Kur'ân-ı Kerim ve Türkçe Meâlî*”, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, İstanbul 2004, s.268; “*Kur'ân-ı Kerim ve Açıklamalı Meâlî*”, TDV Yayınları, Ankara 1993 (2. Baskı), s.266; *Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Anlamı (Meâl)*, Ömer Dumlu, Hüseyin Elmalı, İzmir 2001, s.235; *Son Çağrı KUR'ÂN*, Salih Akdemir, Ankara 2004, s.235. “Yakîn” kelimesine “kesin bilgi” mânâsını veren meâllerden bazıları da şunlardır: *Kur'ân-ı Kerim Meâlî (Türkçe Çeviri)*, Y. Nuri Öztürk, İstanbul 2001, s.235; *Kur'ân'ın Anlaşılmasına Doğru (Tefsiri Meâl)*, Ahmet Tekin, İstanbul 2002 (2. Baskı).

³³⁹ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, İstanbul trs., V, s.224.

³⁴⁰ İ.H.Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, İstanbul 1306H., II, s.323.

* Işıklar:Türklerde dervişler hakkında kullanılan bir tâbirdir. Âşık kelimesinden bozmadır.

Bursa'daki Işıklar mevkii oradaki velî sayılan bazı kimselerin oturmuş veya gömülmüş olmasındandır.

mertebesi açısından yakîni bu şekilde açıkladıktan sonra, yakînin hakîkatinin marifet olduğunu ifade eder. Bu durumda da “ebedî” mânâsına gelir. Çünkü marifetin makamlarına nihâyet yoktur. Şöyle ki marifetin makamlarından bir makama ulaşan kişiye, o makamın marifeti hakkında bir yakîn gelir, ancak başka bir makamın marifeti hakkında da bir şüphe hâsıl olur. Böylelikle de bu şüphenin izâle edilmesi için başka bir marifete ihtiyaç duyulur ve sonu gelmez bir şekilde böylece sürüp gider. Nitekim Avârif’te, vüsûle giden yolun menzilleri ahiret hayatında bile bitmezken, nasıl olur da bu kısa dünya hayatında son bulur, denilmiştir.³⁴²

Süleyman Ateş’e göre “yakîn” den kastedilen ölümün kendisi değil, ölümden sonra rûha açılan kesin bilgidir. Yakînin, ölüm olarak açıklanmasının sebebini de şu şekilde açıklar: “Her halde yakînin ölüm olarak tefsiri, ikinci ve üçüncü hicrî asırlarda ortaya çıkan bazı fikir akımlarının, sapık mezheplerin, marifete ulaştıktan sonra teklif kalkar, ibâdete ihtiyaç kalmaz şeklindeki görüşlerine tepki olarak ortaya atılmıştır.” Burada yakînden kasıt, ölümden ziyade, ibâdetin insanı huzûra, kesin îmâna kavuşturacağıdır. Dolayısıyla ayetin anlamı şudur: “Rabbine kulluk et ki, yakîne ulaşasın.”³⁴³

Ayette Hz. Peygamber’e yakîne erinceye dek Rabbine ibâdet etmesi emredilmektedir. İsmâil Hakkı yakînin isim, işaret, ilim, ayn ve Hak mânâlarına geldiğini ifade eder. İsim ve işâret, avâm içindir. İlim, ilmü’l-yakîndir ki, evliyâlara mahsûstur. Aynü’l-yakîn evliyâların havâss olanları için hakku’l-yakîn de peygamberler içindir, ve hakikat-u hakkı’l-yakîn ise Peygamberimiz Muhammed (SAV)’e mahsustur.³⁴⁴

Sonuç olarak diyebiliriz ki, yakîn kesin bilgi mânâsındadır, ve bu kesin bilgiye ibâdetle ulaşılır. Ve bu bilgiye ulaşmanın şerîat mertebesine göre nihâyeti ölümdür; hakîkat mertebesine göre ise nihâyeti yoktur. İnsana düşen ise, kesin olarak geleceğine inanılan ve kişiyi kesin bilgiye kavuşturacak olan ölümden bile çekinmeyerek ve hatta ölüm düşüncesini aşarak Rabbine ibâdete devam etmesidir.

Bkz. M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1971, II, s. 9;XIV. yüzyılda Anadolu’da Kalenderiler için kullanılan bir tâbirdir. Bkz. Ahmet Yaşar Ocak, *Kalenderiler*, Ankara 1992, s.103,104,105,134; İsmâil Hakkı onları ameli az, i’tikâdı doğru olmayan mülhidler topluluğu olarak değerlendirir. *Vesiletü’l-Merâm* 9^a, 41^b

³⁴¹ *Vesiletü’l-Merâm*, vr. 41^b.

³⁴² İ.H.Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, II, s.323-324.

³⁴³ Süleyman Ateş, *Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsîri*, İstanbul trs., V, s.81.

³⁴⁴ İ.H.Bursevî, *a.g.e.*, II, s.324.

6- VAKT (İbnü'l Vakt – Ebu'l Vakt)

Vakt, arapçada zaman anlamına gelir. Tasavvufta vakt kelimesi farklı anlamlarda kullanılmıştır. Buna göre:

a) Vakt, olayların zihindeki şekillenmesinden doğan soyut bir kavramdır.³⁴⁵

b) Vakt, insanın nefesidir. Bu mânâda zamanın hakîkati de “dehr” dedikleri: ân-ı gayr-i münkasım (bölünmeyecek kadar küçük ân)dır. İşte gün, ay, yıl, geçmiş, gelecek diye kullandığımız bütün zaman kavramları da “ân” dan teşekkül eder.³⁴⁶

c) Vakt, insan üzerinde gâlib olan hâldir. Sûfiler kulun iradesinin te'sîri olmadan kulun üzerine gelen ilahî vâridât ve Rabbânî tecelliyât gibi tasavvufî hallere de vakt ismini verirler. Nitekim, kulun iradesinin te'sîri olmaksızın gaybdan zuhûr eden şeye teslim olduğu zaman için, “falan, vaktin hükmü iledir” derler.³⁴⁷

İsmâil Hakkı seyr ü sülûkün gereklerinden birinin de sâlikin vaktini muhâfaza etmesi olduğunu belirtir. Nitekim onun vakti nefesidir ki, her bir nefeste “Rabbim ilmimi attır, de” (Tâhâ 20/114) diye duâ etmelidir. Zirâ her bir nefeste ilmi artmazsa zarara düşer. Hadîste buyrulur ki, “İki günü bir olan zarardadır”.³⁴⁸ Nitekim kâmil insanların her an ilimleri artmakta ve marifetleri terrakî bulmaktadır. Bunların dışında olanların da en azından her bir gün içinde ilm-i ilâhîde ilerlemeleri gerekir ki, bir günleri faydasız geçip ziyân olmasın. Unutulmamalıdır ki, eğer nefes muhâfaza olmasa saate ve saatte güne...sirâyet ederek bütün zaman telef olur.³⁴⁹

Sûfî, vakit içinde yapılması gereken en uygun şeyle meşgul olur. Nitekim Ebu Saîd el-Harraz şöyle demiştir: “Azîz ve kıymetli olan vaktini, en azîz ve en değerli şeyden başkası ile meşgul etme.”³⁵⁰ Zirâ vaktin hükmüne riâyet etmek ve yapılması gereken en uygun, en güzel ve en iyi şeyle meşgul olmak peygamberlerin vasfıdır.

Hucvirî vakti şöyle tarif eder: “İmdi vakt o şeydir ki, kul onunla mazi ve müstakbel , geçmiş ve gelecek (düşüncesin)den bomboş hale gelir... Vakt erbâbı olanlar derler ki, bizim için vakit içinde Hak ile hoş olmak vardır. Zirâ dünle meşgul

³⁴⁵ M. Demirci, a.g.e., s.146.

³⁴⁶ Vesîletü'l-Merâm, vr. 42^b.

³⁴⁷ Kuşeyrî, a.g.e., s.148.

³⁴⁸ Aclûnî, Kaşfü'l-Hafâ, II, s.323.

³⁴⁹ Vesîletü'l-Merâm, vr. 43^a.

³⁵⁰ Hucvirî, a.g.e., s.518.

olur veya yarın ile ilgili bir fikir kalbimizden geçerse vakitten mahcûb oluruz. Ve hicâb dağınıklığıdır.”³⁵¹

İşte bu yüzden sûfiye “ibnü’l-vakt” denir. Bu, vaktin çocuğu, her şeyi vaktinde yapan mânâsıdır ki, o(sûfi) Hucvirî’nin de ifade ettiği gibi, geçmişi ve geleceği düşünerek vaktini zâyi etmez. Sadece içinde bulunduğu ânı düşünür ve onu en iyi şekilde değerlendirmeye çalışır.³⁵² İbnü’l-vakt zamana tâbi olur ve vaktin hükmüne boyun eğer. Şöyle ki, üzerinde gâlib ve hâkim olan neşe ve sevinç gibi bast (açılım) halleriyse, şükreder; yok eğer kaygı ve hüzn gibi kabz (tutukluk) halleriyse, sabreder.³⁵³

Bursevî’ye göre insan-ı kâmil ve insan-ı nâkısın farkı şudur ki, insân-ı kâmil “ebu’l-vakt”, insan-ı nâkıs ise “ibnü’l-vakt” tir.³⁵⁴ İbnü’l-vakt değişen zamana ve hâline mahkûm olduğundan telvîn (renkten renge girme) makamındadır. Bunun üzerinde temkîn makamı vardır ki, bu istikrarlı ve sabit olma, renksizlik makamıdır. İşte bu makama erenlere “ebu’l-vakt” (vaktin babası) denir. Bunlar zamandan etkilenmek bir yana zamanı etkiler ve değiştirirler. O halde ibnü’l-vakt zamana tâbi iken, ebu’l-vakt da zamânâ hâkim ve gâlib olandır.³⁵⁵

Sonuç olarak diyebiliriz ki, zaman telafisi mümkün olmayan bir değerdir. Bundan dolayı akıl ve gönül ehli insan, mahfûzu’l vaktır. Yani bütün ömrü onun için vakittir. Bu vakti de tâleb-i dünya, hevâ ve heves peşinde koşarak hebâ etmez. Vaktinin bilincinde olarak, tembellik ve gevşekliğe meydan vermeden, zikr-i mutassıl ile zamanı en doğru bir şekilde değerlendirir.

7- ÂBİD-ÂŞIK

İsmâil Hakkı şerîat ve tarîkatla âmil olanları üç kısma ayırır: Âbidler, aşka talip olup istîdâdı olmayanlar, âşıklar.³⁵⁶

Âbid, ibâdet ve amel eden, tâatta bulunan demektir. Tasavvufta ise “cehennemden kurtulmak ve cennete girmek için ibâdet eden, kendini farz ve nâfile

³⁵¹ Hucvirî, a.g.e., s.518.

³⁵² M.Demirci, a.g.e., s.146.

³⁵³ S.Uludağ, *İnsan ve Tasavvuf*, s.230.

³⁵⁴ İ.H.Bursevî, *Kitâbu’n-Netîce*, I, s.395.

³⁵⁵ S.Uludağ, a.g.e., s.230-231.

³⁵⁶ Vesiletü’l-Merâm, vr. 44^b.

ibâdetlere veren, kurtuluşu ibâdette gören kimsedir.³⁵⁷ Bunların bütün gayreti cennete girmek içindir, bundan ötesi ile alakaları yoktur. Bunlara “sâhibü’l-mâ ve’l-mihrâb” denir. Yani zâhirî mânâda abdest ve namaz bilirler, zâhirden gayri bir şeye de iltifat etmezler.³⁵⁸

Âbidlerin hâli âşık olanlara nisbetle alçaktır. Nitekim hadîs-i kudsîde: “Cennet ümîdi ve cehennem korkusuyla bana ibâdet edenden daha zalim kim olabilir ki. Eğer cennet ve cehennemi yaratmasaydım ibâdet edilmeğe değer olmaz mıydım?”³⁵⁹ diye buyrulmuştur. Dolayısıyla sırf cennet ümîdi ve cehennem korkusuyla ibâdet eden Allah’ın en zalim kullarından sayılmıştır. Zirâ sırf Allah için ve celâlini yüceltmek maksadıyla ibâdet etmek yerine nefsî bir amaç uğruna ibâdet etmiştir. Şöyle ki kul ecîr (ücretle iş gören) olmaz. Söz konusu âbid ise kulluğunu mülâhaza yerine, kendini ecîr yerine koymuştur. Nitekim tasavvufun önde gelenlerinden Râbiatü’l-Adeviye (185/804) “Cehennem korkusu ve cennet ümîdiyle kulluk etseydim, ücretle iş gören sıradan bir işçi gibi olurum.” derken, ibâdetin her türlü nefsî hazdan uzak, sadece hakk-ı ulûhiyyet için yapılması gerektiğini belirtir.³⁶⁰

Tasavvufta esas amaç Allah’a kavuşmaktır. Bunun için de dünyevî ve uhrevî her türlü talepten, hatta kendi benliğinden bile vazgeçmek gerekir. Bundan dolayı terk edilmesi gereken şeyler arasında cennet ümîdi ve cehennem korkusunda vardır. Bunlar için yapılacak bir dindarlık basit bir menfaat alışverişi sayılır ki,³⁶¹ İsmâil Hakkı bunları îmânın mânâsını bilmeden sırf mal toplamak maksadıyla müslüman olanlara benzettir. İşte bunlar nasıl ki münâfik olmaları dolayısıyla cennetten mahrûm olurlar, kastını cennete hasreyleyen âbidler de Allah Teâlâ’nın kurbet ve vaslından mahrûm olurlar.³⁶²

Bursevî bu durumda niçin cenneti talep etmekle me’muruz, konusunu da ele alır. Ona göre burada söylenen, niyet ve kasta raci’ bir mânâdır. Bu ise bedenle olan ibâdete engel teşkil etmez. Nitekim insan bedeni amel ile mükelleftir ki, varacağı yer cennettir; insan kalbi ise ihlasla me’murdur ki, netîcesi ihtiyâr-ı Hak’tır. “Şu cihetten

³⁵⁷ S.Uludağ, TTS, s.20-21.

³⁵⁸ *Vesiletü’l-Merâm*, vr. 45^a.

³⁵⁹ *Vesiletü’l-Merâm*, vr. 45^a.

³⁶⁰ M.Demirci, *Yunus Emre’de İlahî Aşk ve İnsan Sevgisi*, İstanbul 1997, s.81.

³⁶¹ M.Demirci, a.g.e., s.67.

³⁶² *Vesiletü’l-Merâm*, vr. 46^a.

ki, zâhir-i şer' zâhir-i bedene ve bâtin-ı şer' bâtin-ı kalbe nâzırdır.”³⁶³ Burada istenen hal zâhiren âbid ve bâtinan âşık olmaktır. Bundan dolayı mü'min, zâhiren amel-i şer'î ile cennete yönelmeli; bâtinan de ihlas-ı niyet cihetinden Hakk-ı Mutlak'ı talep etmelidir.³⁶⁴

Âbidlerden sonra gelen ikinci tabakada olanların amaçları Ma'bûd'dur, lakin bu amaca ulaşmaya istîdâdları yoktur. Bursevî'ye göre, bunların gayreti faydasızdır ve onlara birşey münkeşif olmaz. Bunlar tâkâtı tükenmiş hastalar gibidirler ki hasta harekete himmet eder, ancak ne fayda ki organlar atıl kalır. Sözü edilen tabaka da bu şekildedir.³⁶⁵

Bu durumun, “Kim kapıyı çalar ve ısrar ederse içeri girer” mazmûnuna muhalif olduğu düşünülebilir. İsmâil Hakkı bunu şöyle açıklar. Burada dört i'tibâr vardır.

- Birincisi taleb ve matlûbdur ki, isteyen istediğini elde eder.
- İkincisi, taleb ve lâ-matlûbdur ki, taleb eden istediğini elde edemez. Nitekim Peygamberler (as) bazı şeyler istediler, ancak herbirinde mücâb olmadılar. Zirâ hikmete muhalif idi.
- Üçüncüsü, lâ-taleb ve matlûbdur. Bunda bilâ-taleb maksada ulaşılır. Meczûbların hali böyledir.
- Dördüncüsü lâ-taleb ve matlûbdur ki, insanların çoğu bu taifedendir. Zirâ sebepleri yerine getirmediğinden dolayı muradları hasıl olmaz.³⁶⁶

İşte buradan anlaşıldı ki her duâ edip talepte bulunanın duâsına icâbet edilmez. Belki ekserîdir (çoğunluk), ancak küllî değildir. Mesalâ bir kişi Hak'tan nübüvvet taleb etse, ancak ol mânâya uygun bir durumda olmasa, emr-i âdî üzere vücûdu hâricte muhaldir. Mümkündür demek yetmez, çünkü her mümkün olan nesnenin hâricte meydana gelmesi gerekmez.³⁶⁷

Sonuç olarak kula evvel lazım olan talebinin ne olduğunu tayin etmesidir. Buradan hareketle taleplerin en yücresi olan Allah'a yönelip, “Muradım Allah

³⁶³ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 45^b.

³⁶⁴ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 45^b.

³⁶⁵ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 46^b.

³⁶⁶ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 47^a.

³⁶⁷ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 47^b.

rızasıdır.” diyen kul, rızadan kastın ne olduğunu bilmeli ve tam bir teveccühle Allah Teâlâ’ya yönelmelidir.³⁶⁸

Üçüncü tabaka da, âşıklar tabakasıdır. Aşk müfrit muhabbet, aşırı sevgi gibi mânâlara gelir. Sevginin son mertebesi, insanı tamamen hükmü altına alması demektir.³⁶⁹

Aşk biri hakîkî, diğeri mecâzî olmak üzere iki kısımdır. Hakîkî aşk, ilâhî aşktır. Mecâzî aşk ise beşerî aşk demektir ki, insanın insanı ve diğeri mahlukları sevmesidir. Tasavvuf erbâbı için aslolan hakîkî aşk olmakla birlikte, beşerî aşkta hakîkî aşka götüren bir köprü olması açısından önemlidir.³⁷⁰

“Tasavvufta olgun insan olma yollarından biri de aşk yoludur ve bu en kestirme yoldur.” Kur’ân-ı Kerim’de “sevgi” sözü çok kullanılan kavramlardan biridir. Nitekim Allah’ın iyilik edenleri (Bakara 2/195) tevbe edenleri ve temizlenenleri (Bakara 2/222) takvâlı olanları (Âl-i imrân 3/76) sabırlı olanları (Âl-i imrân 3/146) sevdiği belirtilir. Yine, “Allah onları sever, onlarda Allah’ı severler” (Maide 54), âyeti de sevmenin ve sevilmenin Allah’ın vasfı olduğunu göstermektedir.³⁷¹

Hadîs-i kudsîde de Hz. Peygamberin diliyle yüce Allah şöyle buyurur: “Ben bir gizli hazine idim, bilinmeyi sevdim, beni bilsinler ve tanışınlar diye mahlukatı yarattım.”³⁷² Burada aşkın alemin yaratılma sebebi olduğu bildirilmektedir. Dolayısıyla varlıklar içinde aşka yabancı hiçbir zerre yoktur ve her varlık kendi istifâdına göre aşkı yansıtır.³⁷³

Nitekim Allah sevgisinin aklî temelini bulmaya çalışan Gazâlî, sevgiyi beş bölüme ayırmış ve bu beş sevginin kemâlinin sadece Allah sevgisinde gerçekleştirilebileceğini belirtmiştir. Gazâlî sevginin beş çeşidini şöyle sıralar: İnsanın kendi varlığını sevmesi, varlığının bağımlı olduğu şeyi sevmesi, kendisine olmasa da başkalarına iyilik yapanları sevmesi, zatında güzel olan şeyleri sevmesi, manevî bir bağla bağlı bulunduğu varlığı sevmesi.³⁷⁴

Bu beş sevgi topluca yalnız Allah sevgisinde gerçekleşebilir, şöyle ki kul kendi varlığını severse kendisine bu varlığı veren Allah’ı da sevmiş olur. Kendisine

³⁶⁸ *Vesiletü'l-Merâm*, vr. 47^b.

³⁶⁹ S.Uludağ, TTS,48.

³⁷⁰ M.Demirci, a.g.e., s.18.

³⁷¹ M.Demirci, a.g.e., s.16.

³⁷² Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, II, s.191.

³⁷³ M.Demirci, a.g.e., s.17.

³⁷⁴ Gazâlî, *İhyâ*, IV, s.604.

iyilik edeni severse, aslında bu iyilikleri yapanın sadece Allah olduğunu bilir ve O'nu sevmiş olur. Eğer güzelliği severse, bütün güzelliklerin kaynağı, hakîkî güzel olan Allah'ı sevmiş olur. Allah'la kul arasındaki manevî bağı gelince, Gazâlî'ye göre bunun bir kısmı anlatılır, bir kısmı da anlatılmaz yaşanır. Anlatılamayan kısmı şudur ki, kulda hilâfeti almaya ve meleklerin kendisine secdesine sebep emr-i ilâhîden olan “rûh” vardır. Anlatılabilen kısmı ise, kulun gereklerini yerine getirip rubûbiyet ahlâkından ahlâk edindiği sıfatlarla Rabbine yaklaşmasıdır.³⁷⁵

Aşk ile kişinin iç dünyasının yeniden yapılanması söz konusudur. İsmâil Hakkî'ya göre âşık, zâhirde âbid ve bâtında mâverâ-i ibâdâta (Allah Teâlâ'yâ) himmet-bülend olup zatında ol mânâyâ vüsûle istîdâdı olan kişidir. Bu hasletlere sahip olan âşık zâhirî ve bâtînî hükümlerle amel ederek âhir maksadına vâsıl olur.³⁷⁶ Böylelikle zâhir ve bâtın dengesi kurup Hâlık-ı Bârî'ye kurbet sağlayan âşıkların, müsbet derûnî güçleri tamamen faal hale gelir. O bakımdan Hak âşıkları son derece aktif, verimli, topluma ışık tutucu ve rehberlik edici cesur kimselerdir.³⁷⁷ Ancak bu makama vâsıl olanların evvel emirden merzûk olmaları şart değildir. Nitekim bazıları başlangıçta mahrûm iken nihâyette merzûk olmuşlardır. Fudayl İyâz, Mâlik Dînâr ve İbrâhim Ethem gibi...³⁷⁸

Âşık olmak, kendi fânî varlığından geçmekle, dünyevî veya uhrevî herhangi bir menfaat beklemeden Hak Teâlâ'nın ibâdete layık yegâne varlık olduğunu düşünerek, Cenâb-ı Allah'a şuurlu bir şekilde yönelmekle mümkündür. Böyle bir anlayış tasavvufun ana hedeflerinden bir tanesidir.

Bursevî, bu özelliklere sahip âşık sâlikin sülûkünün, Allah'ın esmâsı içinde bir isimden bir isme hareket ve sefer olduğunu belirtir. Gerçi makam-ı zat ulaşılabilecek nihâi noktadır ve Zât'ın ötesinde ulaşılabilecek başka bir rütbe yoktur. Lâkin bulunduğu makamda dahi seferi devam etmektedir. İsmâil Hakkî'nin deyişiyle “mütâbaa-ı elvandan hâlî değildir”. İşte bundan dolayı demişlerdir ki, “seyr ilalâha nihâyet vardır. Feemmâ seyr fillâha gâyet yoktur”.³⁷⁹

³⁷⁵ Gazâlî, *İhyâ*, IV, s.605; Affî, a.g.e., s.176.

³⁷⁶ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 48^b.

³⁷⁷ M.Demirci, a.g.e., s.73.

³⁷⁸ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 49^a.

³⁷⁹ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 50^a.

* Himmet, “Hak için veya başkası için kemâl hâsıl olsun diye kalbin, Hak tarafına, bütün rûhânî kuvvetleriyle kasd ve teveccüh etmesidir.” *et-Ta'rifât*, “himmet” md. ; “Velî'lerde var olduğu kabul

Buradan anlaşılmalıdır ki âşık olan kimse ebediyen susuzdur. Yani ona kanmak gelmez. Çünkü Hak, mütekellim-i Ebedî'dir ki, her eserinde yeni bir ilim vardır. Zirâ Vâsî'dir. Hal bu durum üzereyken aşığın her an himmet* üzere olması ve sülûkü aynı ciddiyetle devam ettirmesi gerekir.³⁸⁰ Bu konuya işaret eden İsmâil Hakkı şöyle der:

*Himmet eyle kurb-i ev ednâya vâsıl olmağa,
Sanma kim bu kabe kavseyn ola sana oturak.*

*Aşktır lâzım olan zühd ile bitmez iş bu kâr.
Vârı semendir ol ki ateştir ona ey dil durak.*³⁸¹

8- KALB-RÛH-NEFS-TABÎAT

İnsan iyilik yapmaya da kötülük yapmaya da elverişli bir şekilde yaratılmıştır. Nitekim Kur'ân-ı Kerim'de "Nefsi yaratıp ona iyilik ve kötülüklerini ilhâm edene yemin olsun ki, nefsinin arındırarak kurtuluşa ermiştir, onu kirleten de helâk olmuştur." (Şems 7-10) buyrulmuştur. Böylelikle insandaki iyilik ve kötülük yönü ortaya konmuş, rızâ-i ilâhînin kötülükten arınıp iyilikle bezenmekle mümkün olduğu ifade edilmiştir.

Kalb, rûhun mekânı ve iyiliklerin ana kaynağıdır. Tabîat ise nefsin yeri ve kötülüğün ana kaynağıdır. Bursevî'ye göre muhabbet insanın rûhunda, hilm kalbinde olur. Buna karşılık şehvet tabîatında ve gazab nefsinde olur. Bundan dolayı Hakk'ı bulmak sevdasında olan sâlik, rûhunu mâsivâ alakalarından kurtarmalı ve kalbini kötü ahlâktan sâfi kılmalıdır. Ona göre, bu durumda rûh ile kalbi, kalem-i a'lâ ile levh-i mahfûz, arşla kûrsî, güneşle ay sûretine girer ve padişah-ı âdil ve vezîr-i âkıla dönerler. Zirâ Hak Teâlâ padişaha hayır murad etse, ona vezîr-i hayr ihsan eder ve şer murad etse ona vezîr-i şer halk eyler.³⁸²

Buradan anlaşıldı ki, tabîat şehvetin ve nefis hevânın yeri olmakla ikisi de cehennemîdirler. Hevâ nefsin bütün sıfatlarını kendinde topladığı için, hevedan arınan diğer bütün kötü vasıflardan arınmış olur. İsmâil Hakkı'ya göre tabîatın ıslahı

edilen olağan üstü irade gücü." M.Demirci, "Himmet", DİA, XVII, s.56-57; Ayrıca bkz. Kâşânî, *İstılâhâtü's-sufiyye*, "himmet" md.; Serrâc, *el-Lüma'*, s.425; Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s.663,665,755.

³⁸⁰ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 50^a.

³⁸¹ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 46^a.

³⁸² *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 49^b-50^a.

şerîatla ve nefsin ıslahı tarîkatla mümkündür. Nitekim tabîatın hükmü olan şehveti riyazatla ve nefsin gereği olan hevâ da mücâhede ile izâle olur. Bu iki kuvvetin (tabîat ve nefis) hükmü zâil olunca da kalb ve rûh kuvvetlenir, insan güzel ahlâk ve Rabbânî sıfatlarla muttasıf hale gelir. Aksi takdirde bu güzelliklerden mahrûm olur. Çünkü mahall-i feyz mâsivâdan (nefsânî lezzetler ve hayvânî şehvetler) hâlî olmadıkça oraya feyz nüzûl etmez. Zirâ iki zıt bir yerde bir arada bulunmaz.³⁸³

İsmâil Hakkı bu durumu çıra örneği ile izah eder. Şöyle ki; kandilde su çok olursa, yağa yer kalmadığı için fitil ışık vermez. Nitekim kandil-i kalb dahi böyledir ki, pürnûr olup feyzin nüzûl etmesi için şehvânî ve nefsânî pisliklerden arınması gerekir. Bundan dolayı gevşekliğe ve tembelliğe meydan vermeden nefsin tezkiyesi ve kalbin tasfiyesi için gayret etmek lazımdır. Bursevî'ye göre nâr-ı kudret hazır olduğu halde, yanmaya hazır fitil bulunmamaktadır. Kendini bu yolda görüp, nefsi ve şehvî arzularından arınamayanları da ateş üzerindeki yaş odunlara benzetir ki, usullerinin yanlış olduğunu belirtmeye çalışır. Nitekim, şartlar ve sebepler yerine getirilmediği müddetçe, netîce hasıl olmaz.³⁸⁴

Bursevî, buradan hareketle semâ'* konusunu ele alır. Ona göre, savt-ı hasen dinlendiğinde ona olan meyil mertebe-i tabîatten olursa şehvet ve eğer mertebe-i nefsten olursa hevâdır ki ikiside haramdır. Ve eğer söz konusu meyil kalb, rûh ve sırdan olursa: ona aşk, muhabbet ve üns denir ki, bunlar helaldir. Dolayısıyla ehl-i nefis ve tabîata semâ' haram; aşk, muhabbet ve üns ehline ise helaldir.³⁸⁵

9- MÜBAHLA MUAMELE

Mübah, hakkında yasak olduğuna dair sahîh bir nas bulunmayan şeylere denir. Yapılması farz veya haram olduğuna dair herhangi bir nas bulunmayan menfaatler için kullanılan fikhî bir terimdir.

Sûfîler mübahla muamele konusunu mürâkebe ve muhâsebe konuları çerçevesinde ele alırlar. Bilindiği gibi mürakabe kişinin kendi iç dünyasını kontrol altına alması, kalbin Allah'ın her an kendisini görüp gözettiğini bilmesidir.

³⁸³ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 50^b.

³⁸⁴ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 50^b-51^a.

* Semâ' için ayrıca bkz. Serrâc, *el-Lumâ'*, s.261-290; Kelâbâzî, *et-Taarruf*, s.220-222; Kuşeyrî, *er-Risâle*, s.420-433; Hucvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s.552-567; Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, s.218-262 ; S.Uludağ, *İslam Açısından Mûsikî ve Semâ'*, s.63-118.

³⁸⁵ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 51^a.

Muhâsebe ise, kendi kendini hesaba çekme ameliyesidir. Gazâlî'ye göre insanın bütün işleri günah, ibâdet ve mübah başlıkları altında ele alınabilir. Hak rızasını gözeten kişi iyi niyet, güzel bir seyir ve edeplere riayet içinde olmalıdır. Bunlar mürâkabenin gerekleridir. Nitekim ibâdetin mürakâbesi ihlasla, günahın mürakâbesi pişmanlıkla, mübahın mürakâbesi ise edeplerin gözetilmesiyle olur.³⁸⁶

İşte bu edebin gereğine işaretle denilmiştir ki: “Mübahları yaparken israfa düşmek (Allah'a) münâcâttan mahrûm eder”.³⁸⁷ Yani mübah şeyler hususunda israfa düşmek, haram şeyleri yapmak gibidir. Nitekim mübah konusunda kesin bilgi gereklidir. Çünkü herkesin aklına estiği şekliyle birşeyleri mübah sayması doğru olmaz. Zirâ bazı şeyler vardır ki, mübah suretinde görünürler, ancak aslında habîs (pislik) tirlir. İsmâil Hakkî'ya göre bunların pislik (habîs) olduklarını bırakın alelade insanlar, alimler içinde dahi bilmeyenler vardır. Dolayısıyla bu gibi şeyleri ruhsatlara kıyas ederek, mübah addederler. Oysa ki bâtın-ı şer'â nazar edip, o nesnenin hakîkatını anlamaları gereklidir.³⁸⁸

İsmâil Hakkî'ya göre hakîkatlere kâdir olmayan ve hakîkî marifetlere vâsıl olmayanların, özü itibariyle pis ve temiz şeyleri ayırd etmesi mümkün değildir. Nitekim böyle insanlar dalâlette iken kendilerini hidâyette görebilirler. İşte bu gibi durumlar, sâlikler için en tehlikeli tuzaklardır. Zirâ maddî alemde hayâlde vehm edilen hayâlî mirâc vardır ki, bunu bilmeyen bâtınî alemde hakîkî mirâc zanneder, ancak kendini aldatır. Çünkü bâtınî alem meleküttür ki, herkes ona yol bulamaz. Bundan dolayı zâhir ulemâsının ilmüne, perde arkasından idrâk anlamına gelen “şuûr” derler. Nitekim bu mertebede ilim var, ancak ayn yoktur. Yakîn-i hakîkî ise ilmin değil, aynın semerâtındandır.³⁸⁹

Bursevî mübahlar konusunda erbâb-ı kemâlin muamelesinin örnek alınması gerektiğini savunur. Nitekim enbiyâ ve kâmil evliyânın ilim ve amelleri “kemâliyye”dir. Çünkü îmân, takvâ ve sülûk üzere mebnîdir. Sâir mü'minlerin ilim ve amelleri ise “cemâliyye ve lutfiyye”dir. Kâfirlerin ve günahkârların ki ise “celâliyye ve kahriyye”dir. Zirâ Hak suretinde olsalar dahi bâtıldır; çünkü îmân,

³⁸⁶ Gazâlî, *İhyâ*, IV, s.810.

³⁸⁷ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 53^b.

³⁸⁸ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 54^a.

³⁸⁹ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 54^b.

takvâ ve sülûk üzere mebnî değildir. İmân üzere mebnî olup sülûk üzere mebnî olmayanların ki ise ehl-i kemâlin asarından geridedir.³⁹⁰

İşte buradandır ki, sâlike düşen nefisine muhalif iş tutmaktır. Çünkü nefis, zevke ve rahatlığa düşkündür. Dolayısıyla insanların çoğu hevâ ve hevesine uyarak zevk ve rahatlık talep ederler, mübah konusunu adeta sulandırarak, kendi nefislerine hizmetkâr bir duruma getirirler. Bunun sonucunda da râh-ı Hak'tan dûr düşerler (Hak yoldan uzaklaşırlar). İşte bu tehlikeye karşı ehl-i tasavvuf mübahlar konusunda çok titiz davranmış ve bu konuda edep dairesinden dışarı çıkmamışlardır.

10- İLİM-AMEL

İsmâil Hakkı sâlike ilim ve amel ile derecât-ı aliyye (yüksek mertebeler) sahibi olmasını tavsiye eder. Burada ilimden murad evvelâ ilm-i şer'î-i kesbî ki, buna ilmihâl derler. Zâhirle ilgili olan bu ilimlere ilm-i şer'î' ve ahkâm da denir. İkincisi ilm-i hakîkî-i irsî ki, bâtına dair olan bu ilme ilm-i maârif ve hakâik denildiği gibi ilm-i ilahî, ilm-i ledünnî ve ilm-i tasavvuf da denir. Bu ilim Hak'la halk arasında olan irtibatı ve âlemin Hak'tan intişasını bilip esmâ-sıfât ve bunların hakikatlerinden haberdar olmaktır. Dolayısıyla bu ilim diğer ilimlerden daha yücedir. Çünkü diğer ilimler cennete ulaştırırken, tasavvuf Allah'a yakınlaştırır.³⁹¹

Amelden murâd ise amel-i şer'îdir. Nitekim amelin de zâhir ve bâtın olmak üzere iki yönü vardır. Amelin zâhirî yönü, zâhir uleması tarafından da ma'lûmdur. Ancak bâtınî yönünü sadece hakikat alimleri bilir. Ehl-i tasavvuf zâhir-bâtın ayrımına bağlı olarak amelleri iki kategoriye ayırmışlardır. Biri namaz, oruç, hac, cihâd ve sâir gibi bedenî amellerdir. Diğer de ibâdetlerdeki huşû, tahammül-i ezâ, sabır, rızâ, nefsi şikayetten alı kaymak gibi nefsânî amellerdir ki buna riyâzet denir. Nitekim ibâdetin kendi farz olduğu gibi, Allah'ın huzûrunda olduğunun bilincinde olmak da farzdır.³⁹²

İsmâil Hakkı'ya göre bunun ötesinde de mertebeler vardır. Örneğin iradet mertebesi, kulun her türlü mâsivâ kayıtlarından kurtulup, Hak'la iktifa etmesidir. Yine zühhd mertebesinde de, mübahâta karşı sabreyleyip, her mübah nesneye ruhsat vermeyip azîmeti ruhsata tercih etmektir. İmân ve tevbe mertebesi de bütün günahlardan uzak durmaktır. Nitekim ehl-i îmânın mansûr olması îmânlarının

³⁹⁰ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 55^a.

³⁹¹ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 55^b -56^a.

³⁹² Ali Namlı, a.g.e., s.215.

kemâliyledir. Bu konu hakkında Kur'ân'da "Mü'minlere yardım etmek bizim üzerimize bir haktır." (Rûm 30/47) buyrulur. Kemâl-i îmân da, hayatın genelinde îmânın gereği ile yaşamaktır. Buradandır ki Bâyezid-i Bistâmî (ra)'nin haline bakan bir kimse "Îmân olursa, işte böyle Bâyezid'in îmânı gibi olsun" demiş. Çünkü onun hayatının genelinde îmânın gereği ile yaşadığına şahit olmuştur. Zirâ ârif-i billâh odur ki amel-i şer'îyi elden bırakmaz, hafife almaz.³⁹³

Cenâb-ı Allah mücâhede ile emrettikten sonra (maide 5/35) tembellik haram oldu. Husûsî hidayete ulaştıran iki vesîle vardır. Biri amel-i şer'îdir ki, buna mücâhede de denir. Diğeri de, amelin her türlü garazdan uzak ve ihlasla yapılmasıdır. Mü'minin çokça zikir ve tâat etmesinden maksat, vaktini boşa harcamasını engellemek, bâtını güçlendirmek, basîret gözünün açılmasını sağlamaktır. Farz, vâcib veya sünnet her ibâdet mücahedeye dahildir. Bu cihetten gerektiği şekilde amel etmek gerekir. Bunun netîcesi devâm-ı şühûd halidir. Onun için, "Mücâhedeler müşâhedeleri doğurur." denmiştir.³⁹⁴ Nitekim, "Bizim uğrumuzda mücahede edenleri elbette yollarımıza eriştiririz." (Ankebut 29/69) âyeti de buna işarettir.

Bursevî'ye göre mâsivâdan yüz çevirmekten maksat Hak'la olmaktır. Hak'la olmak ise Hakk'ın emrettiği ameli yerine getirmeyi gerektirir. Nitekim ilimsiz amel olmaz, çünkü ibâdet marifet üzerine bina edilir. Bununla birlikte ilmin erdiği yere amel de ulaşmalıdır, çünkü marifetin kemâli ibâdete bağlıdır. Zirâ harekete tâkâtı olmayanın, sadece etrafı seyretmesiyle gördüğü yere ulaşması mümkün olmaz.³⁹⁵

İsmâil Hakkı ilim ve ameli birleştirme konusunu talak konusu çerçevesinde ele alır. Şöyle ki, talak sebepsiz yere olduğu zaman sevilmeyen bir durumdur. Çünkü onda ayrılık (firkat) vardır. Allah Teâlâ'ya ise sevgili olan ictimâ'dır. Onun için ayrılıktan nehy olundu. Nitekim ma'nevî ve sûrî nikahlar da ictimââta (birleşmeye, toplanmaya) bağlıdır. Yani cemâat, şâhidler ve tarafeyn (eşler) olmadıkça sûrî nikah, esmâ ve sıfâtın ictimâi olmadıkça da nikah-ı mânevî olmaz.³⁹⁶

İşte tasavvufta da amelsiz ve ibâdetsiz bir marifete iltifat edilmez. Nitekim marifet derecesine ulaşmayan bir zühd hareketi de tasavvufun rûhuna uygun olmaz. İdeal bir tasavvuf, şerîatin ortaya koyduğu amel ve ibâdet sistemini eksiksiz olarak

³⁹³ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 56^{ab}.

³⁹⁴ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 56^b.

³⁹⁵ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 57^a; Ali Namlı, a.g.e., s.318.

³⁹⁶ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 57^b.

tatbik ettikten sonra marifete mümkün olduğu ölçüde geniş yer verir.³⁹⁷ Bu konuda Seriyü's-Sakatî de şöyle der: "Sûfîdeki marifet nûru takva nûrunu söndürmez. Ondaki bâtinî ilim, âyetlerin ve hadîslerin zâhirî mânâlarına zıt olmaz. Sûfinin sahip olduğu kerâmetler Allah'ın mahremiyet perdelerini yırtmasına sebep olmaz."³⁹⁸ Sûfî ilim ve ameli kendi hayatında dengeli bir şekilde mezc eder.

11. ÂDEM (A.S)

Ebu'l beşer (insanlığın babası) hakkında Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle buyrulur: "Ve (Allah) Âdem'e esma'yı öğretti." (Bakara 2/31) İsmâil Hakkı burada şu açıklamayı getirir; Allah Âdem'e esmâ-ı ilâhiyyeyi öğrettiği gibi cümle eşyâya dahi öğretti. Çünkü eşyâ tafsîl-i Âdem'dir.³⁹⁹

Şöyle ki esmânın Âdem'de cem'iyeti bilfiil, sâir eşyada ise bilkuvvedir. Bundan dolayı tasavvufta Âdem, Allah'ın yeryüzündeki halîfesi olan insan-ı kâmil mânâsında da kullanılır. İnsan-ı kâmil kainattaki bütün hakîkatları kendinde topladığı için kevn-i camî' ve rûh-i alem olarak kabul edilir. Ve bu insan-ı kâmilin bütün esmâ ve sıfatların mazharı olduğunu gösterir.⁴⁰⁰

Bu zuhûr Hz. Âdem'den Hz. Peygamber'e kadar artmış ve Hz. Resûlullâh'ın vücûduyla tamam olmuştur. Buradan hareketle Bursevî'ye göre, Âdem belki filhakika rûh-i âlemdir, ancak Hz. Peygamber'e nisbetle Âdem ve onun dışındakiler sûrettir. "Ve cümlelerin rûhu Muhammed'dir." Zirâ sırrı aleme ve Âdem'e sâridir ki, Âdem ve âlemin hayatı ona bağlıdır.⁴⁰¹

Peygamberler hariç Hz. Peygamber'in sûretleri içinde ekmele olanları, Ümmet-i Muhammed'den kâmil olanlardır. Zirâ ekmele tâbi olanlar dahi ekmelemdir. Bu bağlamda Hz. Muhammed "âdemü'l-ervah"tır, çünkü sâir rûhlar ona bağlıdır. Nitekim sâir enbiyâ ona tâbi olduğundan Hz. Peygamber'e "âdem-i nübüvvet; sâir sahabenin sohbetleri kendisine tâbi olduğundan Hz. Ebu Bekir'e "âdem-i sohbet"; Hz. Ali'ye de "âdemü'l-velâyet" denir. Çünkü onun hakkında Hz. Peygamber: "Ben ilmin şehriyim, Ali'de onun kapısıdır"⁴⁰² diye buyurmuştur.⁴⁰³

³⁹⁷ Kuşeyrî, a.g.e., s.25 (S.Uludağ tarafından yazılan Giriş bölümü).

³⁹⁸ Kuşeyrî, a.g.e., s.100.

³⁹⁹ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 58^b.

⁴⁰⁰ S.Uludağ, TTS, s.23.

⁴⁰¹ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 59^a.

⁴⁰² Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, I, s. 235.

İsmâil Hakkı'ya göre, zuhûr-i nübüvvet Hz. Âdem'de hilâl gibi olup Cenâb-ı Nübüvvet'te bedriyyet mertebesine erdiği gibi; zuhûr-i velâyet dahi Hz. Ali'de hilâl misali olup, Hz. Hatmü'l-Evliyâ'da bedriyyet mertebesine ermiştir. Ancak ondan sonra âhir zamana kadar zuhûru eksilmeye başlamıştır. Burada eksilen velâyetin zuhûrudur, velâyetin kendisi değildir. Bu eksilme devam eder ve güneşin batıdan doğuşuyla (mahak) şahs-ı velâyet tamamen gizlenir. O zaman huzûr ve saadetten eser kalmaz. İşte o zamânâ kadar güneş doğudan doğdukça velâyet nûrunun zuhûru devam eder.⁴⁰⁴

İsmâil Hakkı buradan hareketle şöyle bir sosyolojik sonuca varır: Ona göre erzel-i ömürde ilim cehâlete mübeddel olup melekût gizli kaldığı gibi, âhir-i âlemde velâyetin zuhûru gizlenerek kâmil insanlar görülmez hale gelir. Buradan anlaşıldı ki vasat-ı ömürde insan kuvvetli olduğu gibi, vasat-ı ümmet-i Muhammediyye'de dahi âlem kuvvetli idi, ancak daha sonra zayıfladı. İşte bunun gibi, her yüz sene vasatı itibariyle böyledir. Yani o zamanlar da İslamın kuvveti zuhûr eder ve âlem ma'mûr olur. Sonra yaşlanmaya başlar ve sonunda bir tabîbe ihtiyaç duyar.⁴⁰⁵

Bursevî buradan da Mehdî'nin gelişini ve gerekliliğini ortaya koyar. Şöyle ki, hastanın hastalığına göre bir tabîb lazım olduğu gibi, âhir zamanın hastalığı böyledir ki; Hz. Mehdî gibi kuvvetli bir tabîbe muhtaçtır.⁴⁰⁶

12- İ.H BURSEVÎ'de ŞİİR

İsmâil Hakkı eserlerini genel ve özel herkesin istifade etmesi için kaleme almıştır. Kolay anlaşılıp, amel edilmesini sağlamak amacıyla da sade bir dil kullanmıştır. Bursevî şiirlerinde de bu tarzını muhafaza etmiştir.⁴⁰⁷

Hemen hemen bütün eserlerine katmış olduğu oldukça çok sayıdaki manzumeleri ve mürettep bir divânının olması onun ne derece mâhir bir şair olduğunu ortaya koyar. Bununla birlikte İsmâil Hakkı şiire amaç olarak bakılmasına karşıdır. Ona göre şiir dinî bir çerçeveden Allah'a itâate, zühde ve ahiret hayatına teşvîk etmelidir. Nitekim *Vesîletü'l-Merâm*'da ele aldığı her tasavvufî konudan sonra konunun özeti sayılacak manzum bir şiir yazmıştır. Söz konusu şiirler, sade dili, mânâyâ verdiği önemi ve kısaca edebî yönünü gösteren güzel örneklerdendir.

⁴⁰³ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 59^b-60^a.

⁴⁰⁴ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 60^{ab}.

⁴⁰⁵ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 60^b.

⁴⁰⁶ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 60^b-61^a.

⁴⁰⁷ Ali Namlı, a.g.e., s.164.

İsmâil Hakkı'ya göre şiir bir araçtır. İşte bu aracın mü'min şairlerin ürünü olduğu takdirde Allah'ın birliği ve övgüsüne yönelik olacağını, bunda cehâlet ve sefâhete engel olacağını, huzur sağlayıcı bir rol oynayacağını belirtmiş ve şiire teşvik etmiştir. Ancak mü'min olmayan şairlerin yazdıklarını ise şeytanın evhamı olarak değerlendirmiş ve reddetmiştir.⁴⁰⁸

13- HİKMETLİ SÖZLER

Vesîletü'l-Merâm'da bir hayli “hikmetli söz” diye bileceğimiz ifade yer alır. Bu ifadelerden bir kısmını ayrıca yazmanın faydalı olacağını düşündük:

Hacer gevher olmaz. Ve mühre mürvârîd mertebesin bulmaz.⁴⁰⁹

Vâcid-i Hak bulunmadıkça mevcûd-i hakîkî bulunmaz.⁴¹⁰

Mücâhede, hevâ-yı nefse muhâlif iş tutmaktır.

Sadr-ı meclis ile bir olmazdı, çün saff-ı niâl.

*Bakma ruhsatlara var ayn-ı azîmetten gel.*⁴¹¹

Bîda-i fâsideye dönmüştür ki, ıslâhı kâbil değildir.⁴¹²

Erbâbı bilir, tevfk-i ilâhî olıcak, cisr-i mâsivâdân ubûr ve mürûr etmek âsân olur.⁴¹³

Nokta elifin nihâyetidir.⁴¹⁴

Havâsstan dahi ila âhiril-‘umr teklîf sâkıt olmaz.⁴¹⁵

İbâdet, hakk-ı ulûhiyyet içindir. Yoksa hazz-ı nefis için değildir.⁴¹⁶

Zâhirin amel-i şer‘î yüzünden cenneti gözlesin. Ve bâtının, ihlâs-ı niyet cihetinden

Hakk-ı Mutlak'ı özlesin.⁴¹⁷

Muktedâ-yı nâs olan kimse nâkıs olmaz.⁴¹⁸

Seyr ilallâha nihâyet vardır. Feemmâ seyr fillâha gâyet yoktur.⁴¹⁹

Ârif isen yokluğa ver vârını.

Yok u vârı ver, bulasın yârını.⁴²⁰

⁴⁰⁸ M.Murat Yurtsever, “İsmâil Hakkı Bursevî'nin Edebî Yönü”, DİA, XXIII, İstanbul 2001, s.107.

⁴⁰⁹ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 4^b.

⁴¹⁰ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 5^b.

⁴¹¹ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 8^a.

⁴¹² *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 14^b.

⁴¹³ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 19^b.

⁴¹⁴ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 28^a.

⁴¹⁵ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 41^b.

⁴¹⁶ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 45^a.

⁴¹⁷ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 45^b.

⁴¹⁸ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 49^b.

⁴¹⁹ *Vesîletü'l-Merâm*, vr. 50^a.

Sultân-ı âdil ve vezîr-i âkıl olıcak, kuvâ ve a‘zâ dahi onlara tâbi‘ olurlar.⁴²¹

Mahall-i feyz mâsivâdan hâlî olmadıkça, oraya feyz nüzûl etmez.⁴²²

Nazar eyle ki hatab-ı ratb müsta‘mel olmaz.⁴²³

Şürût ve esbâb mefkûd olsa, meşrût ve müsebbeb vücûd bulmaz.⁴²⁴

El hâsıl zikirten men‘ yok iken müsterâhta vâki‘ olsa, sebep-i küfr olur.⁴²⁵

Lâcerem muhib olan kimse mutî‘ olur.⁴²⁶

Pes Hakk’a vüsûl aşka menûttur.⁴²⁷

Kurma gel âb-ı revân üzre binâ ,

*Münhedim olursun âhir pul gibi.*⁴²⁸

İbâdetin kendi farz olduğu gibi, ibâdette huzûr maallâh dahi farzdır.⁴²⁹

Semen ve zebed isteyen lebenden taleb eder.⁴³⁰

Bilâ ilim amel olmaz, bilâ hizmet abd olmadığı gibi.⁴³¹

Soyar tâc ü kabâyı aşk İbrâhim Edhem’den.

*Alır tîr-i vücûdu derd-i Mevlâ döndürür yâya.*⁴³²

⁴²⁰ *Vesîletü ’l-Merâm*, vr. 50^b.

⁴²¹ *Vesîletü ’l-Merâm*, vr. 51^a.

⁴²² *Vesîletü ’l-Merâm*, vr. 51^b.

⁴²³ *Vesîletü ’l-Merâm*, vr. 51^b-52^a.

⁴²⁴ *Vesîletü ’l-Merâm*, vr. 52^a.

⁴²⁵ *Vesîletü ’l-Merâm*, vr. 52^b.

⁴²⁶ *Vesîletü ’l-Merâm*, vr. 52^b.

⁴²⁷ *Vesîletü ’l-Merâm*, vr. 53^a.

⁴²⁸ *Vesîletü ’l-Merâm*, vr. 53^b.

⁴²⁹ *Vesîletü ’l-Merâm*, vr. 56^a.

⁴³⁰ *Vesîletü ’l-Merâm*, vr. 56^b.

⁴³¹ *Vesîletü ’l-Merâm*, vr. 57^a.

⁴³² *Vesîletü ’l-Merâm*, vr. 58^a.

SONUÇ

İsmâil Hakkı'nın yaşadığı yıllarda (1063- 1137/ 1653- 1725) Osmanlı Devleti'nin genelinde büyük bir karışıklık yaşanıyordu. Adlî, idarî, askerî, ilmî, kısacası bütün müesseselerde başıboşluk hâkimdi. Bu düzensizlik mânevî eğitim müesseseleri sayılan tarîkatlara da sirayet etmişti

Küçük yaşta ilim tahsiline başlayan Bursevî, temelde tekke ağırlıklı bir eğitim görse de, hocaları bir müderris kalitesinde âlimlerdi. Dolayısıyla Bursevî medrese eğitimini aratmayacak derecede tahsil görmüştür.

İsmâil Hakkı Edirne'de hocası Şeyh Abdülbâkî Efendi'den icâzet aldıktan sonra tahsilini ilerletmek ve tasavvufa intisab etmek için İstanbul'a gider ve Osman Fazlî Efendi'ye mürîd olur. Burada ciddi bir ilmî ve tasavvufî eğitim gördükten sonra genç yaşta halîfe tayin edilir.

Bursevî sırasıyla Üsküp, Köprülü, Ustrumca, Bursa, Tekirdağ, Şam, İstanbul ve tekrar Bursa'da ailesiyle ikâmet etmiştir. Ayrıca biri Şam üzerinden, diğeri de Mısır üzerinden olmak üzere iki defa hacca gitmiştir. Böylelikle İsmâil Hakkı zamanın ilim ve kültür merkezlerini görmüş ve buralarda yaşayan ulemâ ile fikir alışverişinde bulunmuştur.

Şeyhi Osman Fazlî Efendi'den sonra Celvetiyye tarîkatı şeyhi olan İsmâil Hakkı, Sultan II. Mustafa zamanındaki iki Avusturya seferine katılmıştır. Ancak çok hareketli bir hayat yaşaması ve kendi deyişiyile zamanındaki padişahların ve devlet ricâlinin maneviyâta meyillerinin olmaması sebebiyle şeyhi Osman Fazlî gibi padişah ve devlet ricâli üzerinde pek nüfûz sahibi olamamıştır.

İsmâil Hakkı, yoğun bir te'lif faaliyeti gerçekleştirmiştir. Geniş bir bilgi birikimine sahip olan Bursevî, genelde tasavvuf olmak üzere tefsîr, hadîs, fıkıh, kelâm, şiir, gramer, hutbe gibi farklı ilimlere dair oldukça fazla eserler vermiştir. Bursevî'nin mevcut yazma eserlerini inceleyen Ali Namlı eserlerinin sayısının 120 kadar olduğunu söyler. Ancak araştırmacının bakış açısına göre bu sayının aşağı yada yukarı çekilebileceğini belirtir.

Çok hareketli bir hayat yaşayıp çok yerler gezen bir sûfî, oldukça fazla eserler veren velûd bir mutasavvıf, şer'î ilimlere ve tasavvufa vukûfiyeti ve çok gezmiş olması sebebiyle pek çok mensubu bulunan bir mürşid olması dolayısıyla İsmâil

Hakkı'nın hayatını eksiksiz bir şekilde ortaya koymak çok zor bir iştir. Nitekim Bursevî'nin hayatını araştıran ilim adamları dahi bazı konularda yanılmış; araştırmalar derinleştikçe sonradan gelen araştırmacılar tarafından tashih edilmişlerdir.

İsmâil Hakkı, *Vesiletü'l-Merâm* adlı eserinde sûfîlerin sahîh sülûk ve halvetten faydalanmaları için Cüneyd-i Bağdâdî'ye nisbet edilen sekiz şartı açıklamaya çalışır. Bununla birlikte bazı tasavvufî konuları da ele alır.

Sahîh sülûk için gerekli olan ilk şart îtikat, aynı zamanda tasavvufun da temelini teşkil eder. İtikattan maksat mürîdin Allah'a ve şeyhine îtikadıdır. Bu durumda mürîd şer'î ilimleri elde edip, sâfi bir niyetle Allah'ın halîfesi ve Hz. Peygamber'in nâibi olan kâmil şeyhe bağlanır. Böylelikle mürîd, şeyhe karşı hiçbir konuda îtirâz etmeksizin, iradesini şeyhinin iradesinde yok eder (Fenâ fi'sşeyh). Mürîd artık herhangi bir ameli mükemmel yapmak için değil, kalbi masivâdan arındırmak ve huzûr-i dâime ermek için çabalar. Bu şuura ermek için de üçüncü şart olan devamlı abdestli olmak gereklidir. Çünkü abdest ibâdete hazırlıktır. Devamlı abdestli olmak, her an ibâdete, Hakk'ın huzûruna hazır olmak demektir.

Dördüncü şart halvettir ki, seyr ü sülûkun amacı olan Hakk'a kurbeti ve vuslatı sağlayan en önemli şarttır. Mürîd, şeyhin denetiminde kalbini ağyardan arındırması ve ibâdete motive olabilmesi için belli bir zaman için تنها bir mekâna yerleştirilir. Bu durumda tam istifadenin gerçekleşmesi için beşinci, altıncı ve yedinci şart devreye girer. Bunlar sırasıyla devamlı oruçlu olma, devamlı susma ve devamlı zikrullâhla meşgul olmaktır. Burada sükût insanlara yönelik, zikir ise Hakk'a yöneliktir. Öyle ki, insanlara karşı sükûtü tercih eden sâlik, Hakk'a yönelmeli ve devamlı zikir halinde bulunmalıdır. Onu bu zikirten ve motivasyondan alıkoyacak düşünceleri de derhal kovmaya çalışmalıdır. Bu da sekizinci şart olan nefy-i havâtırdır.

İşte bu hal, Allah'ın muhabbet ve dostluğunun sâlikin kalbine yerleşmesini sağlar. Böylece tasavvufun amacının bir boyutu olan Hak'ta fânî olma (fenâ fillâh) gerçekleşir. Bundan sonraki boyutu (meretebe) ise, kendi nefsi olumsuzluklarından arınıp kâmil hale gelen sûfînin Hak'ta bâkî olarak (bekâ-billah) halkın arasına karışmasıdır. İşte buna da “celvet” denir.

Bursevî'ye göre sâlik bu şekilde tertîb üzere sülûk ettiği zaman, önündeki mertebeleri düzenli bir şekilde aşar (urûc). İşte bu mertebeler gayb perdelerinin açılması (keşf) açısından sırasıyla; keşf-i ahcâr ve maâdin, keşf-i nebâtât ve keşf-i hayvanât'tır. Bursevî sâlike keşf-i hakîkiye varması için bu mertebelerin hiçbirine iltifat etmemesini salık verir. Bundan sonra da sâlike düşen, Allah'ın ahlâkı ile ahlâklanmak, yakîne erinceye kadar ibâdete devam etmek, zamanı en doğru şekilde değerlendirmek, ilim ve ameli mezc etmek, ibâdetini dünyevî ve uhrevî her türlü menfaattan arındırarak, Allah'a ulaştıran en kestirme yol olan aşk yoluna kendini adamaktır. Bursevî *Vesîletü'l-Merâm*'da bunların dışında velî-nebî, kalb-rûh-tabîat-nefs, mübahla muamele ve Hz. Âdem gibi konuları da taavvufî açıdan ele alır.

İsmâil Hakkı böylece kemâle giden yolun yolcusu olan sâlikin tasavvufu usûlüne uygun olarak bir bütün halinde yaşaması sonrasında amacına ulaşabileceğini ortaya koyar.

BİBLİYOGRAFYA

- ACLÛNÎ, İsmâil bin Muhammed, **Keşfü'l-Hafâ**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, I-II, Beyrut, 1988.
- AFÎFÎ, Ebu'l-Alâ, **İslâm'da Tasavvufî Hayat (Çev: Ekrem Demirli, Abdullah Kartal)**, İz Yayıncılık, İstanbul 1999 (2. Baskı).
- AKDEMİR, Salih, **Son Çağrı KUR'ÂN**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2004.
- AKPINAR, Ali, "Allahın Ahlâkı ile Ahlâklanmak", **Tasavvuf**, Ankara 2001.
- AKTEPE, Münir, "Üçüncü Ahmed", **DİA**, Türkiye Diyanet Vakfı.
-, "Damad İbrahim Paşa", **DİA**, Türkiye Diyanet Vakfı.
- ASIM EFENDİ, **Kâmûs**, İstanbul, 1305.
- AŞKAR Mustafa, **Tasavvuf Tarihi Literatürü**, İz Yayıncılık, İstanbul 2006.
- ATEŞ, Süleyman, **Cüneyd-i Bağdâdî Hayatı, Eserleri ve Mektupları**, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, trs.
- "Cüneyd-i Bağdâdî", **DİA**, Türkiye Diyanet Vakfı.
-, **Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri**, Yeni Ufuklar Neşriyat, I-X, İstanbul trs.
- ATTAR, Ferîdüddîn, **Tezkiretü'l-Evliyâ**, (Haz. Süleyman Uludağ), İlim ve Kültür Yayınları, Bursa, 1984.
- AYNÎ, M. Ali, **Türk Azizleri I, İsmâil Hakkı**, Marifet Basımevi, İstanbul, 1944.
- BANARLI, N. Sâmi, **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi**, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, I-II, İstanbul, 1971.
- BURSEVÎ, İsmâil Hakkı, **Kitâbü's-Silsileti'l-Celvetiyye (Silsilenâme-i Celvetî)**, Millet Ktp., Şeriye, nr. 1040.
-, **Vesîletü'l-Merâm**, Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi, 243.
-, **Vesîletü'l-Merâm**, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Hayri Abdullah Efendi, 32/ 2.
-, **Vesîletü'l-Merâm**, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1800.
-, **Vesîletü'l-Merâm**, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 2260/ 2.
-, **Kitâbu'n-Netîce**, (Haz. Ali Namlı, İmdat Yavaş) I- II, İnsan Yayınları, İstanbul, 1997.
-, **Rûhu'l-Beyân**, Matbaa-ı Osmaniye I-IV, İstanbul 1306H.

- BURSALI, Mehmet Tahir, **Osmanlı Müellifleri**, (Haz. A. Fikri Yavuz, İsmâil Özen) I- III, Meral Yayınları, İstanbul, trs.
- CEBECİOĞLU, Ethem, **Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü**, Rehber Yayıncılık, Ankara, 1997.
- CÜRCÂNÎ, Seyyid Şerif, **Kitâbü't-Tarifât**, (Ter. Arif Erkan) İstanbul, 1997.
- DANIŞMEND, İsmâil Hâmi, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, I-VI, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1971-1972,
- DEMİRCİ, Mehmet, **Sorularla Tasavvuf ve Tarikatlar**, Damla Yayınevi, İstanbul, 2001.
-, **İbâdetlerde Mânevî Boyut**, Mavi Yayıncılık, İstanbul 2004.
-, **Yunus Emre'de İlâhî Aşk ve İnsan Sevgisi**, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 1997.
-, "Himmet", **DİA**, Türkiye Diyanet Vakfı.
- DUMLU, Ömer, Elmalı, Hüseyin, **Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Anlamı (Meâl)**, İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 2001
- ELMALILI, Muhammed Hamdi Yazır, **Kur'ân-ı Kerim ve Türkçe Meâlî**, Sarmaşık Yayınları, İstanbul 2004.
-, **Hak Dini Kur'ân Dili**, Azim Yayınları I-X, İstanbul trs.
- GAZALÎ, Ebû Hamid, **İhyâu Ulûmi'd-Dîn**, (Çev. Sıtkı Güllü), Huzur Yayınevi, İstanbul, 1998.
- HUCVİRÎ, Ali b. Osman Cüllâbî, **Keşfü'l-Mahcûb**, (Haz. Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul, 1996.
- İBN MANZUR, Ebû'l-Fazl, **Lisânü'l-Arab**, (Neşr. Dâr Sader Dâr Beyrut), Beyrut, 1955.
- İLGÜREL, Mücteba, "Dördüncü Mehmed", **DGBİT**, Çağ Yayınları, İstanbul 1989.
-, "İkinci Süleyman", **DGBİT**, Çağ Yayınları, İstanbul 1989.
-, "İkinci Ahmed", **DGBİT**, Çağ Yayınları, İstanbul 1989.
-, "İkinci Mustafa", **DGBİT**, Çağ Yayınları, İstanbul 1989.
-, "Üçüncü Ahmed", **DGBİT**, Çağ Yayınları, İstanbul 1989.
- KELÂBÂZÎ, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk, **et-Taarruf li-Mezhebi ehli't-Tasavvuf (Doğuş Devrinde Tasavvuf)**, (Ter. Süleyman Uludağ), İstanbul, 1992.
- KÜTÜKOĞLU, Bekir, "İkinci Süleyman", **DİA**, Türkiye Diyanet Vakfı.

- KARA, Mustafa, Bursa'da **Tarîkatler ve Tekkeler, I- II**, Bursa, 1990- 1993.
- KÂŞÂNÎ, Abdürrezzak, **İstîlâhâtü's-Sûfiyye**, (Neşr. El-Hikme), Suriye, 1955.
- KUŞEYRÎ, Abdülkerim, **Kuşeyrî Risâlesi**, (Haz. Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul, 1999.
- KÜBRÂ, Necmüddin, **Usûlü Aşere-Risâle ile'l-hâim-Fevâihu'l-Cemâl (Tasavvufî Hayat)**, (Haz. Mustafa Kara), Dergâh Yayınları, İstanbul, 1996.
- MEHMED, Şemseddin, **Yâdigâr-ı Şemsî (Bursa Dergâhları) I- II**, (Haz. Mustafa Kara, Kadir Atlansoy), Bursa, 1997.
- MEKKÎ, Ebû Tâlip, **Kütü'l-Kulûb**, (Haz. Muharrem Tan), I- IV, İz Yayınları, İstanbul, 1999.
- MUSLU, Ramazan, **İsmâil Hakkı Bursevî ve Temâmü'l-Feyz I**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1994.
-, **Osmanlı Toplumunda Tasavvuf [18. Yüzyıl]**, İnsan Yayınları, İstanbul 2003.
- NAMLI, Ali, **İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Tarîkat Anlayışı**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2001.
-, **İsmâil Hakkı Bursevî ve Tamâmü'l-Feyz Adlı Eseri II**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1994.
-, "İsmâil Hakkı Bursevî", **DİA**, Türkiye Diyanet Vakfı.
- NESEFÎ, Azizüddin, **İnsân-ı Kâmil (Tasavvufta İnsan Meselesi)**, (Çev. Mehmet Kanar), Dergâh Yayınları, İstanbul, 1990.
- OCAK, Ahmet Yaşar, **Kalenderîler**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992.
- ÖZCAN, Abdulkadir, "Dördüncü Mehmed", **DİA**, Türkiye Diyanet Vakfı.
- ÖZTÜRK, Y.Nuri, **Kur'ân-ı Kerim Meâli (Türkçe Çeviri)**, Yeni Boyut Yayınları, İstanbul 2001.
- PAKALIN M. Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, I-II**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971.
- RATKE, Bernd, **"18. Yüzyılda Tasavvuf; Geçici Bir Değerlendirme Denemesi"**, (Çev. Ramazan Muslu), Tasavvuf Dergisi, Ankara 2005.
- SERRÂC, Ebû Nasr, **el-Luma'**, (Haz. H. Kâmil Yılmaz), Altınoluk, İstanbul 1996.
- SÜHREVERDÎ, Ebû Hafs Ömer, **Avârifü'l-Maârif**, (Ter. Dilâver Selvi), Semerkand, İstanbul 2005 (4.Baskı)

- SÜLEMÎ, **Tabakâtu's-Sûfiyye**, (Tah. Nurettin Şerîbe), Mektebetü'l-Hilâl Mısır 1969,
- ŞARÂNÎ, **Tabakâtu'l- Kübrâ**, (Çev:Abdulkadir Akçiçek), Toker Yayınları, I-X İstanbul 1968.
- ŞEYHÎ MEHMED Efendi, **Vekâyiü'l Fuzalâ**, (Neşr. Abdülkadir Özcan), I- III, (*Şakâik-ı Nu'maniyye ve Zeyilleri İçinde III ve IV. c.*) İstanbul, 1998.
- TAHİR, Bursalı Mehmet, **Osmanlı Müellifleri**, (Haz. Mustafa Tatçı, Cemal Kurnaz), I- III, Bizim Büro Basımevi, Ankara, 2000.
- TAYŞÎ, Mehmed Serhan, "Feyzullah Efendi, Seyyid", **DİA**, Türkiye Diyanet Vakfı.
- TEKİN, Ahmet, **Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru (Tefsirî Meâl)**, Kalam Yayınları (2. Baskı), İstanbul 2002.
- ULUDAĞ, Süleyman, **Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2001.
-, **İnsan ve Tasavvuf**, Mavi Yayınları, İstanbul, 2001.
-, **İslâm Açısından Mûsikî ve Semâ'**, Uludağ Yayınları, Bursa 1992.
-, "Halvet", **DİA**, Türkiye Diyanet Vakfı.
-, "Havâtır", **DİA**, Türkiye Diyanet Vakfı.
-, "Keşf", **DİA**, Türkiye Diyanet Vakfı.
- UZUNÇARŞILI, İsmâil Hakkı, **Osmanlı Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1983.
- VASSAF, Hüseyin, **Sefine-i Evliyâ-yı Ebrar Şerhi Esmar-ı Esrar**, c. III, Süleymaniye Ktp. , Yazma Bağışlar, nr. 2307, s. 25-57.
- YILMAZ, H. Kâmil, **Aziz Mahmud Hüdâî ve Celvetiyye Tarîkatı**, Erkâm Yayınları, İstanbul, 1982.
-, **Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarîkatlar**, Ensâr Yayınları, İstanbul, 2000.
- YURTSEVER, Murat, **İsmâil Hakkı Divânı** (İnceleme- Metin), Bursa, 2000.
- ZEBÎDÎ, Muhibbu'd-Dîn Ebû Feyz, **Tâcu'l-Arûs**, (Neşr. El-Matbaatü'l-Hayriyye), Mısır, 1306.

EK: *VESİLETÜ'L-MERÂM* ADLI ESERİN METNİ

METNİN TESPİTİ İLE İLGİLİ HUSUSLAR

Vesîletü'l-Merâm adlı eserin günümüz Türk yazısına çevrilmesinde aşağıdaki dört nüsha kullanılmıştır.

- 1- **H.E.:** Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi. No. 243. el-Hac Mehmed Emin el-Hatîb tarafından H. 1243 tarihinde istinsah edilmiştir.
Vesîletü'l-Merâm. 179x 117, 123x 62 mm. 62 vr. 17 st. Nesih. Başlık ve cetveller tezhipli, meşin ciltli.
- 2- **H.H.:** Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Hayri- Abdullah Efendi. No. 32/ 2. 220x 140, 160x 80 mm. 35- 63 vr. 29 st. Nesih. H. 1237 tarihinde istinsah edilen bu nüshanın müstensihi bilinmemektedir.
- 3- **E.E.:** Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi. No. 1800. 223x 136, 163x 76 mm. 35 vr. 27 st. Nesih.
- 4- **H.A.:** Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa. No.32. 265x 155, 190x 80 mm. 58- 98 vr. 23 st. Talik.

Metnin yazımında esas alınan nüsha HE nüshasıdır. HH, EE ve ME nüshasındaki farklılıklar ise dipnotlarla gösterilmiştir.

İmlâda Mustafa Tahralı ve Selçuk Eraydın'ın hazırladığı *Fusûsu'l-Hikem* Tercüme ve Şerhi ile Ali Namlı ve İmdat Yavaş'ın hazırladığı *Kitâbü'n-Neîce* eserlerde uygulanan metottan istifâde edilmiştir. Buna göre Türkçe'de kullanılan fiiller, isimler, takılar ve ekler bugünkü telaffuza göre yazılmıştır. İdüb > edip, itmek > etmek, oldu > oldu, olmasun > olmasın, gösterüb > gösterip, içün > için, bilür > bilir, ışk > aşk, fırsat > fırsat gibi. “Hemze” veyâ kendinden önceki harf sâkin olduğunda apostrof (’), “ayn” kendisi veyâ kendinden önceki harf sâkin olduğunda ters apostrof (‘) kullanılmıştır. Uzun (a, i ve u) seslerini belirtmek için bunların üstüne dâimâ (^) işareti konulmuştur. “Kaf” harfinden sonra gelen (a ve u) sesleri “ā” ve “ū” şeklinde yazılmıştır. “Dad” harfi, Türkçe'deki kullanımını dikkate alınarak “z” veyâ “d” harfi ile karşılanmıştır. Rakamlarla başlayan varaka ve varakın “a” yüzüne işâret etmektedir. Varakın “b” yüzü ise (/) işaretiyle “a” yüzünden ayrılmıştır. Âyetlerin buldukları sûre ve âyet numaraları parantez içinde belirtilmiş, âyet, hadîs ve diğer Arapça ibârelerin anlamları köşeli parantez içinde belirtilmiştir.

Bkz. İsmâil Hakkı Bursevî Kitâbü'n-Neîce, (Haz. Ali Namlı ve İmdat Yavaş), I, İstanbul 1997, s.XXVII.

كتاب وسيلة المرام للشيخ اسمعيل حقي شرفه الله بمزيد الترقى

[Bu, İsmâil Hakkı'nın-Allah onu, makamını yükseltmekle şereflendirsin- Kitâb-u Vesîleti'l Merâm adlı eseridir.]

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

[Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla.]

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَابْتَغُوا إِلَيْهِ الْوَسِيلَةَ وَجَاهِدُوا فِي سَبِيلِهِ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ

[Ey îmân edenler, Allah'tan korkun, O'na yaklaşılmaya vesîle arayın. O'nun yolunda cihâd edin ki, kurtuluşa erebilesiniz.] (Mâide 5/35) Ma'lûm ola ki, asl-i saâdet gerçi îmândır ki şekâvet-i küfürden necât ona menût ve kabûl-i ilâhî ona merbûtur. Velâkin bu mertebeye hidâyet-i âmme derler ki; evvelü'l-bâbtır. Onun için îmândan sonra takvâ ile emr olundu. Maahâzâ îmân ve tasdik küfürden ictinâb ile hâsıl / olur. Pes îmândan sonra olan takvâ îmân-ı hakîkî onun üzerine müterettip olan küfr-i hakîkîdir ki, ona küfr-i tâğût derler. Nitekim Kur'an'da gelir: فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ وَيُؤْمِن بِاللّٰهِ فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَىٰ [Her kim tâğûta küfredip, Allah'a îmân ederse, işte o sapasağlam bir kulpa yapışmış olur.] (Bakara 2/56) Ya'nî küfr-i tâğût îmân-ı billâh üzerine takdîm olundu. Zîrâ küfr-i tâğût cemî-i mâsivâdan perhizden ibarettir ki, bu ma'nâ husûle gelmedikçe îmân-ı hakîkî müsâ'ade etmez. Bu cihettendir ki, şeyhim Şeyh-i Ecell Seyyid Fazlî-i İlâhî (ks) bu fakîre vârid olan ba'zı mekâtibinde buyurmuştur: فـالـمـعـلـوم اـنـه مـالـم يـكـن كـافـرـالـم يـكـن مـؤـمـنـا مـالـم يـكـن مـؤـمـنـا لـم يـكـن كـافـرا [Ma'lûm ola ki; bir kişi kâfir olmadan mü'min olmaz ve mü'min olmadan kâfir olmaz. Öyleyse birinciye sarıl ve ikinciden uzak dur, ibâresiyle son buldu.] İşte bu ma'nâ âyet-i mezkûrenin mazmûnuna işârettir ki, remz olundu. Ve ehlullâh indinde îmân bu küfürdür. Fa'rifhu cidden.

Ve tenzilde gelir. وَمَنْ يُؤْمِن بِاللّٰهِ يَهْدِ قَلْبَهُ [Kim Allah'a îmân ederse; Allah onun kalbine hidâyet verir.] (Teğâbun 64/11) Ya'nî hidâyet-i âmme-yi îmâniyyeden sonra, hidâyet-i hassa-i kalbiyye vardır ki, îmân-ı hakîkiyyeye irşâddır; eğer evvel mertebeye mûsta'idd ise. Ve illâ taht-ı hidâyet-i âmmede dâhil olduğu dahi /2/ sebebi necâttır. Ya'nî nâr-i duzahten halâsına bâ'istir. Gerçi nâr-i bu'd ve katî'adan halâs olmaz. Onun için Allah Teâlâ nidâ-ı ba'id için vaz-'i "yâ" kelimesine îrâd eyledi. Zîrâ insân mevtın-i vahdet ve ünsden hareket-i nüzûliyye gâyetine vâsıl olup ahkâm-ı kesretle müptelâ olmakla, âlem-i vahdeti nisyân etmiş ve Hak'tan müstevhaş

olmuştur. Ve akl-i evvelden yirmi sekiz menâzil-i külliyye ubûr ile eb'ad-i mesâfe-i vücûdiyyede bulunmuştur.

Nazar eyle ki nereden nereye hitâptır. Ya'nî bâtın-ı cem'den aksâ-yı zâhir-i farka nidâdır ki Hakk'a göre, cemî'-i etvârda muvâsala var; feemmâ abde göre yoktur. Bu ma'nâdan ötürü ekser-i nâs nidâdan gâfil olup istimâ'a mü'minler mühtedî oldular. Ve samemden halâs olup. ارْجِعِي إِلَى رَبِّكَ [Dön Rabbine] (Fecr 89/28) mûcibince da'vet oldukları mevtına döndüler. Bu sûrette kemâl-i su'ûbet-i tarîkten kimi bir menzil ve kimi birkaç merhale gittiler. Ve kimi vakfe edip, esnâ-ı tarîkte kaldılar. Ve kimi kadem-i sıdkda, ya'nî inâyet-i ilâhiyye dairesinde bulunup kademlerin ileri vaz' ettiler. Ve âhir ser-i menzile vasla dek / gittiler. Ve huceb-i zulmâniyye-i cismâniyye ve huceb-i nûrâniyye-ı rûhâniyyeden halâs olup, keşf-i hicâb-ı mutlak mertebesine dek yettiler.

Ey gönül bu dâr-ı gurbette yeter kaldın yeter.

Âşinâdan böyle dûr olmaktan ayâ ne biter.

Bu vücûd evsâfını vur aşk ile ateşlere.

Kalmasın asla ocağında vücûdundan dü ter.

Gerçi hoştur meşhed-i hüsn içre seyr-i âyîne.

Âyîne içre görünen oldu ammâ hûb-ter.

Zâğ-i meşreb hâr-i zâr içre kalır ekvânda.

Andelib olan kokar gülşende elbet verd u ter.

Gerçi çoktur berzahı bu yolun ey Hakkı velî.

Pîr u mürşid olan ser-i menzile âhir yeter.

Ba'dezâ Allah Teâlâ ibtiğâ-i vesîle emreyledi. Ya'nî kendinize tarîk-ı îmân ve takvâya ârif ve ahvâl-i sülûke vâkıf ve Hakk'ı zât ve sıfatına lâyıık vech ile vâsıf bir vâsıta taleb ediniz ki, tezkiye ve tasfiyenize bâ'is ve bâdî ve sizi a'lel-metâlibe hâdî ola. Kemâ kâle Teâlâ: هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَهُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ [O Allah'tır ki, ümmîlere içlerinden olup onlara âyetlerini okuyan, onları arıtıp temizleyen , onlara Kitap'ı ve hikmeti öğreten bir peygamber göndermiştir. Oysa onlar bundan önce apaçık bir sapıklık içindeydiler.]

(Cum'a 62/2) /3/ Ya'nî Allah Teâlâ Cenâb-ı Nübüvvet (sav)'i vâsita-i tezkiye eyledi. Ve ta'lîm-i şerâi' ve hakâika hoca kıldı. Ve meb'ûsün fiyh olanları ümmiyyet ve dalâlâle vasf etti. Zîrâ ta'lîm ve irşâd ümmî ve dâledir. Yoksa âlim-i billâh ve mühtedî ilallâha değildir ki; hâsılı tahsîldir. Ve her asrın şeyhi, her nebînin kavmi gibidir. Onun için şeyhi olmayanın şeyhi şeytândır.

Nitekim Cüneyd-i Bağdâdi ve Ebû Yezîd Bistâmî (ks) buyurmuşlardır ki: من لم يكن له شيخٌ فشيخه شيطانٌ [Şeyhi olmayanın şeyhi şeytandır.] Ya'nî ahkâmda muallimi ve hikem ve hakâikte mürşidi olmayan kimse, câhil ve dâldir. Zîrâ kemâlât-ı insâniyyenin bi-hasebil-gâlib husûlü sohbet muallaktır. Ve evvel sohbet Cenâb-ı Nübüvvet'le vâki' olmuştur. Onun için cülesâsı "ashâb"la mulakkab oldu. Ve bundan ahz olundu ki, sohbetten eşref nesne yoktur. Bu cihetten denilmiştir ki , خذوا العلم من أفواه الرجال [İlmi âlim olanların ağızlarından alınız.] Ya'nî ilm-i hakîkiyi ulemâ-i billâh ağızlarından ahz ediniz ki, onlar bu ilmi hayyen an hayyin ahz etmişlerdir. Nitekim ulemâ-i rüsûm ilimlerin meyyiten an meyyitin istifâde eylemişlerdir. Hayy ile meyyitin farkı ise, Hak ile / halkın farkı gibidir. Çünkü sohbet-i hâss ola, lâ-cerem müsta'idd olan ahz-ı feyz ede. Ve derecât-ı tenezzülde zen hükmünde iken müfizi olan insân-ı kâmil gibi merd ola.

İşte buradandır ki derler : العلم ذكر لا يقبل الذكر [İlim zeker (erkek)den başkasını kabûl etmeyen zekerdir.] Ya'nî ilm-i ilâhî ehli müzekkerdir ki zen-i kâsıra gibilerle sohbet kabûl etmezler. Meğer ki merd kâbil ola. Ve ricâl hakîkaten ve hükmen olmağa şâmilidir. Onun için ba'zı âsârda ebdâl içinde zen dahi bulunur. Feemmâ recül hükmünde addolunur. Zîrâ kemâl-i insânî î'lâ-i kadr ve î'tâ-i şeref eyler. Ve şol ki nâkısı şeyh ittihâz eyleye, onun hakkında gelir: لن يفلح قومٌ تملكهم امرأةٌ [Kadının yönettiği bir topluluk asla iflah olmaz.¹] Ya'nî bu hadîs gerçi mülûk hakkındadır ki, kurûn-i ûlâda Acem'de ve Mısır'da ve ba'zı bilâdda hâatunlar dahi melîke olurlardı. Feemmâ işâreti zikrettiğimiz ma'nâya dâirdir. Fefhemi'l-işârete cidden.

Elhâsıl bi'l-asâle müzekkî Allah Teâlâ'dır. Nitekim Kur'an'da gelir. بَلِ اللَّهُ يُزَكِّي مَنْ يَشَاءُ [Ancak Allah dilediğini temize çıkarır.] (Nisâ 4/49) Ya'nî tezkiyede te'sîr Allah Teâlâ'dandır ki, müstaiddin kâbiliyetine râci'dir. Zîrâ hacir gevher olmaz. Ve mühre mürvârîd mertebesin bulmaz. Ve bil-vekâle /4/ enbiyâ (as) ve onların vârisleri olan ulemâ-i billâhtır (ks). Pes bir kimse onlara müzekkî ve mutahhir dese, ism-i fâil

¹ Buhârî, Sahîh, Fiten, 18.

sîgası üzere şirk lâzım gelmez. Ve burada sebebe isnâd mecâzdır denilmez. Zîrâ evliyâ fânî fillâh ve bâkî billâhtır. Ve onların tezkiye ve tathîrleri Hakk'a râcî'dir. Nitekim tenzilde gelir. *إِنَّ الَّذِينَ يُبَايِعُونَكَ إِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللَّهَ يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ* [O sana bîat edenler var ya, onlar gerçekte Allah'a bîat ediyorlar. Allah'ın eli onların ellerinin üstündedir.] (Feth 48/10) Ya'nî itlâk üzerine mübâyea-i nebeviyye, mübâyea-i ilâhiyye kılındı. Ve yedine yedullâh denildi. Zîrâ mazhar-ı tâmdır ki, cilvegâh esrâr-ı zât ve sıfat ve âsâr, ef 'âl ve şuûndur. Onun için *وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى* [Attığın zaman da sen atmadın, lâkin Allah attı.] (Enfâl 8/17) dahi vârid oldu.

İşte sana bir vesîle ve bir vâris-i kâmil bulmak lâzım geldi ki; ona mübâyea, mübâyea-i nebeviyye gibi ola. Ve belki mübâyea-i ilâhiyye derecesin bula. Zîrâ taleb bilâ matlûb kifâyet etmez. Belki matlûb-i vicdân dahi lâzımdır. Gerek ol matlûb karîbte olsun ve gerek baîdde olsun. Nitekim hadîste gelir. *اطلبوا العلم ولو بالصين* [İlim Çin'de de olsa, onu taleb ediniz.²] Ya'nî ilm-i billâh taleb ediniz, gerekse ona / âlim olan Çin vilâyetinde olsun ki, bilâd-ı maşrikın aksâsında bir şehri azîmdir. Ve bunda işâret vardır ki, âhir-i mevlûd Çin'de doğsa gerektir ki, onun da'vetini kimse kabûl etmeyip, ilim onunla munkarız olsa gerektir. Ve âlim min ba'd ma'nâ ciheti gibi sûreten dahi akîm olup, kıyâmet-i kübrâya dek noksan bulsa gerektir.

Ve ârif-i mezkûrun vücûdu kalîl olmakla vicdâna dek, seyyâh olmak lâzım geldi. Pes seyyâh olmak Hakk'ı taleb için değildir. Zîrâ Hak dâimâ seninle bilebilir. Ve sefer ve ikâmet bu hususta birdir. Belki Hakk'ı bulanı bulmak içindir. Zîrâ vâcid-i Hak bulunmadıkça mevcûd-i hakîkî bulunmaz. Onun için bir üstâd şâkirdine dedi ki; "Yâ gulâm, bir kerre Bâyezîd'i görmek, bin kerre Hakk'ı görmekten evlâdır. Zîrâ Hakk'ı dâimâ görürsün velâkin bilmezsin."Var imdi bir bilire mukârin ol, tâ ki gördüğün zâtı sana ta'rîf ede ve rü'yetin sahîh olduğu zuhûra gele. Pes padişâhı tebdîl-i câmede gören kimse padişâh idüğünü bilmeyicek; padişâhı görmüş /5/ olmaz. Ve buradandır ki bilkuvve ile bilfiil berâber değildir. Zîrâ kuvvede zuhûr yoktur. Nitekim bilfiil ile bilfiil dahi müsâvî olmaz. Zîrâ bilfiil pâdişâhı mutâlaa eden kimse, o idüğün bilmeyicek, bilfiil görmüş olmaz. Belki ol ru'yet ona bilkuvve gibi olur. Nitekim a'mânın dâire-i basarî küşâde olsa dahi hatkesi görmeyicek, yine a'mâdır. Bu sebepten mahal kifâyet etmedi. Belki mahalde nûr olmak dahi lâzım geldi. Ve

² Aclûnî, Keşfü'l Hafâ, I, s. 154.

bundan fehm olundu ki, insân-ı kâmil ve şeyh-i vâsıl müridin basîretine kehle'l-cevâhir gibi sürme-i tevhîd çeker. Ve kesrette vahdeti ona mutâlaa ettirir.

Hakk'a ermek dilersen yürü bir mürşide er.

Saklama varını bu yolda kamu varını ver.

Gülşen-i ma'rifete bülbül-i hoş-hân ola gör.

Âlim zât ve sıfatın gül-i sad-berkidir.

Hırka-i aşk ve melâmetde nice erler var.

Sûrete bakmaz o, kim isteye bu hırkada sır.

Ka'bede şol hacet-i esvedi bildik mi nedir.

Ya'nî zâtında olan şîşe-i nâmûsunu kır.

Şeyh Hakkı sözünü köşke menkûş eyle.

Hak dilinden ne / der ise sana lâbüd Haktır.

Ba'dezâ âyet-i mezkûrede mücâhede ile emr olundu. Zîrâ vesîle bulunsa feemmâ mücâhede bulunmasa matlûb husûle gelmez. Zîrâ Allah Teâlâ inde'l-esbâb işler gerçi bi'l-esbâb işlemez. Ya'nî fiilde te'sîr kendinin ise dahi bilâ sebep vâki' olmak âdet-i ilâhiyyeye muhâlifdir. Ve şol ki "İşim Allah'a kalmıştır." derler, onun ma'nâsı budur ki; bu iş benim mübâşeret ettiğim esbâbla husûle gelmedi. Meğer ki Allah Teâlâ bir sebep-i gayr-i ma'hûd halk eyleye. Ve Kur'ân'da gelir. هُوَ الَّذِي آتَاكَ بِنَصْرِهِ وَالْمُؤْمِنِينَ. [Yardımla ve mü'minlerle seni destekleyen O'dur.] (Enfâl 8/62) Bunun ma'nâsı te'yid-i sûrî ve ma'nevî ile müeyyed oldun demektir; te'yid-i sûrî ensâr ve te'yid-i ma'nevî, ervâh ve envârladır.

Ve mücâhede, hevâ-yı nefse muhâlif iş tutmaktır. Salât ve sıyâm ve ihtiyâr-ı halvet ve tahammül-i ezâ ve terk-i mesâvî ve terk-i iksâr-ı kelâm ve bunların emsâli gibi. Ve felâh İslâm-ı resmî ve amel-i şer'îye göre derecât ve İslâm-ı hakîkî ve fenâfillâha göre kurûbâttır. Zîrâ zâhirin nefîcesi naîm-i sûrî ve bâtının meâli, naîm-i ma'nevîdir. Ve felâh-ı mezkûr /6/ evâmîr-i mütekaddimenin mecmûûna muallaktır ki, umûr-i sûrriyye ve ma'neviyyedir. Nazîri bu âyettir ki gelir: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اصْبِرُوا وَصَابِرُوا وَرَابِطُوا وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ [Ey îmân edenler, sabredin ve sabır yarışını yapın, savaşa hazırlıklı bulunun ve Allah'tan korkun ki, kurtuluşa eresiniz.] (Al-İmran

3/200) Zîrâ bundan dahi felâh yalnız takvâyâ menûd değildir. Ve illâ âyet-i vesîlede takvâ te'hîr olunurdu. Ve bundan fehm olunur ki, emr-i bâtının tamâmı emr-i zâhirdir. Meselâ nevâtın şecere olması, ağsân ve evrâklardır. Yoksa yalnız nevâta ve yâhut beden-i şecereye, şecere denilmez. Gerçi asl olan nevât ve beden-i şeceredir ve ağacın kökü dahi böyledir ki hakîkatte beden asl-ı şecerenin fer'idir. Nitekim asl-ı şecere dahi nevâtın taayyünüdür. Ve bir nesnenin fesâdı aslındandır dedikleri, müevveldir. Ve illâ kefer ve fecereye göre, asl-ı tecellî dahi fâsiddir demek lâzım gelir. Belki fesâd emr-i ârızla taayyüne dâirdir. Meselâ nevât ya'nî çekirdek zâtında sağ ve sâlim iken ğars olunduktan sonra arzın melûhatinden veya saky olunan sunun teaffününden fesâd ârız olup çürür veya şecere ve nebât olursa dahi zayıf ve marîz olup, sâir kuvvetli ve sahîh ağaçlara ve otlara benzemez.

Pes ol nevâtın / çürümesi sûret-i ârızanın çürümesidir. Yoksa hakîkat-i taayyünün değil. Zîrâ hakîkatı, rûh-i ilâhîdir. Ve rûh ise çürümez ve taayyün dahi anâsırına mülhak olur. Bu sûrette, çürüyen sûrettir, fakat. Nitekim beden-i insân dahi ba'de'l-mevt böyledir. Meğer ki beden-i insân-ı kâmil ola. Zîrâ onun bedeni berekât-ı rûhun sereyânıyla inhilâldan mahfûz olur. Ve cemî-i eşyâ melekûtu müştemeldir. Nitekim Kur'ân'da gelir: *بِيَدِهِ مَلَكُوتُ كُلِّ شَيْءٍ* [Her şeyin melekûtu onun elindedir.] (Mü'minün23/88, Yâsîn 36/83) Ya'nî her nesnenin rûhu, kabza-i yemînde ve sûreti kabza-i şimâldedir. Nitekim gelir: *وَالْأَرْضُ جَمِيعًا قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَالسَّمَاوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ* [Kıyâmet günü yeryüzü tamâmen O'nun avucundadır ve gökler de O'nun kudretiyle katlanmış haldedir.] (Zümer 39/67) Zîrâ semâvât ve arz rûh-i müdebbirle cesed gibidir ki, biri müessir ve biri müteessirdir. Ve biri bâtın ve biri zâhirdir. Zîrâ semâvât gerçi âlem-i mülkten ve zâhirdendir, feemmâ ehl-i arza göre bâtıdan ve melekûttendir. Gerçi melekût fil-hakîka âlem-i ervâhtır.

Elhâsıl bu takrîrâtan zâhir oldu ki, îmân-ı bâtın bir şecerinin aslı gibidir. Ve şuaab-i îmân, ağsân ve evrâk-ı şecere gibidir. Onun için kemâl bulsa îmân-ı dînârî ve illâ îmân-ı miskâlî derler. Ve îmân dahi i'tikad /7/ üzerine mebnîdir. Zîrâ i'tikâdı olmayan kimse Şârii tasdik etmez. Felâsife vesâir küffâr mutâbaat-ı enbiyâ etmedikleri gibi. Zîrâ bâtınları harâbtır. Ve i'tikad yüzünden bâtını harâb olan kimsenin, amel yüzünden dahi zâhiri harâbtır. Ve bu makûleye ışık ve mülhid ve zındık ve dehrî ve muattıl derler ki, kusûr-i akıllarından hayâlâta istinâd etmişler ve râh-ı dalâl ve gayya gitmişlerdir.

Menzil-i ma‘rifete râh-ı şer‘iatten gel.

Var hakikat iline semt-i hakikatten gel.

Sadr-ı meclis ile bir olmazdı, çün saff-ı niâl.

Bakma ruhsatlara var ayn-ı azîmetten gel.

Bulmağa zevk u safâ cân u gönülden her dem.

Vadî-i zühdü bırak aşk u muhabbetten gel.

Î‘tikâdın var ise âdem ma‘nâya eğer.

Sohbet-i hâssına sûret-i bey‘atten gel.

Bezm-i vahdette tutar câm-ı safâ-yı, Hakkı.

Sen de nûş eyle hulûs ile bu şerbetten gel.

Ma‘lûm ola ki mü‘min-i mu‘tekide ibtidâ bil-ittifak ilmihâl lâzımdır. Meselâ idrâk-i şehri Ramazân ederse, ilm-i sıyâm ve hac vâcib olursa ilm-i hac / ve malı olup havlân-ı havl ederse, ilm-i buyu‘ ve musârefe vesâir hitâb taalluk eden umûrun ulûmunu taallüm ve tahsîl lâzımdır. Kendi muhâtab olmadığı umûrun ulûmunu değil. Zîrâ herkes ne ile mübtelâ olursa vâcib olan onun ilmidir, mâadânın değil. Zîrâ mâadâsı ona göre ziyâdedir.

Şu kadarı vardır ki umûr-i zarûriyyede cehl olmaz. Pes şarab ve katl-i nefis ve zinâ ve emsâli haram mıdır, deseler; bilâ tavakkuf haramdır diye. Zîrâ hurmetini bilmeyecek, belki cehl ile irtikâb eyleye ve ahkâm-ı ilâhiyye ki, hudûdullâh dahi derler vâcib ve mendûb ve mahzûr ve mekrûh ve mubâhtır. Ve vâcibte farz dahi dâhildir. Ve ne kadar vezâif-i teklîf var ise, a‘zâ-ı semâniyyeye muhtassadır ki, biri dâhilde kalb ve yedisi hâricde ayn ve üzn ve lisân ve yed ve batn ve ferc ve ricldir. Ve bu sekiz uzvun mâ-hulike lehû ile amel etmek kâid-i sa‘âdet ve hilâfî bâis-i şekâvettir. Pes bundan fehmolundu ki, mü‘mine ahkâm-ı şer‘iyyeye ve ıslâh-ı /8/ akâide müteallik olan ilim lâzım geldi. Nitekim her ilim mahallinde mübeyyendir ki, kimi fıkhıta ve kimi usûl-i kelâmıta derc olunup; hikmet-i ilmiyye ve hikmet-i ameliyye denilmiştir.

Pes sâlik-i râh-ı Hudâ olan kimse kendine kifâyet edecek kadar ulûm-i mezkûreden bilmese ve amel kılmasa sülûkü sahîh olmaz. Ve maârif-i dahi, maârif-i

şeytâniyye olur. Zîrâ unvân-ı kitâpta irâd olunan âyet-i kerîme müştemil olduğu üç madde ki, biri takvâ ve biri dahi ibtiğâ-i vesîleden mefhûm olan sülûk ve biri dahi mücâhededen ma'lûm olan, amel-i şer'îdir. Bu üçü mebnâ-yı maârif-i ilâhiyyedir ki, bu vecihle sülûk eden "İsm-i Hâdi" dairesindedir. Ve şol ki, zikr olunan vech ile âmil olmaya, onun maârifî şeytâniyyedir ki, "İsm-i Mudill" dâiresindedir.

Pes her amel şer'î olmadığı gibi, her ma'rifet dahi mu'teber değildir. Gerçi her sırda "Işıklar" ağızlarından hezâr ma'rifetler söylenir. Feemmâ çi fâide ki resm-i mücerred ve taklîd-i mahzdır. Ve fil-cümle zevk-i hâl olduğu sûrette hukemâ ahvâli gibi, i'tibârdan sâkıttır. Hatta / Eflâtûn-i İlâhî'de zevk-i hâl var idi, deyu meşhûrdur. Böyle iken İmâm-ı Gazâlî cümle-i felâsifeyi ikfâr etmiş ve redd tarîkine gitmiştir. Zîrâ i'tikâdlarında halel vardır. Ve olmasa dahi enbiyâya (as) adem-i mütâbaatları kabâhat-i azîme onlara bestir. Ve bu makûle bî-idrâkleri ukalâdan addedip, ihdâs ettikleri akliyât tarafına meyleden, ehl-i şer' dahi minhâc-ı sünnetten munharif olmuşlardır. Ve akâide ve ulûma ve tevhîde ve gayrilere müteallik olan mühimmât-ı ahkâm ve emsâli gibi, *Kitâbü'l Hitâb* ve *Kitâbun-Necât* nâm eserlerimizde tafsîl olmuştur.

Burada matlûb husus üzerine sülûke medâr olan ba'zı şerâit ve umûr-i lâzimeyi zikr ve beyândır. Tâ ki erbâb-ı sülûk ve halvet olanlar, ondan müntefî' olup terekkiyât-ı maârif-i ilâhiyye ve küşûf-i ulviyye ile şerefyâb olalar. Ve demişlerdir ki: من ضيَع الأصول حُرِم الوصول [Usûlü kaybeden, vusûle eremez.] Ya'nî her işi yolundan tutmak gerektir. Tâ ki murâda vüsûl, hâsıl ola. Ve tâlib olan, onun semeresini bula.

Ve Cüneyd-i Bağdâdî (ks) sülûk-i sahîh ve intifâ-ı /9/ halvet ve inkıtâ için sekiz şart demişlerdir. Ve ilâ-hâze'l-ân onun kavli müsta'mel bihîdir³. Zîrâ İmâm-ı Kuşeyrî onun hakkında ve uluvv-i şânında "Seyyidü't-Tâife" demiştir. Ya'nî tâife-i sûfiyye-i muhakkıkînin reisidir. Çünkü siyâdet ve riyâsetle mütekallid ve imâmet ve hilâfetle mütehakkıktır. لا جرم كلام الملوك ملوك الكلام [Şüphesiz ki efendilerin sözleri, sözlerin efendisidir.] vefkince mazmûn kelâmı târic-i⁴ ârifân ve semerât-ı ma'rifeti hil'at-i

³ E. E. , H. H. ve H. A. 'de "ma'mûl bihîdir."

⁴ E. E. , H. H. ve H. A. 'de "tâc"

mütehakkikândır⁵. Bu cihetten bu makâmda ol sekiz şartı îrâd velâkin muktezâ-yı basî⁶ üzerine tafsîle mecâl verildi.

ŞART-I EVVEL: İ'tikaddır. Ma'lûm ola ki, Şeyh Cüneyd'in (ks) i'tikadla murâdı, mürîdin şeyhe i'tikâdıdır. Ya'nî mürid şeyhe rabt-ı kalb eyleyip; "Allah Teâlâ tarafından bana feyz olursa, bunun tarafından olur; gayriden olmaz." diye. Zîrâ kalbi oraya bend olmazsa ıztırâba düşer. *ومنْ ثَبَّتَ نَبَّتَ* [Kim sebât ederse amacına ulaşır.] sırrı zuhûr etmez. Bu sebepten mürîde gerektir ki, mukaddim-i kalbine yakın geldiği şeyhi bulup, ona intisâb eyleye. Ve illâ fesh-i akd edip, kalbe / tamâmi'l-emr bir yere dahi intisâb lâzım gelir. Mübâyaa ise mel'abe değildir. Bil ki fil-hakîka Allah'a ve Resûlullâh'adır. Ve eğer istihâre veya ta'rif-i ilâhî ile müteayyen olsa; akvâ olup, bir dahi tezelzül kabûl etmez.

Şeyhim Şeyh-i Ecell Seyyid Fazlî-i İlâhî (ks) cenâbından mesmûumdur ki buyurmuştur ki: On yedi yaşına erdikte sevdâ-yı sülûkle seyâhat edip İstanbul'a dühûlumda Üsküdâr'da Âsitâne-i Hazret-i Hüdâî (ks)'ye varıp ol vakitte seccadenişin olan Mes'ûd Çelebi ki Hazret-i Hüdâî'nin kızı oğludur, ona mübâyaa murâd ettiğimde; Cenâb-ı Hüdâî'nin ashâbından bir pîr-i nûranî zuhûr edip, Mes'ud Çelebi hakkında: "O bir meczûb âdemdir. Ondan irşâd gelmez. Gel seni bir mürşide götürüyüm." deyu oradan beni alıp İstanbul'da Zeyrek Câmii nâm mahalde yine silsilebend-i tarîkat-i Celvetiyyeden olup, mukaddemen vâlidî Hazret-i Hüdâî'ye zâkirbaşı olan Zâkirzâde Abdullah Efendi (ra) meclisine götürdükte, şeyhim merhûm buyurur ki: İbtidâ /10/ mülâkâtımda nazarım cemâl-i şeyhe dokunduğu gibi, "İşte ben şeyhimi buldum."deyu , kalbimde bir şehâdet-i sâdika buldum. Ve şeyhim mezkûr Abdullah Efendi'nin dahi beni ibtidâ-i müşâhedede: "İşte bize bir hakkânî mürid geldi" deyu kalbî şehâdet ettiğın ihbâr eylemiş.

Ve âhir kendinin hizmet-i lâyıkası ve şeyhinin nefes-i şerîfi bereketiyle ulûm-i evvelîn ve âhirîn kendine münkeşif olup, ulûm-i zâhire ve bâtınede te'lifât-ı râika ve tasnîfât-ı fâika eylemiştir. *Hâşiye-i Mutavvel ve Muhtasar ve Şerh-i Tenkîh ve Hâşiye-i Telvîh ve Şerh-i Hanefiyye ve Şerh-i Miftâhil-Gayb ve Şerh-i Tefsîri'l-Fâtîha li 'ş-Şeyh Sadreddin el-Konevî (ks) ve Kitâbü'l-Lâyihâti'l-Berkıyyât* ve nezâiri

⁵ E. E. , H. H. ve H. A. 'de "mühakkikândır"

⁶ E. E. , H. H. ve H. A. 'de "bast"

gibi. Ve bu fakîr şeyhim mestûr Seyyidü'l-Aktâb Fazlî-i İlâhî'nin meclis-i münîfine ibtidâ-yı dühûlümde ki sahve-i yevm-i isneyn idi. [Rebîül-âhir ayın ortasında] ben dahi bey'at husûsunda feth-i dehân etmeden kendileri irâdetimi irâdet eyleyip, ol mecliste bilâ-te'hîr kemerbend-i mübâyaa eyleyip, âhir kendilerine vâris olmak tebşîr eylediler.

Ve bu fakîr ol / vakitte henüz yirmi sinninde idim. Bir seneden sonra nefh-i rûh-i ilâhî vâki' olup, bihamdillâhi Teâlâ ile'l-ân ol nefhin âsârıdır ki⁷ vâki' olur. Ve şeyhin tamâmen ahvâli ve bu fakîrin tefâsil-i hâli ve tarîkat-i Celvetiyye cümle silsilesi vesâir ona müteallik olan umûr *Tamâmü'l-Feyz* nâm eserimizdedir ki, şeyhim müşârün ileyhî bin yüz iki tarihinde harem-i lâhûta hirâmân olduğunda tahrîr olunmuştur.

Suâl olunursa ki: “Şeyh kime derler?”. Cevâb budur ki; her tavırda sâlikin müşkilini halle kâdir olana derler. Zîrâ etvâr ve huceb-i kesret bisyâr ve berâzih bî-şümârdır. Ve tarîk-ı Hak'ta fil-cümle nâkîstan dahi kâmil halîfe zuhûr eder. Ve nâkîs dediğimiz, henüz merâtib-i fenâ ve bekâyı tekmîl etmeyen şeyhtir. Velâkin yolunda bulunacak, hükmen kâmil addolunur. Ve yolunda dediğimiz budur ki, ilhâddan masûn ola. Ve illâ iktidâyâ sâlih değıldir. Ve ilhâdın envâi vardır. Bir mikdarı *Hüccet-i Bâliğâ* nâm kitabımızdadır.

Suâl olunursa ki, şeyhin hayâtında mürîde tekmîl-i neş'et etmek mümkün müdür? Cevâb budur ki; /11/ tarafeyne ömr-i mezîd verilmiş ise mümkündür. Velâkin mürid ne kadar ehl-i kemâl olsa, yine şeyhin rütbe-i imâmetini tekaddüm etmez. Ve illâ berâber olmak lâzım gelir. Hikmet-i ilâhiyye ise tesâvî iktizâ etmez. Belki min-vech fâzıl olan, min-vech mefzûl olur. Ve nice müridlerin inkişâfından evvel, şeyh vedâ-ı âlemi fânî etmekle garîb kalırlar. Ve bunlar iki sınıftır. Bir sınıfı şeyh-i âhir meclisine mürâcaata muhtâc olur. Ve isti'dâdı kavî olan muhtâc olmayıp, te'yid-i ilâhi ile tekmîl-i neş'eye dek mahfûz olur.

Ve bu makûlelerin hakkında bi-tarîkı'l-işâret hadîs-i nebevîde gelir: كُنْتُ يَتِيمًا فِي الصَّغُرِ وَغَرِيبًا فِي الْكِبَرِ [Küçükken yetim idim, büyüyünce de garîb oldum.⁸] Ya'nî ba'zı süllâk evâil-i hâlde bilâ hizâne kalırlar. Velâkin ümmî iken âlim olurlar. Zîrâ muallimleri Allah Teâlâdır. Ve bunlar fil-hakîka “Üveysî-meşreb” olurlar ki, bilâ

⁷ H. A. 'de “âsârı ki”

⁸ Kaynaklarda bulamadım.

vâsıta Hak'tan istifâde ederler. Bilâ vâsıta budur ki, hiç kimsenin sohbet-i cismâniyyelerine ve rûhaniyyelerine dâhil olmazlar. Zîrâ ba'zıları vardır ki, letâfet-i rûhâniyyeleriyle sohbet-i rûhâniyyeden ahz ederler. Rûhâniyyet-i Hallâc yüz elli seneden sonra rûh-i / Attâr'a aks ve tecellî ettiği gibi.

Ve kiber ki, sülûkünde müntehî olmaktır. Bu mertebede olan gurbete, gurbet-i ilâhiyye derler ki; böyle olanlar makâm-ı vahdet ve mevtın-i vuslatta tenhâ ve bî-âşinâ kalırlar. Zîrâ herkese değil, belki her sâlike bile ol makâma bâb açılmaz. Bu sebepten ol makâmın ehli kalîl ve belki ekall olur. Ve bunların hakkında: *فطوبى للغرباء*: [Ne mutlu garîb olanlara.⁹] vârid olmuştur. Ya'nî bunlar memdûh olan garîblerdir ki, vatan-i aslıde garîblerdir. Feemmâ şunlar ki, gurbet-i kevnîyye ile garîblerdir, onlar mezmûmlardır. Zîrâ vatan-i mecâzîde garîblerdir. Pes onlara vâcibtir ki, garîb vatana rücu' ettiği gibi, onlar dahi vatan-ı asla döneler ve mevtın-i kesrette oturak edip kalmayalar. Battâllar kâfileden münkati' olup, yol üzerinde kaldıkları gibi. Ve onun ki, taleb-i kuvvetle ve şeyhe dahi i'tikâd-ı kavîsi vardır; sülûkte fütûru olmaz. Belki ser-menzile vüsûle dek gayret eder. *وقد وصل الأحبّة وانقطعنا* [Sevgili ulaştı ve ayrıldık.] kabîlinden olmaz.

Ger irâdet ehli isen, bey'ate gel bey'ate. /12/

Mürşid-i kâmil arayıp, sohbeta gel sohbeta.

İ'tikâd-ı pâkle tut dâmen-i pîri yürü,

Sıdkla meydân içinde hizmete gel hizmete.

Nice bir çıkmaz dimâğında hevâ-yı mâsivâ,

Kov hevâyı kov sivâyı hazrete gel hazrete.

Mutmainne oldu ise nefsi-i emmâren eğer,

Emr-i Hakk'a kıl icâbet da'vete gel da'vete.

Çık bu burc-ı tende durma nice bir mahcûbsun,

Halveti tekâmîl edip, celvete gel celvete,

Ma'rifetten Şeyh Hakkı mâide hazırlamış,

Ger mürid-i lezzet isen ni'mete gel ni'mete.

⁹ Müslim, Sahîh, İmân,232; Tirmîzî, İmân, 13,

ŞART-I SÂNİ: Terk-i ifirâzdir. Ya'nî Allah Teâlâ'ya ve şeyhe itirâz eylemeye ve kemâl-ı istislâm üzerine ola. Şöyle ki seneler mürûr eyleyip, kendine asla bir nesne münkeşif olmasa; "Men ve atâ ve kabz ve bastta, hikmet vardır." deyip kalbini hoş tuta. Ve garez-i nefsânîden ârî ola. Ve abd-i hâlis olup, hizmet-i Hakk'ı ücretle etmeye. Belki iclâlen lillâhi ve i'zâmen lehû eyleye ki, bu ma'nâ-yı Hakk rubûbiyeti ma'rifetten gelir. Ve illâ ecîr olur. Ecîr / ise müste'cir kapısında âriyet gibidir ki âhir hizmetten mahrûm ve bâbdan merdûd olur. Söz ise bâb-ı Hak'ta ebedi kul olmaktır. Çünkü Mâni' ve Mu'tî ve Müessir-i Hakîkî, Allah Teâlâdır. Pes şeyhe i'tirâzın yeri kalmaz. Ve iki i'tirâz dahi fil-hakîka küfürdür. Zîrâ Hakk'a itirâz etmek, halkın Hâlik'a i'tirâzıdır; ve şeyhe i'tirâz etmek fil-hakîka Hakk'a râci'dir. Zîrâ şeyh eğer kâmil ve Hak'ta fânî ve Hak ile bâkî ise onun kavî ve fiili Hakk'a muzâftır. Nazar eyle şol ayete ki gelir: **فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّىٰ يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ** [Hayır, Rabbine yemin olsun ki; onlar aralarında çıkan işlerde seni hakem yapmadıkça îmân etmiş olmazlar.] (Nisâ 4/65) Ya'nî hükm-i Resûle kâil olmayanlardan îmânı nefy eyledi. Ve vâris-i Resûl dahi, Resûl hükmündedir.

Bu cihetten hükm-i Hakk'a ve hükm-i Resûle ve hükm-i vârise i'tirâz eden kâfir olur. Ve i'tirâz etmek, adem-i i'tikâddandır. Çünkü şart-ı evvel olan i'tikâd ki, esâs-ı sülûk ve mebnâ-yı mübâyaa ve intisâbdır; mefkûd ola, sülûkden fâide olmaz ve nakz-ı ahd lâzım gelir. Kâle Teâlâ: **فَمَنْ تَكْتَفِ فَإِنَّمَا يَنْكُتْ عَلَىٰ نَفْسِهِ** [Kim ahdi bozar, cayarsa yalnızca kendi aleyhine caymış olur.] (Feth 48/10) Ba'zı ehl-i /13/ nifâk ki, taksîm-i ganâim hususunda Cenâb-ı Nübüvvet'e itâle ederlerdi. Cenâb-ı Nübüvvet buyururlar ki; "Ben kâsimim Mâni' ve Mu'tî değilim.". Bil ki Mâni' ve Mu'tî, Allah'tır. Pes kâsime me'mûr olduğu maddede i'tirâz etmek keyfiyet-i mahsûsa üzerine, kismet ile emreden Hakk'a i'tirâzıdır. Onun için dediler ki; "Hasûd olan kimse fil-hakîka kâfirdir. ". Zîrâ kismet-i Hakk'a râzı değildir. Ve re'yi bâtlı ile tağyîr-i kismet ve tebdîl-i hikmet etmeğe sa'y eder.

Mahkîdir ki; Ebû Yezîd Bistamî'nin (ks) tilmîzi Ebû Yezîd'e muhâlefet ve i'tirâz ettikte, Ebû Yezîd onun hakkında **دَعَوَانِ سَقَطَ مِنْ عَيْنِ اللَّهِ** [Allah'ın gözünden düşeni boş verin.] dedi. Zîrâ kendi nazarından sâkıt olan nazar-ı Hak'tan sâkıt hükmündedir. Sonra o tilmîz hızlân ve hüsrâna düştü. Ve âhir serîkası zuhûr edip, yedi kat' olundu. Ve bunun hilâfinadır ki, Ebû Süleyman Dârânî (ks) tilmîzine,

الق نفسك في التور [Tandıra gir.] deyu hitâb ettikte tilmîz dahi bilâ-te'hîr nefsinı tennûra ilkâ etti ve teslîm ve vefâ-i ahdi sebebiyle, / tennûrun ateşi ona berd u selâm olup, ihrâk etmedi. Ve muvâfık ve muhâlif olanların ahvâli ile'l-ân destân olup, söylenir.

Pes sa'y eyle ki. وَاجْعَلْ لِي لِسَانَ صِدْقٍ فِي الْآخِرِينَ [Ve bana gelecekler içinde doğru bir dil oluştur.] (Şuarâ 26/84) mücibince, ahlâk-ı hasenen sebebiyle evfâh-ı âlemde zikr-i cemîlin bâkî kala.

Ve bu fakîrin şeyhi Seyyid Fazlî-i İlâhî (ks)'nin etbâ'ından beş aded müteayyin kimseler şeyhe muhâlefet ve i'tirâz etmeleriyle, bu kadar kesb-i fezâil ettikten sonra; nazar-ı şeyhten sâkıt olup, âhir harâb oldukları müşâhede olundu. Zîrâ nazardan sükût, küfürden beterdir. Şol ma'nâya ki, küfrün îmânla tedâriki mümkündür; feemmâ sâkıtın tevbe ve rücûu sahîh değildir. Zîrâ bîda-i fâsideye dönmüştür ki, ıslâhı kâbil değildir. Ve o makûle sâkıt dahi, mürtedd-i musırr gibidir ki, rücu' etmek bi-hasebi'l-hikmeti'l-ilâhiyye şânından değildir.

Suâl olunursa ki, bu kadar kesb-i fezâilden sonra, nice mürtedd ve sâkıt olur? Cevâb budur ki, nefs-i mutmaine mertebesinin gâyetine ermemiş ve Hak Teâlâ'ya zâtı derecesinde fil-cümle /14/ idrâk ırgürmemiştir. Belki esmâ ve sıfatta kalmış ve nefsü'l-emri müşâhedededen mahcûb olmuştur. Ve illâ i'tirâz etmezdi. Nitekim iblîs dahi bu ma'nâdan ötürü, secde husûsunda Hakk'a i'tirâz edip kendini Âdem'den âli götürdü ve nefsü'l-emrden gâfil oldu. Ve böyle etmesiyle kusûr-i ma'rifetini bildirdi. Nazar eyle ki zâhirde Ka'be'ye eren ve metâfa giren hâmûş olur. Zîrâ Ka'be Zât-ı Ahadiyye sûretidir. Ve Ka'be-i sûriyyede sükût lâzım olıcak, Ka'be-i hakîkiyyede feth-i dehâne mutlaka kudret olur mu? Fekeyfe ki, i'tirâz ola¹⁰. Çünkü Hakk'ın sana maiyet-i sırrı vardır. Pes sultân meclisinde olduğun bilip edebe riâyet eyle. Ve kelâmı fil-mesel endâze ile söyle ve lisân-ı hâl ve kâle i'tiraz ve adem-i kabûl getirme.

Şân bende dâimâ teslîm-i fermân üzredir.

İ'tirâz eyler mi şol kim ilm u irfân üzredir.

Bulmayan îmân ve İslâm-ı hakîkî cânda,

Cenneti görmez hayâli cismi nîrân üzredir.

Kul nice âsi olur her giz / efendi emrine.

Kul türâb üzre, efendi taht-ı sultân üzredir.

¹⁰ E. E. , H. H. ve H. A. 'de "vâki' ola"

*Her ne hükmeylese, ma 'şûk âşîka olur mutî'.
Lütf u kahrın her biri cânâ ser u cân üzredir.*

*Kalb-i Hakki 'ya dokunma ârif isen ey kişi,
Tâ ezelden sırrı onun arş-ı Rahmân üzredir.*

ŞARTI SÂLİS: Devâm-ı vuzû'dur. Ya'nî sâlike lâzımdır ki tahâret-i dâime üzerine ola. Zîrâ hadîste gelir ki: دَمٌ عَلَى الطَّهَارِيِّ وَسِعَ عَلَيْكَ الرَّزْقُ [Devâmlı tahâret üzere ol ki, rızıkın artsın.¹¹] Ya'nî tahâret-i zâhire üzerine devâm göstermek, rızık-ı sûrînin vüs'atine sebab; ve tahâret-i bâtine üzerine dâim olmak, rızık-ı ma'nevînin kesretine bâ'istir. Ve rızık-ı sûrîden murâd me'kûlât ve meşrûbâtır ki, sebab-i nemâ-i cism-i hayvânîdir. Ve rızık-ı ma'nevîden maksûd maârif ve ulûmdur ki, bâis-i bekây-ı rûh-i insânîdir. Ve tahâret-i zâhire kazûrâtta olduğu gibi tahâret-i bâtine dahi necâsât-ı ma'neviyyedendir. Ahlâk-ı seyyie ve niyyât-ı fâside ve azemât-ı kâside gibi ve hadîste gelir. بَنِي الْإِسْلَامِ عَلَى النَّظَافَةِ [Din temizlik üzerine binâ edilmiştir.¹²] Pes nâsik ve sâlik zâhiren ve bâtinen /15/ nazîf olmadıkça bâb-ı rızık mutlakâ ona meftûh olmaz. Bu cihetten kalbine keşf ve ilhâm dileyenler, tahârete mülâzemet etmelidir. Zîrâ devâm-ı feyz ve vârid, devâm-ı tahâret ve virdledir. Ve sebab-i tevvesü-'i rızık budur ki; arz ne kadar tayyibe olsa o kadar münbit olup, bir habbe yedi sünbüle ve her sünbüle yüzer dâneyi müştemil olduğu gibi arz-ı vücûd dahi böyledir. Husûsa ki vuzû'da sırr-ı infisâl vardır. Salâtta sırr-ı ittisâl olduğu gibi ve âlem-i halk dayyik ve âlem-i Hakk vâsi'dir. Çünkü vuzû'da sırr-ı infisâl vardır. Lâcerem mütevazzî olan kimse âlem-i dayyikten münfasıl olup, âlem-i vâsi'e muttasıl olur. Ve bir dahi zâhir ve bâtından darlık görmez.

Suâl olunursa ki, Hazarât-ı Sahâbe (ra) devâm-ı tahâret-i zâhire ve bâtine üzerine iken ibtilâ-i fakrından nâşi idi? Cevâb budur ki, sahâbede fakr yoktu. Zîrâ ganâim ile müstağnî idiler. Feemmâ zâhiri bâtına ya'nî fakr-i hakîkiyye tatbîk için zühd ihtiyâr ettiler. Nitekim Kur'an'da, فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ وَمِنْهُمْ مَنْ يَنْتَظِرُ [Onlardan kimi adağını yerine getirdi, kimi de beklemektedir.] (Ahzâb 33/23) / zühdlerine işâret eder. Zîrâ terk-i dünyâ üzerine muâhede-i ilâhiyye vâki' olmuş idi. Bu sebepten mâsivâyı terk edip, Hakk'ı ihtiyâr ettiler. Ve bunlar âhiretten fakr üzerine

¹¹ Kaynaklarda bulamadım.

¹² Aclûnî, Keşfü'l Hafâ, I, s. 277.

hüccet olsa gerektir. Ağniyâya Hazret-i Süleymân ve dertlilere Hazret-i Eyyûb ve ehl-i hicrâna Hazret-i Ya'kûb hüccet oldukları gibi.

Ve dünyâda ihtiyâr-ı zühd ve terk-i dünyâ edenlerin saltanatları ukbâda zuhûr gerektir. Çünkü dünyâ fânî ve hazef ve ukbâ bâkî ve cevherdir. Lâcerem âkil olan ukbâyı ihtiyâr eder, dünyâyı değil. Ve âlâyış-i mâsivâ ile mütelevvis olmaz. Ve Kur'an'da gelir: *لَا يَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ* [Ona tertemiz olanlardan başkası dokunmaz.] (Vâkı'a 56/79) Ya'nî Kur'an'ı muhdes mess etmediği gibi, sırr-ı hüvviyeti dahi levs-i taâllukâtla mütelevvis olan idrâk etmez. Belki cümleden mutahhir olan dil bilir. Ve Şeyhim Seyyid Fazlî-i İlâhî (ks) Hazretleri kendilerinin üç haslet-i şerîfe ile merzûk oldukların ba'zı tahrîrâtında ihbâr etmişlerdir ki : Biri her vakt için tecdîd-i vuzû' ve¹³ ve biri dahi /16/ her ibâdet ve muâmele ve âdette kitâb ve sünnete temessüktür; *جعلنا الله وإياكم مرزوقين بما رزق به الخواصّ وافاض علينا وعليكم من بركات أهل الاختصاص* [Allah bize ve size, havâs olanların rızık verdiği gibi, rızıklanmayı nasib etsin ihtisâs ehlinin bereketlerini üzerimize ve üzerinize saçsın. وفي الحديث: [إني كرهت أن اذكر الله إلا علي طهارة] [Hadîste gelir: Muhakkak ki abdestsiz olarak Allah'ı anmaktan sakındım.¹⁴] Ya'nî Cenâb-ı Nübüvvet bilâ tahâret zikri kerâhet ederlerdi. Belki vuzû'-i dâim üzerine olurlardı. Zîrâ vuzû' ile zikirde Hakk'ı ta'zîm vardır. Zîrâ Hak Teâlâ Tayyib ve Tâhir'dir. Hatta zarûrette teyemmüm ederlerdi. Vuzû'ya beş on hatve kalsa dahi yine ihtimâm eylerdi.

Ve ba'zı ehl-i takvâ Muhammed ismini dahi bilâ vuzû' dillerine almazlardı. Ve ism-i şerîfe ta'zîm kılarlardı. Mahkîdir ki: Sultân Mahmûd Gaznevî'nin Ayâzoğlu Muhammed ibrikdârı idi. Birgün Ayâzoğlu nerededir, dedi; Muhammed demedi. Feemmâ Ayâz bundan münfail oldu. Vâ yâ Sultân oğlum hakkında muğberrü'l-hâtır mı oldu ki, Muhammed diye suâl etmedi, dedi. Sonra sultandan istikşâf olundukta ol dahi bilâ vuzû' olduğum cihetten / ta'zîmen ism-i şerîfi lisânıma almadım. Belki Ayâzoğlu ta'bîr eyledim diye cevâb verdi. İşte bu mertebeler dekâik-i takvâdandır. Gerçi zevâhire mütealliktir, zîrâ zevâhir dahi delâil-i bevâtın olduğu yüzden mer'îdir.

¹³ E. E , H. H. ve H. A. 'de "ve biri dahi her vakti cemâatla edâ"

¹⁴ Kaynaklarda bulamadım.

Geliniz hûn-i ciğerden alalım taze vuzû’.
Var iken hûn-i ciğer ehl-i dile neyler su.

Kıblemiz eyleyelim zât-ı Hüdâ-yı müteâl.
Tutalım Bârike-i Hazretine doğru rû.

Çıkmayıp dâire-i resm-i edepten taşra.
Elimiz kavşuralım Şâh-ı Cihâna karşı.

Alalım destimize sübha-i zikrin dâim.
Diyelim cân u gönülden gelin Allah ya Hû.

Mücmere-i cânı pürâhger edelim aşk ile.
Kokalım anda meşâm-ı dil ile anbe-bû.

Rû- siyah olmayalım kejd-i günahattan Hakkı.
Berfe döndü ağarıp çünkü serv-i rîşde mû.

ŞART-I RÂBÎ’: Halvettir. Ya‘nî ebnâ-i cinsi ile sohbeti terk edip, bir tenhâ yerde oturmaktır. Gerçi halvet-i hakîkiyye yoktur. Zîrâ Allah Teâlâ’nın maiyyeti ve melâike ve ervâhın /17/ huzûru vardır. Ve kezâlik oturduğun halvethâne ki; seninle ma‘mûrdur; seni mubsırdır gerek zulmânî ve gerek nûrânî . Nitekim ba‘zılar halveti zulmette ihtiyâr ederler. Tâ ki havâss-ı berhûş mesdûd olup, ülfet-i hissiye bâtna intikâl eyleye.

İşte mekânın dahi seni ibsâr ve mutâlaası vardır. Gerçi sen onu görmezsin. Pes nice halvet edersin ki, halvethâneye muhtâçsın. Ve halvethâne mekândır ki hâmil-i rûh-i zâtîdir. Ve üzerinde sevbin ve elinde vird ettiğin sübha bile sana musâhibtir. Pes senin halvetin bi‘l-izâfedir ki, hâricde olan halka nisbetledir. Ve bundan ma‘nâ-yı murâkabe mefhûm oldu. Zîrâ murâkabe odur ki, Hakk’ın sana ittilâ’ını istihzâr edesin. Ve Hak seninle olduğunu mutâlaa kılasın. Nitekim Kur’ân’da gelir. *أَلَمْ يَعْلَم بِأَنَّ اللَّهَ يَرَى* [Bilmez mi ki, Allah gerçekten görür.] (Alak 96/14) ve yine gelir. *وَتَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ* [Biz ona şah damarından daha yakınız.] (Kâf 50/16) Pes tenhâda olsan dahi bu murâkabe var iken, yine tenhâda değilsin ve ta‘rif-i murakâbede demişlerdir ki; *عَلَّمَ الْقَلْبَ بِنُظْرِ اللَّهِ إِلَيْهِ* [Kalbin, Allah’ın kendine nazar ettiğini bilmesidir.] / velâkin bu ilmi istidâme lâzımdır ki, cemî-i ahvâlde kalbe

mülâzım olmalıdır. Ve illâ murâkabe-i tâmme olmaz. Ve ser-i ceyb-i¹⁵ çekmeye, murâkabe dedikleri budur ki, murâkabede âlem-i gaybe teveccüh ve ıtılâ-ı mugayyebâta tasaddî vardır.

Ba‘dezâ halvete dühûl eden sâlike iki akde lâzımdır. Evvelkisi budur ki, i‘tikad eyleye ki Allah Teâlâ’nın misli yoktur. Bu cihetten her ne türlü sûret ki halvette tecelli eyleyip¹⁶. انا الله [Ben Allahım] derse i‘timâd etmeye. Bil ki سبحان الله [Allah’ım seni tesbîh ediyorum, sana îmân ediyorum.] deyip ol sûretten kalb ile i‘râz¹⁷ eyleye. Ve hemen zikre meşgûl ola. Ve illâ ilhâda ve sû-i i‘tikâda düşüp, sadetten çıkar. Ve “Mudill” isminde dâhil olur. Halvetin ise bu makûle hayâlâtı çoktur. Husûsa ki ümmî mâkûleleri dalâle akrebtir. Zîrâ kuvvet-i ilmiyeleri yoktur. Ve İblis halvette ve hâriçte müdâhaleden hâli değildir. Hattâ beyne’s-semâi ve’l arz kürsiyi nasb edip; üzerinde oturur. Ve ulûhiyyet da‘vâ edip; niceler ben Tanrı’yı aşikâre gördüm deyu dalâle düşer. Maahâzâ /18/ gördüğü şeytandır.

Ve vesvese-i şeytâniyye ile ilkâ-i melekînin farkı budur ki, şol ma‘nâyı ki melek ilhâm eder, akabinde lezzet hâsıl olur ve sûrete tağayyur gelmez ve ilm-i cedîd vücûda gelir. Ve şol ma‘nâyı ki şeytân ilkâ eder; akabinde elem ve fûtûr hâsıl olur. Ve şeytânî olmakla sûret-i bedene dahi tağayyur gelir. Zîrâ şeytân “Kâbız” ve melek “Bâsıt” ismine mazhardır. İşte elinde bu makûle mizân olıcak, hak ve bâtıl ve hayr ve şerri teşhîs edersin ve mahfûz ve ma‘sumlar yoluna gidersin ve hâlin keşf-i sahîh ve menzilin hakk-ı sarîh olur, bi-iznillâhi Teâlâ.

Ve akd-i sâni budur ki, halvete dühûl ettikte, Hak’tan gayriye himmeti taalluk etmeye. Bil ki matlûbu ancak Hak ola. Ve bilfarz cemî-i kâinât kendine arz olunsa Cenâb-ı Nübüvvet’in Hak’la olan mu‘âmelesin eyleye. Ya‘nî Allah Teâlâ leyle-i mi‘râcda buyurdu ki, يا احمد انا وانت وما سوى ذلك خلقته لأجلك [Ey Ahmed! Ben ve Sen ve bunun dışındaki her şeyi senin için yarattım.¹⁸] Orada Cenâb-ı Nübüvvet dahi buyurdular ki; يا رب انت وانا وما سوى ذلك تركته لأجلك [Ey Rabbim! Sen ve ben ve bunun dışındaki her şeyi senin için terk ettim.¹⁹] ve eğer bir nesneyi / kabûl etmek lâzım gelse, edeble ahz eyleye ve me‘mûr olduğu cihetten kabûl ede ve orada vukûf

¹⁵ H. H. , E. E.ve M. E.’de “ser-i ceyb-i hırkaya”

¹⁶ H. A. ’de “ edip”

¹⁷ H. A. ’de “i‘tirâz”

¹⁸ Kaynaklarda bulamadım.

¹⁹ Kaynaklarda bulamadım

etmeye. Zîrâ mâ-fevkî olan mertebe fevt olur. Meselâ küşûf-i kevnîyye vâki' olsa ve histen gâib olan eşyâ inkişâf bulsa, keşf-i ilâhiyye terakkî eyleye ve süfliyâttan hazer eyleye. Ve illâ berzahta kalır. Hattâ ekvânın cümlesi berzahtır. Gerekse ervâh mertebesi olsun. Zîrâ ervâh huceb-i latîfe-i nûrâniyyedir. Ecsâm huceb-i kesîfe-i zulmâniyye olduğu gibi. Ve mertebe-i ervâhın mâ-fevkinde dahi berâzih-i ma'neviyye vardır. Erbâbı bilir, tevfik-i ilâhî olıcak, cîsr-i mâsivâdân ubûr ve mürûr etmek âsân olur. Hemen kârı yolundan tuta gör. Nitekim bâlâda dahi işâret olundu ve akvâ-yı vesâil mürşid-i kâmilidir. Zîrâ berâzih zuhûr ettikçe oradan ubûra vesîle olur. Ve akabâttan necâta yol bulur. والحمد لله علي توفيقه والهامه وتعريفه واعلامه [Yardıma, ilhâmı, ta'rîfi ve öğrettikleri için Allah'a hamd olsun.]

Ey sûfi nühâs dilini ayn-ı zer eyle.

Var terbiye-i aşkla kendin güher eyle.

Âsân /19/ sanır vasl-ı Hakk'ı bilmeyen âdem.

Berzahları çoktur bu tarîkın hazer eyle.

Bu cisimle bu cânın içinde değil ol sır.

Tâ sırra erince buralardan güzer eyle.

Halvette sakın vesvese-i dîve dayanma.

İlhâm-ı melek var ise ona nazar eyle.

Hakkı gibi râh-ı Hakk'a hakkıyla gidersen.

Hak'tan Hakk'a varsan da bir özüne sefer eyle.

ŞART-I HÂMİS: Devâm-ı savmdır. Zîrâ vakt-ı halvet sâir evkât gibi değildir. Belki zamân-ı rûhâniyyet ve mertebe-i samediyettir ki, mertebe-i melâikedir. Melâike ise nûrdan matbû' oldukları için ekl ver şûrbden berîler. Ve şehvâttan ârîlerdir. Ve kavî-i meşhûr ki derler. تجوّع تراني تجردّ نصل [Acıkırsan Beni görürsün, nefsi şeylerden uzak durursan Bana ulaşırsın.] Burada tecevvu'dan murâd, şehvât-ı tabîyyeden; ve tecerrüdden maksûd taallukât-ı nefsâniyyeden inkıtâ'dır ki, cemî-i mâsivâdan inkıtâ' onda dâhildir. Nitekim Kur'ân'da gelir. قُلِ اللَّهُ ثُمَّ ذَرْهُمْ [“Allah” de, sonra da onları bırak] (En'am 6/91) Zîrâ insân metrûk olmak lâzım gelecek, sâir kâinât bi-tarîkı'l-evlâdır. Ve yine gelir. وَتَبَيَّنْ لَهُ تَبَيَّنْ [Tüm benliğine]

ona yönel.] (Müzemmil 73/8)Ya'nî bu âyetten inkıtâ-'ı küllî fehm olunur. / Zîrâ mutlakdır.

Ve sâlike lâzım olan. وَأَتُوا الْبُيُوتَ مِنْ أَبْوَابِهَا [Evlere kapılarından girin.] (Bakara 2/189) mûcibince, ibtidâ mücâlese-i Hakk'a bâb-ı perhîzden duhûl etmektir ki, taklîl-i gıdâ ve terk-i şehevâtıdır. Zîrâ ba'zı küberâ-ı tarîkat buyurmuşlardır ki: كَلَّ مَنْ خَافَ عَلَيَّ هَيْكَلَهُ لَمْ يَرِ اللَّهَ جَهَارًا عَلَنًا [Her kim heykelinin, dış görünüşünün, üzerine korkarsa Allah'ı apaçık, alenî görmez.] Bu hod ma'lûmdur ki, heykelin kıvâmı gıdâ-ı tabîi iledir. Pes taklîl-i gıdâ ile tabîate za'f ve zübûl gelmese heykel dahi fenâ bulmaz ve mağlûb olmaz. Bu sûrette heykel ve tabîat rü'yet-i Hakk'a hâil olur. Zîrâ rü'yet-i Hak ya şevâhid ile olur ki, basar-ı nâfize mevkûftur. Veya esmâ ve sıfât ile vucûd bulur ki, basîret-i hâddeye menûttur. Basîretin infitâhı ise hissin inğılâkı ile zuhûra gelir. Pes his kuvvetli oldukça, basîret za'îf olur. Ve belki a'mâ kalır. Bu sebepten ehl-i halvet devâm üzerine sâim olurlar. Tâ ki mecrâ-yı dem olan urûk tazyîk ve menba-i feyz-i nûr olan basîret tevsî' olunup rü'yete mecâl ola.

Suâl olunursa savm-i dâimde kerâhet /20/ vardır. Zîrâ savm-i dehrdir. Ve halvetin aslı dahi şer-i Muhammedî'den değildir. Belki erbaîn dedikleri şer-'i Mûsâ'dan takrîr olunup kalmıştır. Belki bizim şer'imizde olan i'tikâftır ki aşr-i ahîr-i şehr-i Ramazândadır. Elhâsıl nüzûl-i vahiyden sonra halvet-i nebeviyye ve halvet-i sahâbe vâki' olmamıştır. Ve savm-ı dehrde fâide olmadığı hadîsle sâbittir. Cevâb budur ki, halvetten murâd mürşid-i kâmil ile sohbettir. Zîrâ kişi binefsihî mütehallî olmakta nef²⁰ yoktur. Belki hayâlât-ı fâside yüzünden inhirâfâta müeddî olur. Ve sohbetin te'sîri mücâhedeye mevkûftur. Sahâbe-i kirâm ise daima cihâd ve mücâhede ve sohbet-i nebeviyye üzerine idiler. Onun için sohbetten müntefi' oldular. Ve cihâd ve mücâhedelerine şâhid budur ki gelir: رجعتان الجهاد الاصغر والي الجهاد الاكبر [Küçük cihâddan büyük cihâda döndük²¹.] Ya'nî küffârla olan darb u harbla cihâd-ı asğar ve nefisle olan mücâhede cihâd-ı ekberdir. Çünkü bu a'sârda cihâd-ı asğar muttarid değil ve alâ takdîri'l-ittirâd nefîr-i âmm olmadıkça / farz-ı ayn olmaz. Ve herkes ona iktidâr bulmaz. Lâ-siyyemâ mürşidin ma'iyyeti mefkûddur. Zîrâ mücerred-i ehl-i örfler rifâkate terakkî bulunmaz. Lâ-cerem mürşid-i kâmil bulunan yerde halvet ve mücâhede ve sohbet, sâir hidemâttan evlâ oldu. Ve Cenâb-ı Nübüvvet'in kable'n-

²⁰ E. E. 'de "fâide"

²¹ Aclûnî, Keşfü'l Hafâ, I, s. 511.

nübüvvet Cebel-i Hirâ'da halveti ve takrîr-i erba'în-i Mûsevi kifâyet etti. Zîrâ halvet tahsîl-i kurb-i Hazret içindir.

Pes zâhir-i şer'de bulunup velâkin bâtın-i hakîkate vüsûl olmayacak, tahsîl-i vüsûl için esbâbına teşebbüs lâzım geldi. Tâ ki nûr-i ma'rifet ve sırr-ı hakikat lâih ve lâmi' ola. Ve savm-i mâsivâdan halvete maîndir. Zîrâ havâtır-ı fâside, ağdiye-i muhtelifenin netâicidir. Ve savm-i dâimde tathîr-i bâtın ve tahsîn-i ahlâk mezîd olduğu zâhirdir. Ve kerâhetine dâir olan hadîs herkese göre değildir. Nazar eyle ki savm-ı visâlden nehyi tenzîh ve şefkate hamletmişlerdir. Binâen alâhâzâ, kâdir olana men' yoktur.

Ve meşârib-i nâs muhtelifedir. Ba'zıları var ki kaviyyül-mizâçtır. Savm-i visâl etse dahi i'tidâlden hâric olmaz. Lâzım olan ise murâ'ât-ı /21/ i'tidâldir. Ve ba'zılar vardır ki, zaîfû'l-mizâçtır. Pes bu makûlenin i'tidâli gecede bir kerre iftâr mu'tedildir. Ve savm-i dehr de herkese i'tiyâd gelmez. Ve her mizâç gıdâdan teneffür eylemez. Zîrâ tabîatın aslı şehvet ve nefsin desâisi çoktur. Pes nefis ve tabîat öyle değildir ki taâma meyl etmeye. Meğer ki ıslâh-ı vücûttan sonra ola. Bu cihetten küberâ-i tarîkat ittifâk ettiler ki taâm-ı şer'at ikidir ki; biri bûkrâda ve biri işâdadır. Ve taâm-ı tarîkat birdir ki kable'l-ışâ olan aşâdır. Ve avâm-ı nâs ki bi-hasebi'l-gâlib bir günde üç defa taâm ekl ederler; ona taâm-ı şer'î denilmez, belki taâm-ı hayvanî derler ki, menhîdir ve hadîste gelir. اجوع يوماً واشبع يوماً [Bir gün acıkır, bir gün doyarım.²²] Ya'nî ta'dile işâret ederler. Zîrâ iki gün mütevâliyen aç ve iki gün mütetâbien tok olmak i'tidâlden hâriçtir.

Pes hâl-i insân ruhsat ve azîmet meyânında dâirdir ki iftârı ruhsat ve siyâmı azîmettir. Ve sâim için iki îd ve ferâh vardır ki biri iftâr vaktinde ve biri dahi likâ-ı ilâhî hâlindedir. Zîrâ netîce-i savm, rü'yettir. Nitekim / mürûr etti. Pes savm-i dehr ba'zı emzice ve eşhâsa göre ayn-ı azîmettir. Ve azîmet, fevku'r-ruhsadır. Ya'nî takvâ fetvânın fevkindedir. Ve ondan râcihtir. Gerçi ruhsat ve fetvâ dahi şer'attir. İşte buradan tarîkatın ma'nâsı mefhûm oldu. Ya'nî tarîkat odur ki, şer' içinden âmme-i ahkâm ile âmil olduğu gibi, hâsse-i hasâil ile dahi âmildir ki avâm-ı nâs su'ûbetinden ötürü onunla amel etmez. Ve Hak güç buyurmamıştır der. Feemmâ demez ki, mendûb ve müstahsendir. Ve belki kendi umûr-ı mu'tâde-i âdiyye ve örfiyyesini tercih ve istisvâb eder. Ve hatâ olan nesnelere emr-i heyyin add eyler. İşte bu

²² Tirmîzî, Zühd, 35.

makûleler savma muhtâçlardır. Tâ ki me'lûf oldukları müştehiyâtta fitâm hasıl olup, umûr-i rûhâniyye ile insân-ı kâmil sûretine gireler.

Hey ebleh hiç idrâkın yok mu ki teemmül edesin ve muttali' olasın ki; bu ümmet-i merhûme içinde müşârün ileyh bi'l-benân olanlar ne sebeble derecât-ı âliyyeye ermişler. Ve kemâlâtla mevsûf olup, şöhret-i tâm bulmuşlar. /22/ Ve mak'ad-ı sıdka girmişlerdir. Onların eyyâmında hezâr ekl,şürb ve hûb ve gaflet ehli gelmişlerdir ki, birinin nâmı sahîfe-i âlemde bâkî kalmamış ve kaldığı sûrete dahi bed-nâmlık ile kalmıştır. Feemmâ ihyâ-i leyâlî edip vuzû'-i ışâ ile salât-ı fecr edâ edenler savm-ı dehre mu'tâd olanlar ve halvethânedede münzevî olup terk-i ihtilât ve terk-i iş u işret eyleyenler ve bunların emsâli azâim ile amelde rüsûh bulanlar ile'l-ebed yâd olunurlar. Ve halden haberdâr olanlar onlar gibi azîmet ehli olmadıklarına tahassür eylerler. Hele bâri onlar kadar halleri yoksa da yine inkâr etmezler. Feemmâ senin sû-i hâline bak ki; ehl-i hâli ehl-i kâl kadar mu'teber tutmazsın. Ve şânlarını bî-vech tenzîl edersin ve muhabbetlerini kendine sermaye-i ticâret-i âhîret edecekken; buğz ve adâvetleriyle haserât-i azîmeye düşersin. Ve âhir nâr-ı hırmân ve âteş-i bu'd ve katî'ada yanıp pişersin.

Sîret-i insân gerek tâ sûret-i / Rahmân ola.

Her kimin kim sûreti yok ma'nide hayvan ola

Şol ki kaldı hâr-zâr cism içinde çün zeğen

Bülbül-i cân nice pür bû-yi gül-i handân ola

Halvete gir tâ derûnundan çıkıp hubb-i sivâ

Âkıbet aşk-ı Cenâb-ı İzzete şâyân ola.

Tuta gör savm-ı sivâyı tâ ki îde eresin.

Kim tecellî-i ilâhîden dilin şâdân ola.

Bir ziyafethâne-i feyz-i Hudâ'dır bu gönül.

Nik-baht ol kim bugün ehl-i dile mihmân ola.

Hakkıyâ kul olmağa her kim tenezzül eyleye

Yûsuf-i Mısrî gibi bir gün ola sultân ola.

خَفِيًّا [Hani o, Rabbine gizli bir sesle yalvarmıştır.] (Meryem 19/3) Ya'nî duâsını ihfâ ile cehretmedi. /24/ Zîrâ duâ münâcât kabîlindedir. Hak ile münâcât ise cehr götürmez. Zikir gibi değildir. Nitekim gelir: اذْعُوا رَبِّكُمْ تَضَرُّعًا وَخُفْيَةً [Rabbimize boyun bükerek ve gizlice duâ edin.] (A'râf 7/55) Ve zikirde cehretmek nefse râci'dir. Yoksa Hakk'a değil. Nitekim gayri âsârımızda mübeyyendir.

Elhâsıl Zekerîyyâ'nın duâsı lisân-ı zâhirle vâki' olmakla, şükürü dahi lisân-ı zâhire tefvîz olunup; ma'nâ-yı in'ikâd bu emri te'kîd kabîlinden oldu. Tâ ki şükürde istiğrâk-ı tam buluna ve münâfi olan nesne ki, kelâm-ı nâstır, araya tahallül etmeye. Ve remz ve işâret etmek bilfiil tekellüm gibi değildir, ondan ötürü def-'i zarûret edecek kadar remzle iktifâ olundu. Ve Şeyhim Seyyid Fazlî-i İlâhî (ks) Hazretleri'nin sinn-i visâlleri erba'îne dühûlde tekâmîl-i neş'e vâki' olmakla, ol esnâda halvet ve erba'îne girmişlerdir. Kırk gün asla tekellüm vâki' olmayıp vârid olan hülefâ ve ahbâba kelâm-ı gevherbâr tahrîr edip, pencereden taşra sunarlar ve söylemezlerdi. Ve ol esnâda kırk / sinnine dâhil oldukları sabahın işrâkında İstanbul'da At Pazarında Kul Cami'inde fukarâ ile tevâhidde iken, الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ [Bu gün sizin için dininizi kemâle erdirdim, üzerinizdeki nimetimi tamamladım ve sizin için din olarak İslâm'ı seçtim.] (Mâide 5/3) âyet-i şerîfesi vârid olup, sinn-i belvâya²⁴ bulûğdan sonra kırk sene fenâ ve yirmi üç yıl bekâdan sonra makbûz olup; zâhiren ve bâtinen sinn ve sîret-i nebeviyye üzerine gelip gittiler. Ve ulemâdan yüz elli adet halîfe alıkoydular. Ve ilm-i şerîfi kemâ yenbağî neşredip, tasnîfat ve tahrîrâtan âsâr-ı celîle terk ettiler. Nitekim bâlâda bir mikdârına işâret olundu ve müceddid-i re'si mie-i sâniye oldukları inde uli'l-elbâb hafî değildir. Husûsa ki umûr-i devlete ihtilâl-i tâm gelmiş idi. Onların yüzünden nizâm-ı tâm bulup bin yüz iki senesinde Kıbrıs'ta Magosa Kal'asında vedâ-i âlem-i fânî kılmışlardır²⁵. Ol vakt-ı mu'ayyende intikâl ettikleri *Tamâmül-Feyz* nâm kitâbımızdadır. رَحْمَةُ اللَّهِ عَلَيْهِ رَحْمَةٌ خَاصَّةٌ لَا يَقَعُ بِمَقَامِهِ وَسَلَامُ اللَّهِ عَلَيْهِ سَلَامًا مُنْبَأَعًا [Allah'ın hâs ve (onun) makâmına layık rahmeti onun üzerine olsun; ve Allah'ın mahlûkâtından âlimler arasındaki makâmının yüksekliğinden haber veren Allah'ın selâmı üzerine olsun.]

²⁴ H. H. , E. E. ve M. E. 'de "nebevîye"

²⁵ H. H. , E. E. ve M. E. 'de "Ve zamân-ı mevtlerini yirmi sene mukaddem işâret kılmışlardı"

Suâl olunursa ki insân-ı kâmilin hâli sükût mudur; nutk mudur? Cevâb budur ki insân-ı kâmil, mazhar-ı Hak'tır. Hak ise mütekellim-i ebedîdir ki; O'nda asla hares ve sükût yoktur. Ve insân-ı kâmilin rütbesi hakâik-i arz üzerindedir ki sükûn ve sükûttür. Feemmâ zâhirde sükûttan bâtında dahi sükût lâzım gelmez. Belki onun devr-i kalbi, devr-i kamer gibi serî'dir. Pes Hakk ile olduğu cihetten, ol dahi mütekellim-i ebedîdir. Gerçi herbâr nâtık değildir. Zîrâ nutk kelâmdan ehaştır. Gûyâ lisânla olan kelâmdan müsta'meldir. Hak Teâlâ ise mütekellimdir, nâtık değildir. Ve tekellümden murâd şuûn-i muhtelif sūdûrudur ki, "Kün" emriyle devreder. فافهم الله وانتفع برحمك الله [Anla ve faydalan, Allah sana rahmet etsin.]

Bugün insân-ı kâmil bak kitâbullâh-ı nâtıktır.

Ne söylerse kamu güftârı esrâr u hakâyıktır.

Bu bir tûtî dürür, kim onu Haktır söyleten dâim.

Onun için bülbülân-ı gülşen dehr üzre fâiktir. /

N'ola ger arş-ı Rahmân üzre olsa müstevî dâim.

Serîr-i nâz ve izzette oturmak ona lâyıktır.

O denli râzdâr-ı perde-i gaybü'l-ma'ânîdir.

Kamu tedbîri takdîr-i ilâhîye muvâfıktır.

Bu sırrı Hakkıyâ bilmez, meğer kim ola sâhib-i sır.

Ki bu sırr-ı ilâhî ağmez-i ilm-i dekâiktir.

ŞART-I SÂBÎ': Devâm-ı zikirdir. Suâl olunursa ki devâm-ı sükûtle, devâm-ı zikir nice müctemi' olur. Cevâb budur ki, sükût halka ve zikir Hakk'a göredir. Pes kelâm-ı dünyâ ve halkla muhâdeseyi terk etmekten zikri dahi terk etmek lâzım gelmez. Zîrâ zikir kelâm-ı nâstan değildir. Ve zikir mübtedîye göre mukâbil-i nisyândır. Ve müntehîye göre istimrâra mahmûldür. Tevbe gibi ki, mücrimin tevbesi ma'siyetten tâata rücu'dur. Ve münîbin tevbesi halktan Hakk'a ve bilâ fasl rücû'-i dâim ve huzûr-i kâimdir. Ve devâm-ı zikir odur ki, onda asla tahallül-i fütûr ve kesel olmaya. Ve zikr-i lisânî olmadığı yerde, zikr-i kalbiye meşgûl ola. Eğer bu devâm bulunmazsa feth-i melekût-i kalb dahi /26/ bulunmaz. Ve bu ortada aşk ve muhabbet

zikr-i dâime muîndir. Nitekim: من احبّ شيئاً اكثر ذكره [Kim bir şeyi severse, onu çokça anar.²⁶] Ona nişândır.

Pes Ma'sûk-i Hakîkî'nin dilde aşk ve muhabbeti cây-gîr ve râsih olunca, lisân dahi onun ismini yâd etmekten hâlî olmaz. Ve ism-i mecazî-i lafzîyi zikrederek medlûle ve medlûlden ism-i hakîkiyye ve ondan müsemmâya intikâl edip, zikirden maksûd hâsıl olur. Ve müsemmâya vüsûlde olan hâle, zikir demezler. Belki orada zikir hatâdır. Zîrâ ol makamda zikir mezkûrun ve isim müsemmânın aynıdır. Pes bir mevzûda ki izâfet-i isim ve nisbet-i zikir sâkıttır, aynda isneyniyyet olmaz. Belki ilimde olur ki, âlim ve ma'lûm ve ilm ve zâkir ve mezkûr ve zikir dersin. Feemmâ aynda demezsin. Zîrâ bir nesne kendi kendini zikretmek olmaz. Ve şol kâmil ki, mertebe-i fenâdan sonra bekâya reddolunup, zikreyleye ona ekmel²⁷ derler ki, zikri bir mertebeden bir mertebeye göredir. Ve Hak onun lisânında zâkirdir. Ve alâmeti lisânın muhterik olduğudur. Fefhem cidden.

İşte / bundan zikrin mecaz ve hakîkati mefhûm oldu. Zîrâ zikr-i mecazî lafzla ve nefisle olan zikirdir. Ve zikr-i hakîkî ma'nâ ile ve Hak'la olan zikirdir. Ve bu mertebeye vüsûle dek, ekser-i evkâtta zikr-i cehrî lâzımdır ki nefsin hicâb-ı kesîf ve latîfi onunla zâil olur. Ve hicâb galîz olıcak, ihfâ ile olan zikrin, nefse te'sîri olmaz. Belki darb ve teşdîde muhtâttır. Ve Hak esamm ve gâib değil iken , darb ve cehr etmek nefsi esamm ve gâibe göre olur. Zîrâ ehl-i nisyândır ki tezkîr ve ehl-i samemdir ki ref'i savt olunur. Çünkü bu perdelerden güzâr ede, iş gayri yüzden olur. Nitekim remz olundu ve zikr-i cehrîyi inkâr etmek hakâikten bî-haber olmaktan nâşîdir. Zîrâ mertebe-i cehrde ki âlem-i mülktür, cehr ve mertebe-i ihfâda ki âlem-i melekûtur, ihfâ lâzımdır. Ve bunun mâverâsı lâ-cehr ve lâ-ihfâdır. Nitekim tafsîli gayri âsârımızdadır.

Ve sâlike lâzımdır ki, neharda kelime-i tevhîde ve leylde esmâ-i müfredede meşgûl ola. /27/ Kelime-i tevhîdden murâd *Lâilâheillallâh*tır ki efdalü'l ezkârdır. Zîrâ nefyi ile âlem-i lâ-taayyünî ki gaybdır; ve isbâtı ile âlem-i taayyünî ki, şehâdeti müştemildir. Ve esmâ-i müfrededen murâd *Allah Allah, Hû Hû, Hak Hak* ve emsâlidir. Münâsebet budur ki nehâr âlem-i sıfâta nâzır olmakla terkîbe akrebdir. Nazm-ı *Lâilâheillâllah* gibi. Ve leyl âlem-i zâta dâir olmakla, bisâta akrebdir. Lafz-ı

²⁶ Aclûnî, Keşfü'l Hafâ, II, s. 307

²⁷ H. A. 'de "ekmel".

Allah Allah Hû Hû gibi. Pes evvelkisi sevb-i helâl, ya'nî gayr-i muhrim gibidir ki, ²⁸ gayr-i mahîl ve mürekkebtir. Zîrâ burada nesce i'tibâr olunmaz. Yalnız lafz-ı Zeyd'in terkîbine i'tibâr olunmadığı gibi. Zîrâ lafzın cüz'ü, ma'nânın cüz'üne delâlet eylemez ki, ona müfred müntakî derler ve bir müfred dahi vardır ki, ona nokta ve müfred ve basît-i hakîkî derler. Ve nokta elifin nihâyetidir. Zât-ı âlem esmâ ve sıfâtın gâyeti olduğu gibi.

Ve gecelerde esmâ-i müfredeye meşğûl olmak, şeyhin işâretine mevkûftur. Zîrâ sâlikin muktezâ-yı hâli ne ise vaktine göre ta'yîn olunan isim odur. Pes sâlik kendi indinden / her türlü ismi ihsâ edemez. Ve ihsâ etse dahi iksâr etmez. Belki ba'zı te'sirât-ı hâilesi zuhûr edip, uhdesinden gelemes. Ve teferruk haline sebep olur. Ve bu ma'nâ gıdâ gibidir. Ya'nî ehl-i halvete isim şeyhin yüzünden ta'yîn olduğu gibi ahvâl-i gıdâ dahi ona raci'dir. Ya'nî taklilde ve nev'ini ta'yinde. Zîrâ her vakitte her türlü gıdâ ekl olunmaz. Zîrâ sâlik marîz gibidir ve marîzin hâlini tabîb bilir. Veya tıfl-ı radî' gibidir ki, ona sâlih olan şîr veya ona karîb emr muvâfıktır. Ve illâ helâke müeddî olur.

Ve bu makâm dandır ki sâlik ile meczûbun farkı vardır. Ya'nî bir kimse hâl-i sülûkünde meczûb olmasa, onun ibtidâ ismi kelime-i tevhîddir. Ve illâ celâledir. Zîrâ meczûbun nefy ve isbâta zarûreti yoktur. Velâkin tekmîl-i merâtibeden, yine sülûke muhtaçtır. Bu ma'nâdan evvelkiye sâlik-i meczûb derler ki, cezbese müteahhirdir. Ve sâniye meczûb-i sâlik derler ki, cezbese mütekaddimdir. Ve makbûl olan sâlik-i meczûbdur ki âdet-i ilâhiyye üzerine cârî olmuştur. /28/ Zîrâ ilmi, hem kesbî ve hem irsîdir. Meczûb-i sâlikin ise, ilmi yalnız irsîdir. Ve irs ve hibe bilâ-taab olmakla kadri bilinmez. Feemmâ kedd-i yemîn ve arak-ı cebîn ile olıcak, mu'teber ve mazbût olur. Nitekim Kur'ân'da gelir. *لَأَكْلُوا مِنْ فَوْقِهِمْ وَمِنْ تَحْتِ أَرْجُلِهِمْ* [Hem üstlerinde hem de ayaklarının altında olanlardan yerlerdi.] (Mâide 5/66) Ya'nî fevkten ekl-i ilm-i vehbî ve tahtten ekl-i ilm-i kesbîdir. Ve bunun kıyâmette sûreti vardır. Zîrâ Allah Teâlâ arzı tebdîl ettikte hazîretül'l kuds'te olan arz-ı meydândır, Mekke-i Beyzâ olsa gerek kursa-i medevvere gibi. Ya'nî hubz, nakî ve beyaz olup ehl-i cennet henüz cennete dâhil olmadan; taht-i ercülde ol hubz-i simitten tenâvül edip, ba'dehu cennette ve fevklerinde olan şecere-i sidrenin fûrû'undan dahi tenâvül etseler gerektir. Ve şecere-i mezkûrenin fûrû'u ehl-i cennete naîm olduğu gibi, usûlü dahi ehl-i nâra zakkûm

²⁸ H. H. , E. E.ve M. E.'de "mahîl ve mülteim ve ikincisi ihrâm-ı mahrem gibidir ki, "

olsa gerektir. İşte insân da böyledir ki cennet ve cehennem berzahıdır, a'râf gibi. Ve gâyet-i emr budur ki, asl-ı nihâd olan tabîat mertebesi nâra / tarholunup, insân-ı kâmil yalnız rûhâniyetiyle dâhil-i cennet olsa gerektir. Ve ol bakiyye-i metrûhaya, kadem-i cebbâr derler. Nitekim ba'zı ehâdîste vârid olmuştur. Gerçi ulemâ-i rûsûm ona gayri ma'nâlar verirler. Feemmâ murâd bizim zikrettiğimizdir ve zikrin mebâhisine nihâyet yok. Ve taksimâtı ihsâdan çoktur ki zevkiyyâta müteallik olanların niceleri bizim eserlerimizde ve niceleri dahi kütüb-i kavmdedir.

Ve her kim ehl-i zikir olmadıysa dünyâdan vahşetle gitti. Veyâhut ehl-i zikre ittisâl bulmadıysa hasârette işi bitti. Zîrâ ehl-i zikir rûh-i âlemdir. Ya'nî cesedin bekâsı rûhun taalukuna menût olduğu gibi, âlemin bekâsı dahi ehl-i zikrin bekâsına merbûttur. Nitekim hadîste gelir: لا تقوم الساعة حتى لا يقال في الأرض الله الله [Yeryüzünde Allah Allah denildiği müddetçe kıyâmet kopmaz.²⁹] Ya'nî celâlenin tekrârı zikr-i muttasıla delâlet eder. Nitekim ulemâ-i hakâik zâhib olmuşlardır. Gerçi ulemâ-i rûsûm gayri ma'niye haml eylediler. Ve ehl-i zikre ittisâl etmek /29/ evvelâ i'tikâd-ı pâk ve sâniyen mübâyaa ilemdir. Nitekim yukarıda dahi remzolundu. Ve mübâaanın dahi gâyeti zikr-i muttasıl yüzünden insân-ı kâmil olup, medâr-ı âlem ve gıdâ-i kâinât olmaktır. Zîrâ cümle-i avâlim feyzi insân-ı kâmilden ahzeder. Şol cihetten ki; insân-ı kâmil halîfe-i Hak'tır. Bu cihetten kamer şemsten istifâde edip sâir nücûma envâr bahş olduğu gibi; insân-ı kâmil dahi Hak'tan istifâza edip, sâirler dahi ondan müstefiz olurlar. Ve buradandır ki her maddede gâliben vâsıta lâzımdır. فافهم جداً وتمسك [İyice anla ve vâsıtanın eteğine sıkıca tutun.]

Sohbet-i hâs eyle bir ehl-i dil-âgâhla.

Ülfet et şâm u seher iksâr-ı zikrullâhla.

Zikr-i Hak'tır, bu ceset içre gıdâ-ı rûh olan.

Zevk-yâb ol cânla zikrederek efvâhla.

Zikr u fikrin tekye-i dilde Hak olsun muttasıl.

Âşinâlık edesin tâ ey gedâ ol şâhla.

Ârif-i billâha sor zikrin tarîkın ey dede.

Âkıbet gümrâh olursun uyma şeyh-i câhile. /

²⁹ Müslim, İmân, 234; Fiten, 35.

İzzet u rif‘at yeter ehl-i dile zikr-i Hudâ.

Kârı ne derviş olanın mansıb ile câhla.

Zikr-i Hak’tır, Hakkıyâ halkın bekâsına sebeb.

Yoksa ererdi fenâya nefh-i nâ-âgâhla.

ŞART-I SÂMİN: Nefy-i havâtırdır. Gerek hayr ve gerek şer. Zîrâ kalpte havâtır-ı mahmûde bulunduğu sûrette dahi vâridât-ı ilâhiyyeye müzâhame eder. Pes kalbe feyz-i hâss-ı ilâhî isteyen gerektir ki; kalbi ağıyârla âşinâ etmeye. Ve efkâr yoluna gitmeye. Gerek ol efkâr ve havâtır hayr ve mergüb fih olsun ve gerek şer ve mergüb anh olsun. Zîrâ hayr muzâhame ettiği sûrette, şer bi-tarîkı’l-evlâdır. Zîrâ iki zıt bir yerde müctemi‘ olmaz. Ve zıt olmadığı sûrette dahi a‘lâ var iken mahall-i feyzi ednâ ile işğâl etmek münâsib değildir ki, ulüvv-i himmeti münâfidir. Ve havâtıra mütaallik olan ba‘zı *Tahkikât-ı Müteferrikât* nâm kitâbımızdadır. Ve kesret-i havâtır ve hücûm-ı hevâcis bi-hasebil-gâlib, ağdiye-i rediyyeden veya müşebbehâtan veya muharremâtan veya taallukâtan gelir. Pes lokmâ-yı helâl, tayyip ve mu‘tedil ve zikrullâh kesîr ve muttasıl olıcak, havâtır /30/ mütekallile olup, giderek bi’l-külliyeye zâil ve aslından münkali‘ ve müzmahil olur. Ve yerine vâridât-ı ilâhiyye ve tecelliyât-ı rahmâniyye zuhûr etmeğe başlar. Ve hâne-i dil sohbet-i ağıyârdan kurtulur. Ve taalluk-ı mâsivâdan necât bulur. Ve sâhibi Hak’la Hak olur. Fefhem cidden.

Ve bir vakitte ki Şeyhim Seyyid Fazlî-i İlâhi (ks) ulemâdan bir kimseyi halvet-nişîn etmiş idi. Bir kaç gün havâtır-ı fâsideden halâs olamayıp, hâli müşevveş olıcak, aslından suâl olundu, meğser ol kimsenin³⁰ nukûd-i râice ve siyâb-ı fâhiresi varmış. Ol taalluk ucundan kalbini cem‘ edemedi. Ve şeyh buyurdu ki: “Ol eşyânın cümlesini bey‘ ve semenini tefrîk edeler.” Fil-hakîka ol kimse ondan sonra birkaç güne dek, mükâşefeye kadem bastı. Zîrâ alâka berzaktır. Bu cihettendir ki, Yûşâ bin Nûn (as) gazâ etmek murâd ettikte, teehhül sadedinde olanları ve binâ-ı büyü edip, sukûfunu henüz ref‘ etmeyenleri ve koyun ve deve alıp vilâdetine muntazır olanları istishâb etmedi. Zîrâ halleri / sûret-i ikbâlde idbâr idi ki; maiyyet etseler dahi geriye çekinceleri vardı. Teveccüh ise küllî gerektir. Tâ ki mübâşeret olunan kâr, sühûletle husûle gele. Ve bu makâmdandır ki, Cenâb-ı Nübüvvet (sav) geriye nazar etmek

³⁰ H. H. , E. E.ve M. E.’de “vâfir”

murâd etseler bütün dönerlerdi. Yoksa boyunların çevirip iltifât etmezlerdi. Nitekim âdet-i nâs öyle etmektir, feemmâ hakâike muhâliftir. Ve bu cihettendir ki, leyle-i mi'râcta yemîn ve yesâra iltifat olunmadı. Zîrâ Hak' a teveccühü münâfidir.

Ve mahkîdir ki İmâm Razî, Şeyh Necm Dâye'nin halvetine girdikte, tâlibler dersten kaldılar, diye havâtır-ı fâside sebebiyle uhde-i halvetten gelemeyip, dışarı çıktı ve menâfi-'i halvet ve fevâid-i sohbetten mahrûm oldu. Ve onun tefsîrinde gerçi tevhi'd ve maârifet mütaallık çok nesne tahrîr olunmuştur. Velâkin taklîddir. Alâmeti budur ki, ba'zı es' ile îrâd eyleyip bilâ cevâb alı koymuştur. Ve sonra gelenler bir bir cevâb vermişlerdir. /31/ Eğer kendinin makâm-ı hakîkatten zevk-ı sahîhi olaydı, ol suâllere cevâb vermeye kâdir olurdu. Nitekim Mevlâna Fenârî *Tefsîr-i Fâtîha*'da cevâb vermiştir. Ve bu ol kabîlden değildir ki, imtihân için suâl oluna. Nitekim Hakîm Tirmizî (ks) yüzelliden ziyâde suâl yazıp alıkoydu. Tâ ki Şeyhü meşâyihî'd-dünyâ Muhyiddin el-Arabî (ks) âlem-i şühûdiye teşrîf ettikte, *Kitâb-ı Fütûhat-ı Mekkiyye*'de ol suâllere cevap yazdı. Zîrâ Hakîm'in murâdı; müddeî olanları imtihân idi. Tâ ki cevâb vermeyenler da'vâ-yı hakîkat etmeyeler. Nitekim Şeyh-i Sâni Sadreddin el-Konevî (ks) *Kitâbü Mefâtîhi'l-Gayb*'ta zâıkların alâmetlerin gösterdi. Tâ ki ol alâmât bulunmayan kimseler bizim de hakâikten mezâkımız vardır, deyu da'vâ etmeyeler. Zîrâ da'vâya şahid lazımdır ki, burada zikr olunan alâmâttır. Ya'nî ol alâmât zevk-i hakîkatin nişânlarıdır. Pes mefkûde olıcak, da'vâ dahi bâtıl olur.

Ve şerâit-i / Cüneydiyyenin sekiz olduğuna bâlâda ba'zı remz mürûr etmiştir. Hâsılı ebvâb-ı cennet sekizdir. Ve cennet-i âcile, kalb-i insân-ı kâmil ve naîm-i feyz-i ilâhîdir. Ve bâb-ı kalbten dühûl etmek, herkese müyesser olmaz. Ya'nî ortada tab' ve nefis var iken, kalbe dühûl etmek mümkün değildir. Nitekim sıráttan mürûr etmedikçe, bâb-ı cinâna erilmez. Ve tab' ve nefis berzahlarından ubûr etmek, zikr olunan şerâit muhâfaza ile hâsıl olur. Gûyâ sekiz şart sekiz cennetin miftâhıdır. Bu cihettendir ki sırátı ubûrda meşakkat-i azîme vardır. Zîrâ oradan sühûletle ubûr etmeğe, dünyâda akabâtı ubûr etmeğe mevkûftur. Nitekim Kur'ân'da gelir:

حَاسِبُوا انْفُسَكُمْ قَبْلَ ان تَكُونُوا
فَلَا اقْتَحَمَ الْعَقَبَةَ [Fakat o sarp yokuşa atılmadı.] (Beled 90/11) Gel imdi: ³¹حَاسِبُوا
تَحَاسِبُوا [Hesaba çekilmezden evvel nefislerinizi hesaba çekin.] vefkince nefsimizin muhâsebesin görelim. Ve akabât-ı sırátı geçelim. Ve kevser-i feyzi içelim. Ve dâr-ı gurbetten, vatan-ı asla göçelim. Zîrâ kula vâcip olan efendisi yanında bulunmaktır.

³¹ Tirmizî, Kıyâmet, 25.

Ve efendi gerçi kulu ile bilebilir. Feemmâ kul efendiden gâib ve huceb-i kesret ile /32/ muhtecibtir.

Geliniz keşf-i hicâb eyleyelim.

Seyr-i dîdâr-ı cenâb eyleyelim.

Girelim cennet-i visâle ebed,

Nice bir nefse azâb eyleyelim.

Erelim bârikeyi Sultâna,

Zevk-i envâ-ı hitâb eyleyelim.

Yakalım âteş-i aşk içre dili,

Varlığı cümle harâb eyleyelim

Şol kadar olalım harâ- âbâd.

Yıkalım her yanı bâb eyleyelim

Dîdelerden şarâb akıp hûnîn.

Ciğeri ayn-ı kebâb eyleyelim.

Bizi bizden suâl eden Hakkı,

Ona hakkıyla cevâb eyleyelim.

Ba‘dezâ bu mesleğin berâzihi çok ve mehâliki hadden artıktır. Velâkin demin zikre teşebbüs edip hulûsla meşgul olan kimse, mehâviften emîn ve kat-‘ı mesâfât edip, ser-menzile karîb ve ashâb-ı vatana karîn olur. Hattâ demişlerdir ki; tertîb üzerine sülûk edenin hâli gayrilerden düşvârdır. Onun için kat-‘i mefâviz ve bevâdî etmiş bir delil-âgâha muhtaçtır. Zîrâ evâil-i halde ki, dîdelerden huceb-i zâhire-i hissiye meselâ cüdrân ve hiytân ve emsâli gibi, zâil oldukta herkese kendi hânesinde ve makâmında hayr ve şerden ne hâl / üzerine ise görünmeye başlar. Pes bu makûle nesnelere münkeşif oldukta mükâşefe lâzımdır ki iğmâz-ı ayn eyleye ve “Settâr” ismine bakıp uyûb-ı nâsı setrile mukayyed ola. Ve kimsenin râzını ifşâ etmeye, sû-i hâlini söyleyip rüsvây eylemeye. Nitekim küşûf-i süfliyyede kalanların halleri budur ki, ba‘zı mugayyebâtta haber verirler. Ve halk arasında şöret taleb ederler. Ve bunlar mekr ehlidir. Bu cihetten gerektir ki, hemen zikre meşgul olup, gayriyi selb eyleye. Ve münkeşif olan umûr-ı cüz’iyyeye iltifât kılmaya. Belki Hak Teâlâ’dan o

makûle keşiflerin zevâlin taleb eyleye. Zîrâ bî-fâide nesnedir. Ve sâlikin hâli onunla müşevveş olur. Ve bir vakitte Hz. İbrâhim'e (as) erbâb-ı fıskın ahvâli münkeşife oldukta helâkları için duâ edicek, hitâb-ı Bârî vârid oldu ki: “Yâ İbrâhim bu kadar zamandır ki ben onların bu makûle hâllerine muttaliim ve muâhezede mu‘âcele etmem. Belki setredip hilm ile mu‘âmele kılarım. Pes sen dahi, /33/ ahlâk-ı ilâhiyye ile mütehallık ol.” deyücek, İbrâhim ba‘dezîn o makûle ahvâlle mukayyed olmayıp evvâh ve halîm oldu. Ve pîrân-ı tarîkatimizden Bursa'da âsûde olan Şeyh Muhammed Üftâde (ks) buyurmuştur ki: Evâil-i hâlimde cemî-i eşyâdan tesbîh işitirdim. Ve vakt-i zarûrette bevl edecek mahal bulamazdım. Ve bevlim müsebbih üzerine vâki' olur, deyu havfederdim. Tâ ki ol ma'nâ benden gâib olup, müsterîh oldum.

Ve buradandır ki derler: Keşf-i kubûrdan sana fâide nedir? Zîrâ meyyit ya mûna'amdır, veya mu'azzebtir. Ve ehl-i naîm ise sana nedir fâidesi ve nef'i? Ve ehl-i azâb ve cahîm ise sana nedir zararı? Pes iyisi o makûle nesneden mahcûb olmaktır. Keşf-i melek ve keşf-i cin ve keşf-i zamîr dahi böyledir ki, bu makûleler küşûf-i süfliyyeden olmakla iltifâta sezâ değildir. Ve bunların biriyle mukayyed olan kimse, mâ-fevkinde olan derecâtan mahrûm olur. Zîrâ bana bu yeter dedikte bir dahi cebr olmaz. Ve kandım diyene bir dahi su verilmez. Maahâzâ bu mecliste / kanmak yoktur. Ve kandım diyenin isti'dâdı nâkıstır. Zîrâ Allah Teâlâ Vâsi'dir ve feyze nihâyet yoktur. Onun için Kur'ân'da gelir: وَقُلْ رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا [“Rabbim ilmimi arttır.”de] (Taha 20/114) Ya'nî taleb-i mezîdin bir vakitle tecdîd olunmadığı delâlet eder ki ilme nihâyet yoktur. Ve dünyâda ve âhirette ziyâde olmaktadır. Ve ondan murâd ilm-i ilâhîdir. İlm-i ahkâm değildir. Ve hadîste gelir ki: اطلبوا العلم من المهدالي اللحد [Beşikten mezara kadar ilim öğreniniz.³²] Ya'nî mevtin-i kalbde³³ oldukça talebden hâli olmayınız, sonraki ehl-i âhiret olursunuz. Matlûbunuz bilâ taleb gelir.

Ve demişlerdir ki, eğer iştigâl-i zikr ve eyyâm-ı halvette sana gaybden meşrûbât arz ederlerse; eğer su var ise suyu iç ve illâ leben ve asel iç ve şûrb-i hamrden hazer eyle. Ya'nî eğer sana hamr arz olunursa, onu içme. Nitekim leyle-i mi'râcta Cenâb-ı Nübüvvet'e arz oldundukta kabûl etmediler. Zîrâ sekre işârettir, belki sütü içtiler ki, fitrata dâirdir. Ve hamrın öcündendir ki, Mansûr'a sahv gelmeyip da'vâya düştü. Ve âhir ber-dâr oldu. Ve eğer hamr içmek /34/ lâzım gelirse, eğer mâ-ı matarla mezc

³² Kaynaklarda bulamadım.

³³ H. H. , E. E.ve M. E.'de “ mevtin-i talebde”

ederlerse nûş eyle. Zîrâ mâ-ı matar, mâ-ı mukattar-ı sâfidir ki, feyz-i hâlistir. Pes onunla memzûc olan hamrın kûdûreti zâil olur. Ve eğer mâ-ı enhâr ve uyûnla memzûce olursa, zinhâr onu içme. Zîrâ bu makûle madde-i kûdûret vardır ki, tab-ı arzla muhtelit ve mukayyettir. Ve bu fakîre evâil-i hâlimde bir ibrik su ve bir ibrik şerbet-i asel arz olundukta şerbet-i aseli nûş eyle deyu işâret olundukta, alıp şerbet-i aseli nûş eyledim. والحمد لله علي فيضه وتوفيقه وهداية خاصّ طريقه [Allah Teâlâ ‘ya feyzi, tevfiği, has (özel) yoluna iletmesi dolayısıyla hamd olsun]

Ve eğer sana ahcâr ve maâdin mertebesi münkeşif olup her birinin menâfi‘ ve mazârı ta‘rîf olunursa zinhâr hiçbirinin taaşşuk-ı bendinde kalma. Ve hemen zikre meşgul ol. Zîrâ bidâyet ehline bu makûle kaydların zararı vardır. Ve nihâyetinde kayd kalmaz. Ve keşfin zararı dahi olmaz. Nitekim Hz. Süleymân (as), her sabah ki Mescid-i Aksâ’da mihrâba gelirdi. Mihrâb içinde bir ot bitmiş bulurdu. Ve ol ot Hz. Süleymân’a / kendinin ismini ve menfa‘atini ve mazarratı ne idüğün söylerdi. Tâ ki bir sabah yine âdeti üzerine mihrâba geldikte, gördü ki bir ot bitmiştir. Suâl edip senin ismin nedir, deyûcek ol dahi, “Harrûb” dedi. Ya’nî “ keçi boynuzu” dedikleri yemiş ağacı. Orada Süleymân harrûb lafzından ahz-ı ma’nâ eyleyip mülküm harâb olmağa karîb olmuş deyip, oradan kıyâm eyledi. Ve kendiye mahsûs camdan bir savmaa emr edip, ibâdethâne binâ ettirdi. Tâ ki asâsı üzerine müstenid olduğu hâlde makbûz oldu. Nitekim kıssası Sûre-i Sebe’dedir.

*Olmasa bu cihângîr fânî,
Yine vermez yed-i Süleymân’ı.
Cümle berbâd olur bu mülk-i fenâ ,
Yıkılır tahtgâh-ı sultânı.*

*Verme kendin bu cism-i fânîye,
Çün alırlar bu bedenden cânı .
İbn-i vakt ol gel ey dedem dâim,
Gaflet ile geçirme sen ânı.*

*Dem-i kadem dediler ilm u amele,
Kanı bu ilm ve bu amel kânı.
Emrine imtisâl edip dâim,
Hakkı hoşnûd eyle Rahmânı. /35/*

İşte maâdinden sonra nebâtât ahvâli dahi münkeşif olup bir belâ-i azîm dahi olur. Hemen bir nesneye taaşşuk etmeyip, idmân-ı zikirle oradan güzâr ede gör. Ve keşf-i maâdinde harâret ve rutûbeti gâlib olan gıdâlardan tenâvül eyle. Ve keşf-i nebâtâtta harâret ve rutûbeti mu'tedil olan gıdâları ekleye. Zîrâ mertebe-i keşfine münâsib olan bunlardır. Ve keşf-i nebâtâtta sonra keşf-i hayvânâta intikâl edersin ki, her nevi hayvân sana kendin arz edip, selâm verir. Ve havâss ve menâfi' ve mezârrı nidüğün söyler. Ve orada her bir nev'in tesbîh ve tahmîdi ne idiğüne muttali' olursun. Ve eğer bu mürûr eylediğin avâlimin tesbîh ve tahmîdini kendi tesbîh ve tahmîd ve zikrin gibi bulursan, ya'nî onların cümlesi senin zikrin gibi zikrederlerse; senin keşfin sahîh değildir. Ya'nî hayâlîdir, hakîkî değildir. Zîrâ hakîkî olsa her birin başka zikir üzerine bulurdun. Pes ol gördüğün, senin zikrinin sûretleridir. Yoksa hakikat değildir.

İşte buradan keşf-i hayâlî ile keşf-i hakîkî / meyânında fark zâhir oldu. Ve sa'y eyle ki, bu âlem-i hayâl içinden çıkasın ve maddeden mücerred olan âlem-i maânî sana tecellî eyleye. Onun için vâridât-ı kalbiyye ve ba'de'l-intibâh olan ilkâat ve hitâbât-ı melekîyye ve ilâhiyye sâirlerden akvâdır. Zîrâ ona hayâl karışmaz ve ayn-ı cem'den gelir. Ve zikrolunan urûc-i tertîbiyyeye mi'râc-ı tahlîl derler. Nitekim ona remz edip Kur'ân'da gelir: إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا [Allah size emanetleri ehline vermenizi emrediyor.] (Nisâ 4/58) Ya'nî sâlik her ne makûle tavra ki, dühûl ve urûc eder, mukaddemen hîn-i nüzûlde oradan ahz ettiği emâneti mahâlline teslim edip, tecerrüd eder. Ve ukdesini halleyler. Ve âlem-i zâta doğru mücerradâne gider. Zîrâ terkîb ve ta'kîdle âlem-i vahdete erilmaz. Belki ifrâd ve tahlîl ile erilir. Ve zerre ve nokta-i mevhûme mertebesine erince terrakkî eder. Sonra bi'l-küllîyye zâtı mahk olur, ef'âli mahk ve sıfatı tams olduğu gibi. Ve Hak'la Hak olmak dedikleri buradadır. Maksûd fânî gidip, bâkî kalmaktır. Yoksa hâşâ istihâle yoktur.

Ve ba'zı küberâ-i tarîkat ki buyurmuştur: فَوْقًا يَكُونُ الْعَبْدُ رَبًّا [Bazen kul Rab olur.] /36/ Burada keynûnet ile murâd istihâle değildir. Belki abdin ubûdiyeti cânibi fenâ bulup, Hakk'ın rubûbiyyeti mutahakkik olduğun beyândır. Zîrâ "kâne" Sibeveyh indinde tahakkuk içindir. Ve bu makûle ibârâtta istihrâc-ı maâniyye kâdir olmayanlar kâili ikfâra zâhib olurlar. وَلَيْسَ الْكَافِرُ إِلَّا ابْنُ آخِي فَاعْرِفْ [Bil ki, kâfir olan ancak (tefkir edenin)teyzesinin kızkardeşinin oğludur.] Çünkü sülûkun mertebe-i

hayvânâtı mükâşefeden güzâr eyleye, sırr-ı hayat sârîye münkeşif olur. Ya'nî cemî'-i eşyâya sırr-ı hayat ne vechile sârî olmuş? Ve her nesne nice hayat-ı hakîkiyye ve rûh-i zâtı bulmuştur? Bu ma'nâyı ise erbâb-ı zâhir inkâr ederler. Ve eşyânın tesbîh ve tahmîdini delâlet-i ma'nâsına hamleylerler. Ve cemâda cemâd ve zî-rûha hayy derler. Feemmâ bizim zikretiğimiz ma'nâ üzerine cemâd dahi fil-hakîka hayydır. Gerçi hayatı hafidir ve hayatlarına delâil-i kesîre vardır. Şecereden إني أنا الله [Muhakkak ki, Ben Allah'ım] (Kasas 28/30) kelâmı ve hacerin tekellümü ve müezzinin âvâzı erdiği yere dek eşyânın yevm-i kıyâmette şehâdetleri gibi. Zîrâ zî-rûh olmayan tekellüm etmez ve şehâdet eylemez.

Hayf ulemâ-i rusûma ki; فُلْ كُلٌّ يَعْمَلُ عَلَىٰ شَاكِلَتِهِ [De ki: “Herkes kendi temâyülüne göre hareket ediyor.”] (İsrâ' 17/84) / sırrından bî-haberlerdir. وعلي الله [Hakka ulaştıracak yolu, ancak Allah gösterir. Lâkin a'mâ yol gösterene ve delîle ihtiyaç duyar. Sıhhatli olanla, illetli olan da eşit olmaz]

Ve bu urûcta bir dolap dahi vardır ki onda suver-i istihâlât muâyene olunur. Ya'nî kesîf nice latîf ve latîf nice kesîf olur. Ve re's zeneb ve zeneb re's olur. Ve insân hayvân ve nebât insân sûretin bulur. Ve alâhâzâ ve bu istihâlât hakâika göre değildir. Belki suvere göredir. Sûretin istihâlesi ise, sîfata râci'dir, zâta değil. Nitekim kavm-i Dâvûd kîrede ve kavm-i İsa hanâzîr sûretine tahavvül eylediler. Maahâzâ hakîkat-i insâniyyeleri bâkîdir. Ve Cibrîl (as) sûret-i a'râbîde temessülü dahi ona dâirdir ki, hakîkat-i melekiyyesini münâfî değildir. Ve insân-ı müterevhın dahi gayr-i sûrete duhûl etse; hakîkat-i insâniyyesine mâni' değildir. Hattâ iksirde bile nühâs hakîkat-i nühâsiyyeden çıkmaz, belki sabğ ile sûret ve keyfiyeti tahavvül eyler. Ve bu fakîre bir dolap dahi zâhir olmuştur ki, onunla cemî'-i eşyânın /37/ vech-i hâstan Hakk'a irtibâtı ma'lûm olur. Feemmâ zâhirde tasvîri mümkün değildir. Aceb sırr-ı acîbtir ki eşyâya sârî olmuştur. Gerçi ibsâr ve basâir avâmdan hafidir. Zîrâ kenz-i mahfidir ki, esmâ ve sîfât suverinde zâhir olmuştur. Ve esmâ ve sîfâta suver-i eşyâya duhûl eylemiştir. Fa'rif cidden.

Bu dolâb-ı felek içre dahi dolâblar vardır.

Bu çerhi döndürür her bir cihetten âblar vardır.

Bu işrethânedeyme vâre ise, aslında âbîdir.

Gönülde sâkî-i Hak'tan ne feyz-nâblar vardır.

Geçer bu çenber çerhi gider tâ meclis-i kudse.

Gönül erbâbına her bir tûrda bâblar vardır.

Yüzün Hak'tan çevirme kıble oldur ehl-i ma'nâya .

Gerçi mescid-i dilde nice mihrâblar vardır.

Bu âlem tekyegâhında katî nâdir bulunur er.

Bakılsa sûretâ ammâ ki, şeyh u şâblar vardır.

Görünmez gerçi Hakkı dîde-i hak-bînden gayra.

Bu deryâ-yı hakâikta velî girdâblar vardır.

Elhâsıl sâlik, âlim zâta vâsıl oluncaya dek ve kendinden fenâ buluncaya dek, / eczâ-i kevnden her bir cüz ona bir hicâb ve ahvâl-i vücûttan her bir hâl ona bir nikâbtır. Çünkü gâib ve fânî ve meshûk ve memhûk ola; ya o âlemde müstehlek olur kalır. Ebû Ukkâl Mağribî ve emsâli gibi ki bu makûleye vâkıftırlar. Veyâhud âlem-i hisse reddolunup hil'at-i cedîde-i hakkâniyye ilbâs olunur. Ve bu makûleden olan vâkıf müstehlikten ekmeldir, eğer makâmda mütemâsil iseler. Zirâ reddolunan gâh olur ki, vâkıftan mertebede nâzil olur. Velâkin tadrîcle onun mertebesine vâsıl olup isti'dâdına göre belki terakkî dahi bulur.

Ve âlem-i hisse reddolunanların dahi niceleri kendi nefslerini tekmîl için reddolunurlar. Nitekim hadîste gelir: *يجيء النبيّ ولا احد معه* [Peygamber tek başına geliyor.³⁴] Zirâ da'vetle me'mur değildir. Ve ba'zıları irşâd-ı nâs için ta'yîn olunurlar ki, onlara âlim-i vâris derler. Velâkin her vâris ve daî bir makâm üzerine değildir. Belki aralarında mufâzele vardır ki, ekseri ashâb-ı ahvâldir. Ve asılda sûfiye itlâk olunan bunlardır. Ve bunlardan efdal olanlar /38/ ehl-i makâm ve temkîndir ki, onlara melâmiyye derler. Ve bunlar sâdâtü'l-kavmdir. Ve bunların kimi fenâyâ da'vet ederler. Nitekim Kur'ân'da gelir: *وَقَدْ خَلَقْنَاكَ مِنْ قَبْلُ وَلَمْ تَكُ شَيْئًا* [Nitekim daha öncede sen hiçbir şey değilken seni yaratmıştım.] (Meryem 19/9) Ve bu fenâda mülâhaza-i ubûdiyet yoktur. Ve kimi mülâhaza-i ubûdiyete da'vet eder ki, zillet ve iftikâr ve inkisârdır. Ve kimi ahlâk-ı cemâliyye ve kimi ahlâk-ı celâliyye ve kimi mutlaka ahlâk-ı ilâhiyyeyi mülâhaza bâbından da'vet eder. Ve da'vet-i ahîre sâir

³⁴ Kaynaklarda bulamadım.

da‘vetlerden erfâ‘ ve ecelldir. Zîrâ lütuf ve kahrın mecmûunu müştemildir. Bu ikisi ise insâna cenâheyn gibidir ki, insânın ekmeliyyeti neş‘esinin cem‘iyyetiyledir.

Ve hadîste gelir ki; Allah Teâlâ’nın üçyüz altmış hulku vardır ki, bir kimse tevhîdle ol hulkun birini cem‘ etse, cennete dâhil olur. Orada Hz. Sıddîk (ra) suâl edip: “Ya Resûlellâh, aceb ol ahlâktan hiç biri bende var mıdır?”, deyucek Cenâb-ı Nübüvvet buyurdular ki: “ Ya Ebâ Bekr, ol ahlâkın biri değil, belki cümlesi sende mevcuttur. Ve ol ahlâkın Allah Teâlâ’ya ziyâde sevgilisi sehâdir. İntehâ / bilma‘nâ.”

Ve sehâ odur ki, bilâ-ivaz i‘tâ-ı mâl eyleye. Ve ba‘zı küberâ-i hakikat buyurdular ki, sehâ alâ kadri’l-hacet olan atâdir. Zîrâ eğer hâcet mikdârından ziyâde olsa, belki mu‘tâ-leh olan kimsenin helâkine sebep olur. Bu cihettendir ki Kur‘ân’da gelir: *وَلَوْ بَسَطَ اللَّهُ الرِّزْقَ لِعِبَادِهِ لَبَغَوْا فِي الْأَرْضِ* [Eğer Allah kullarına bol bol rızık seriverseydi, yeryüzünde mutlaka azarlardı.] (Şûrâ 42/27) Ya‘nî herkese i‘tidâlden ziyâde rızık i‘tâ olunsa , sebep-i bağı ve tuğyân olur. Şol sebepten ki nefis-i emmâre hemen müsâadeye müterakkibedir. Eğer müsâade bulsa, Firavun olur. Pes esbâb-ı şehvet ve hevânın killeti bâis-i ismettir. Nitekim denilmiştir. *انّ من العصمة ان لاتجد* [Bulmaman muhakkak ki ismettendir.³⁵] Ve adem-i basttan mutlaka kabz lâzım gelmez. Zîrâ Hâlık Râzık’tır. Meğer ki helâki cû‘a muallak ola. Bu sûrette cû‘ sâir emrâz gibi olur. Nitekim Mekke-i Mükerrede’de yetmiş âdet peygâmbere cû‘dan ve yetmiş aded peygâmbere dahi kehleden helâk oldular. İşte bu mertebeye kabz-ı mutlak derler ki, tazyîkın gayridir. Nitekim, *وَمَنْ قُدِرَ عَلَيْهِ رِزْقُهُ* [Rızıkı kendisine daraltılmış olan kimse] (Talâk 65/7) tazyîke işârettir. Kût /39/ ve kefâfın vücûduyla. Vallâhül-Mu‘ti’l-Cevâd.

İlâhî, kulların muhtaçtır, in‘am u ihsân et.

Kerîmen rahmetinden rûz u şeb feyz-i dil u cân et.

Derûn-i dilde ukde kalmasın dest-i celâlınden .

Tecelî-i cemâlinle açıp gül gibi handân et.

Bu hikmethânedede ta‘lîm kıl, ilm-i ledûn dersin.

Koma nâkıs bizi sen ma‘rifetle kâmil insân et.

Sana ikbâl eden erbâb-ı isti‘dâdın ey Mevlâ.

Tarîkın her ne denlû sa‘b ise fazlınla âsân et.

³⁵Aclûnî, Keşfü’l Hafâ, II, s. 79.

Bu Hakkı bendeni hâk-i siyehden ayn-ı zer eyle.

Hakikat ilminin gevherlerine kalbini kân et.

Ba‘dezâ emr-i sülûkte nebî ile velînin farkı vardır. Zîrâ gerçi usûlde müctemi‘lerdir ki, makāmâtır. Velâkin her biri vech-i hâstan urûc eder. Ya‘nî enbiyânın urûcu nûr-i aslî ile dir. Zîrâ rûhları ervâh-ı külliye-i zâtıyyedir. Evliyânın urûcu ise nûr-i aslîden istifâza ile dir. Gerçi bunların dahi ervâhı külliyyedir. Feemmâ enbiyâ ile beraber değıllerdir. Meselâ tarîk-ı berr ve bahrdan gidenler gerçi Ka‘be‘de müctemi‘ olurlar. Feemmâ tarîk-ı berr efdaldır. Onun için Kur‘ân‘da gelir. هُوَ الَّذِي يُسَيِّرُكُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ [O‘dur, sizi karada ve denizde yürüten] (Yûnus 10/22) / Ya‘nî berrin bahr üzerine takdîm olunduğı şerefine delâlet eder. Zîrâ sülûk için râh-ı mu‘tâddır, tarîk-i bahre rûkûb ise zarûrete dâirdir. Zîrâ muhâtaralıdır ve teşvîşi çoktur; meczûb-i sâlik gibi. Tarîk-i berr ise sâlik-i meczûb gibidir ki, âdet-i ilâhiyye üzerinedir. Bunda ise hatar yoktur. Zîrâ kesbile mâl-ı vâfir tahsîl eden kimse gibidir. Onun için şâd-merg olmaz. Zîrâ tedrîcle vâsıl olunmuştur. Meczûbun hâli ise def‘îdir. Onun için hazm edemeyip sülûkü olmadığı takdir üzerine esvâka ve sokaklara düşüp, divâne olup gezer ve hiç kimse ondan müntefi‘ olmaz. Zîrâ kendi nefesine şuûru olmayanın gayriye dahi olmaz.

Ve buradan ümmet-i merhûmenin sâir ümem üzerine fazl ve rûchânı zâhir oldu. Zîrâ ümem-i sâlife kendilerine meb‘ûs olan nebiyy-i mahsûsun bânından ahz eder. Ve nebiyy-i mahsûs dahi Cenâb-ı Nübüvvet‘in bânından istifâde eyler. Pes onların ahzleri bi‘l-vâsıta dır. Bu ümmet ise evvel emirden bizzât mişkât-ı nübüvvetten /40/ ahz eyler. Bu ma‘nâya enbiyânın ihvânı gibi olur. Ve bu ma‘nâya işâret edip hadîste gelir. علماء امتي كأنبياء بني اسرائيل [Ümmetimin âlimleri İsrailoğullarının peygamberleri gibidir.³⁶] ve Kur‘ân‘da gelir: لَتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ [İnsânlar üzerine şâhitler olasınız diye] (Bakara 2/143) Ya‘nî enbiyâ ne vecihle etbâ üzerine şâhidlerse, bu ümmet dahi şâhidlerdir. Pes yevm-i kıyâmette ümem üzerine şahâdette enbiyâ ile müşterek oldular.

Ve enbiyânın sülûkleri nefs-i mutmainnedendir, gayriler ise böyle değıldir. Ve nefs gerçi asılda birdir. Ya‘nî avâm ve havâssa göre bir nefstir. Velâkin avâma göre rezâili bilfiil ve mehâsini bilkuvvedir. Ve havâssa göre aks üzeredir. Ya‘nî mekâbihi bilkuvve ve mehâsini bilfiildir. Ve eğer bilkuvve mekâbih olmasa bilfiil mehâsinde

³⁶ Aclûnî, Keşfü‘l Hafâ, II, s. 83.

hüsn olmazdı. Ve enbiyâ gerçi ma'sûm ve evliyâ mahfûzdur. Velâkin kabiliyet-i zâtiyyeye binâen ebedî teklîfle me'mûrlardır. Ya'nî onlar dahi avâm gibi mücâhede ederler. Nitekim Kur'ân'da gelir: *وَاعْبُدْ رَبَّكَ حَتَّىٰ يَأْتِيَكَ الْيَقِينُ* [Sana yakîn / kesin bilgi gelinceye kadar Rabbine ibâdet et.] (Hicr 15/99) Ya'nî ibâdet eyle, tâ ki sana gâyetü'l-gâyât olan yakîn hâsıl ola ve rüsûhun / bir mertebeye ere ki, onun fevkinde olmaya. Bu cihetten hakikat-i hakki'l-yakîn dedikleri mertebe Cenâb-ı Nübüvvet'e mahsûstur. Ve bu mertebeye dek ibâdet etmek, tahsîl ve ba'de teşekkür içindir.

Pes havâsstan dahi ila âhiril-'umr teklîf sâkıt olmaz. Ve "Işıklar" ityân-ı yakîni ibâdete gâyet tutup ba'de âzâd olurlar sandılar ve galata düştüler. Hezelehümallahu Teâlâ. Ve böyle demek dahi olur ki, yakînden murâd eceldir ki, müddet-i ömrün ahiridir ki, ol vakitte makbûz olur. Ve ona yakîn denildi. Zîrâ yakîn rüsûh-i ilme derler ve ihtizâr hâlinde herkese ilm-i yakînî hâsıl olur. Nitekim gelir: *فَكَشَفْنَا عَنْكَ غِطَاءَكَ فَبَصَرُكَ الْيَوْمَ حَدِيدٌ* [Şimdi senden perdeni kaldırıverdük, artık bugün gözün keskindir.] (Kâf 50/22) Bu yakîn dahi ekser-i halka ahvâl-i ahirete göredir. Feemmâ mukaddimen sülûkü olmayana ilm-i billâhtan terakkî vermez. Zîrâ burada bî-basîret olan orada dahi bî-basîret olur.

Şu kadar vardır ki ehl-i nâra ilzâm hüccet olmadıkça nâra sevk olunmasalar gerektir. Bu ma'nâ ise fi'l-cümle esrâr-ı kaderin inkişâfına /41/ mevkûftur. Pes her mücrim hâline göre ol ma'nâyâ vukûftan sonra muazzeb olacaktır. Tâ ki Hak Teâlâ'yı zulme nisbet eylemeye. Kâle Teâlâ: *وَمَا رَبُّكَ بِظَلَّامٍ لِّلْعَبِيدِ* [Rabbin kullara zulmedici değildir.] (Fussilet 41/46) Ya'nî zulm Hak'tan mübâlağa ile merfû'dur. Şöyle ki onda ednâ-yı zulm yoktur. Fekeyfe ki hadden mütecâviz ola. Fa'rif.

Dilâ ger Rabbini bilmek dilersen nefsin idrâk et.

Hayat-ı bâkîyi bulmak dilersen nefsin helâk et.

Nedir ebvâb-ı ilm içre tasavvuf vâkıf oldun mu?

Fenâfillâha er, ya 'nî bu yolda sen seni hâk et.

Vücûdun cübbesi, özüne hicâb olmuş durur Hakk'a.

Yürü var dest-i gayretle yakasın cübbenin çek it.

Derûnun hâne-i sultan-ı ma'nîdir haberdâr ol.

Ânu cârûb-i tevhîd-i hakîki ile hoş pâk et.

Hakikat menzili sad merhale dûr oldu gözlerden.

Bu râh-ı dûrda sür esb-i azmi çüst u çâlâk et .

Dilersen ravza-i cân ve dili kılmak ter ü tâze.

Seherlerde olup bîdâr, Hakkı çeşmi nemnâk et.

Ve makâm-ı sülûkün / muktezeyâtındandır ki sâlik olan kimse vaktini muhâfaza eyleye. Ve onun vakti nefesidir. Zîrâ ömür dedikleri nefestir. Yoksa mâh u sâl değildir. Gerçi avâm-ı nâs şühûr ve a'vâm addederler. Feemmâ şühûr ve a'vâm ol nefesin tefâsılındandır. Ya'nî asl-ı zamân, dehr dedikleridir ki, ân-ı gayr-i münkasimdir. Sonra mâzî ve müstakbel ve yevm ve leyl ve üsbû' ve emsâli ondan niseb-i muhtelif olmuştur.

Ve niseb ve izâfât ma'dûmâtır. Onun için Allah Teâlâ üzerine zaman cârî olmaz. Belki onun tecellîsi zamânın bâtını ve devr-i arş zâhiridir. Ve sâlikin zebân-ı hâli, her bir nefeste, *وَقُلْ رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا* [Rabbim ilmimi arttır de.] (Tâhâ 20/114) deyu duâ eder. Zîrâ her nefeste mezîd-i ilm hâsıl olmasa mağbûn olur. Nitekim eserde gelir: *من استوى يومه فهو مغبون* [İki günü bir olan zarardadır.³⁷] Ya'nî burada yevmle murâd, ân-ı gayr-i münkasimdir. Ve ekâmil-i nâsın her anda ilmi mezîd olmakta ve ma'rifet-i ilâhiyesi terrakî bulmaktadır. Ve sâirlere dahi gerektir ki bâri her saatte ve edne'l- /42/ emr her yevm-i şer'îde, ilm-i ilâhîde terakkî bulalar. Tâ ki bir yevmin devri bî-faide olmaya. Ve aslı budur ki, nefes muhâfaza olmasa saate sâri olur ve saat yevme ve yevm üsbû'a ve üsbû' şehre ve şehir seneye ve sene dehre sirâyet etmekle mecmû'-i evkât telef olup hüsrân-ı azîm hâsıl olur. Ve sûfiye ibnû'l-vakt dedikleri budur. Zîrâ her vaktin hükmünü riâyet ve müktezâsı üzerine cereyân etmek evsâf-ı nebeviyyedendir.

Pes tâbi-i tarîkat-i nebeviyye olan kimse vaktin lâyık olduğu ma'nâ ile kâim olur. Ve şol ki ebu'l-vakt derler, ma'nâ-yı mezkûrun gayridir. Zîrâ übüvvet mebbeviyyete nâzırdır. Zîrâ³⁸ insân-ı kâmil mazhar-ı Hak ve masdar-ı sırr-ı mutlaktır. Bu cihetten cemî'-i eşyâ ondan tevellüd eder. Gerçi insân-ı kâmil bu da'vâyı etmez, zîrâ rütbesi ve hâli delâlet ettiği kifâyet eder. Enbiyânın (as) da'vâ-yı nübüvvet ve ızhâr-ı mu'cizât ettikleri zarûrîdir. Evliyâyâ ise da'vâ-yı velâyet ve ızhâr-ı kerâmet etmeğe

³⁷ Aclûnî, Keşfü'l Hafâ, II, s. 323.

³⁸ H. H. , E. E.ve M. E.'de "Yâni"

zarûret yoktur. Belki onlar mezâhir-i ism-i bâtıdır ki ne kadar / kendilerini ihfâ etseler, o kadar makbûl olurlar. Ve enbiyânın dahi gerçi mu‘cizâtla zuhûr-i tâmları vardır. Feemmâ fil-hakîka mübhem ve mechûllerdir. Ve onların ma‘lûm oldukları ba‘zı âsâr ve levâzım hasebiyledir. Yoksa hakâyık hasebiyle değildir.

Onun için Cenâb-ı Nübüvvet hakkında ba‘zı urefâ demişlerdir ki (ra): “Kimse bilmezdi kim ol ne şâh idi.” Ya‘nî sahâbe-i kirâm (ra) bu kadar irfandan sonra yine Resûl’e vâkıf olmayacak, sâirler nice vâkıf olurlar? Zîrâ evliyâ makâmât-ı enbiyâya ermezler. Ve aralarında hâciz vardır. Ve illâ istivâ lâzım gelir. Nitekim avâm-ı ulemâ dahi rütbe-i evliyâdan bî-haberlerdir. Ve ümmîler dahi ulemâyâ göre böyledir. Ve raiyyet ile ümerâ dahi ona kıyâs oluna.

İşte budur ki: وَمَا مِثْلًا إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَّعْلُومٌ [Bizden her birimizin bilinen bir makâmı vardır.] (Saffât 37/164) Ona remz eder. Onun için muhakkıklarda da‘vâ yoktur. Ve onlardan her biri rütbesine göre söyler ve haddini tecâvüz etmez. Nitekim demişlerdir: رَحِمَ اللَّهُ امْرَأَةً عَرَفَتْ حَدَّهَا وَلَمْ يَتَعَدَّ طَوْرَهُ [Haddini bilip, çevresine zarar vermeyen kimseye Allah rahmet eder.] Ya‘nî haddini bilen merhûm, bilmeyen mağzûbtur. Zîrâ da‘vâ /43/ mezmûmdur. Edne’l-emr târikü’l-edebitir, demektir.

Elhâsıl insân-ı âkıl odur ki, bütün ömrü ona vakt ola. Ya‘nî vaktini şaşırılmaya, aklını şaşırmadığı gibi. Belki mahfûzu’l-vakt ola. Ve şunun ki, asla vakti yoktur, mahrûmdur. Zîrâ behâim hükmündedir. İşte buradan fehm eyle; şol kimsenin sû-i hâlini ki ömr-i tavîli taleb-i dünyâyâ harceyleye. Ve hevâ ve heveste isrâf kıla ve bî-vakt kala. Onun için Hak Teâlâ buyurur: أَوَلَمْ نَعْمَرْكُمْ مِمَّا يَنْدَكُرُ فِيهِ مَنْ تَنْدَكُرُ [Size düşünecek olanın düşüneceği kadar ömür vermedik mi?] (Fâtır 35/37) ve demişlerdir ki, bâb-ı maârif münfetih olmaz şol kimseye ki, kalbinde âlem-i melekûta şehvet ve taaşşuk vardır. Ve bâb-ı ilm-i billâh min haysü’l-müşâhede münfetih olmaz, şol kalbe ki cümle-i avâlimden bir nesneye onda lemha ola.

İmdi teemmül eyle bu makâmı ki nice sa‘b makâmdır ve mücerred-i lemha mâni‘-i vüsûl olduğu sûrette gayri vecihle taalluk ve taaşşukun hâli ne ola. Pes ne vecihle vakti izâat edersin. Ya‘nî vaktini bil. Ve ona göre hâlini tedârik kıla. Ve fütûr ve keselin mâni‘ olduğunu fehm eyle. Onun için / vâsıl olanlar zikr-i muttasıl ile vâsıl oldular. Hattâ Seyyidü’t-tâife Cüneyd-i Bağdâdî’den suâl edip, ne ile bu mertebeye erdiniz, dediklerinde; bir köşeye işâret edip, “Şurada otuz sene mücâhede ile erdim.”deyu cevâb verdi.

*Koyalım meyl-i dünyâyı,
Gel gönül derviş olalım.
Bil ki sevdâyı ukbâyı,
Gel gönül derviş olalım.*

*Melek ve melekûtu geçip,
Âlem-i lâhûta uçup.
Mâsivâ-yı Hak'tan kaçıp,
Gel gönül derviş olalım.*

*Hırkâ-i tecerrüd giyip,
Gam-ı aşk-ı Mevlâ yiyip.
Bizde dervişlere uyup,
Gel gönül derviş olalım.*

*Râh-ı fenâya gidelim,
Varımızı terk edelim.
Hak'tan gayrıyı nidelim?
Gel gönül derviş olalım.*

*Bu Hakkı'dan alıp sebak,
Oku ma'rifetten varak.
İbrâhim Edhem'e bak,
Gel gönül derviş olalım.*

Ba'dezâ bu kadar umûr-ı vaz'iyeye ki şerîat ve tarîkate ta'yîn olunmuş ve tertîp ve âmâde kılınmıştır. Bu makûle umûr-ı âmîl olan üç tabakadır. Evvel ki tabakası budur ki; mütaallik-ı himmeti cennettir. Ya'nî sa'y ve ictihâdı cennete dühül gareziyledir. /44/ Dahi mâverâsına taaşşuku yoktur. Bu makûlelere âbid derler ki, sâhibü'l-mâ ve'l-mihrâbtır. Ya'nî hemen abdest ve namaz bilir. Ve zâhirden gayra taalluku yoktur. Ve onun yanında aşk ve âşık ve ma'sûk hikâyesi mehcûrdur. Ve Züleyhâ ve Yûsuf nedir bilmez ve Mecnûn ve Leylâ ve Ferhât ve Şîrîn ve Vâmık ve Azrâ kimlerdir, hâtırına getirmez. Ve keyfiyet-i hâllerinden suâl eylemez.

Pes bu makûle âbidin hâli âşika nisbetle pestdir. Zîrâ hadîs-i kudsîde gelir:

ومن اظلم ممن عبدني لجنّة اونا والم اكن مستحقّالان اعبد ولولم اخلق جنّة ولاناراً [Cennet ümîdi ve cehennem korkusuyla bana ibâdet edenden daha zâlim kim olabilir ki. Eğer cennet ve cehennemi yaratmasaydım ibâdet edilmeğe değer olmaz mıydım?³⁹] Ya'nî recâ-ı cennet ve havf-i nârla ibâdet eden kimse ezlam-i halkillâhtandır. Zîrâ i'zâmen lillâhi ve iclâlen lehû ibâdet yerine garaz-ı nefse ibâdet vaz' eylemiştir. Bu ise kuldan efendiye nisbetle ziyâde denâettir. Şol cihetten ki, kul ecîr olmaz. Âbid-i mezkûr ise ubûdiyetin mülâhaza etmeyip, kendini ecîr yerine komuştur. Pes ibâdet, hakk-ı ulûhiyyet içindir. Yoksa hazz-ı nefis için değildir.

Suâl olunursa ki, çünkü hâl zikr olunan / vech üzerinedir. Ya taleb-i cennet ile me'mûr olmak nedir? Cevâb budur ki, bizim dediğimiz niyet ve kasda râci' bir ma'nâdır. Bu ise bedenle olan ibâdeti münâfi değildir. Ya'nî beden-i insân amel ile mükelleftir ki, müktezâsı cennettir. Ve kalb-i insân ihlâsla me'mûrdur ki, meâli ihtiyâr-ı Hak'tır.

Pes zâhirin amel-i şer'î yüzünden cenneti gözlesin. Ve bâtının, ihlâs-ı niyet cihetinden Hakk-ı Mutlak'ı özlesin. Ta ki zâhiren âbid⁴⁰ ve bâtinen âbidler mertebesinde kalmayasın. Ve illâ cenâh-ı vâhid üzerine kalırsın ve Hakk'a pervâz edemezsin. Ve enbiyânın (as) اللّٰه اِلاَّ اَجْرِيْ [Benim ücretim ancak Allah'a aittir.] (Yûnus 10/72, Hûd 10/29, Sebe 34/47) buyurdıkları zâhirde mertebe-i ubûdiyyete göredir. Bu ise taalluk-ı mâsivâdan hür oldukların münâfi değildir. Şol cihetten ki, zâhir-i şer' zâhir-i bedene ve bâtın-i şer' bâtın-ı kalbe nâzırdır.

Ve tefâsirde dahi gelir ki, îmân ve tâat fî nefsi'l-emr hüsnünden ötürü ma'mûl bihîdir. Ve illâ makbûl değildir. Ya'nî gazez-i nefis için olan îmân ve amel merdûddur⁴¹. Ve burada garaz havf ve recâdır. Nitekim mürûr etti ve bunun emsâli şol kimsedir ki, îmânın hüsnünü bilmeyip /45/ mücerred cem-'i mâl için küfürden rücû' ede ve müslümân ola. Nitekim her asırda böyle yeni müslümanlar ve yalancı mü'minler çoktur. Pes bu makûle müslüman fil-hakîka münâfik olduğu cihetten cennetten mahrûm olduğu gibi, kasdını cennete hasreyleyen mü'min dahi Allah Teâlâ'nın kurbet ve vaslından mahrûmdur. Çünkü meâlde mahrûmdur. Sûretâ merzûk olduğuna i'tibâr yoktur. İşte burası âkile mahall-i ibrettir. واللّٰه الهادي الي طريق المحققين والمرشد الي التّحقيق بحقائق اليقين [Allah, muhakkıkların (ilâhî hakîkate erenlerin)

³⁹ Kaynaklarda bulamadım.

⁴⁰ H. H. , E. E. ve M. E. 'de “ ve bâtinen âşık olasın ve zâhiren”

⁴¹ E. E. 'de “mezmûmdur”

yoluna ileten ve kesin hakikatlerle tahakkuka (ilâhî hakîkate) yöneltendir.] Ve insan bu berzaktan halâs olmağa delil-i ilâhiyye muhtaçtır. Ve illâ hod be-hod kârî müşkildir. Gerçi müddaî çoktur.

Gel berû Hak'tan yana şimden geri halkı bırak.

Eyle ihlâsı vüsûl-i Hak için yola burak.

Menzili nezdîk zanneyler hayâl ehli olan.

Akla bakılsa eğer, haylî irâk oldu irâk.

Himmet eyle kurb-i ev ednâya vâsıl olmağa.

Sanma kim bu kâbe kavseyn ola sana oturak.

Aşktır lâzım olan zühd ile bitmez iş bu kâr.

Vârı semendir ol ki âteştir ona ey dil durak /

Cümle evsâf-ı nefsi bir yere cem' eyleyip.

Âteş-i aşk ile kıl mecmû'unu pür ihtirâk.

Hakkıyâ nisbetleri şimdengeri iskât kıl.

Tâ-be-key bu kurb u bu'd u hâlet-i vasl u firâk

Ve ikinci tabakası budur ki; mutaallik-ı himmeti gerçi mâvereâ-i ibâdâtır, ya'nî Ma'bûddur. Velâkin maksûdu olan mertebeye vusûle isti'dâdı yoktur. Ya'nî bilfiil vüsûl şânından değildir. Pes bu makûle himmeti bî-fâidedir ki, sâhibine bir şey münkeşif olmaz. Ve ona kapı açılmaz. Ve bu makûle nâ-müstaid olan kimse şol marîza benzer ki, kuvâsı bilkülliyeye taattul etmiştir. Ve a'zâsı amelden kalmıştır. Zîrâ bu makûle marîz gerçi harekete himmet ve kasd eder. Feemmâ çi-fâide ki, âlet muattıladır. Ve innîn ve ma'kûd ani'n-nisâ olanlar dahi böyledir. Nazar eyle şol memrûrû'l-mizâca ki hâtırı şerbet-i asel ister. Feemmâ galebe-i safrâdan nâşî nûş edemez. Ve nice hâcetleri hulkumlarında kalanlar vardır ki, lisâna götürmezler. Zîrâ olmayacağı bilirlir.

Suâl olunursa ki, bu söz *من قرع الباب ولجّ ولجّ* [Kim kapıyı çalar ve ısrar ederse, içeri girer.] /46/ mazmûnuna muhâlifdir. Cevâb budur ki, burada dört i'tibâr vardır ki, biri taleb ve matlûbdur, ya'nî tâlib olan matlûbunu vicdandır. Ve biri dahi, taleb ve lâ-matlûbdur. Ya'nî tâlib olan matlûbuna adem-i vüsûldür. Nitekim enbiyâ (as)

Allah Teâlâ'dan ba'zı mesâil suâl ettiler. Feemmâ her birinde mücâb olmadılar. Zîrâ hikmete muhâlif idi. Ve Cenâb-ı Nübüvvet (sav) ammi Ebû Tâlib hakkında îmânına tâlib oldu. Ve sarf-ı himmet eyledi. Feemmâ te'sîr etmedi. Pes her himmet müessire olmadığı bundan ma'lûm oldu. Ve biri dahi, lâ-taleb ve matlûbdur. Ya'nî bilâ-taleb hüsûl maksûddur. Nitekim ni'met-i gayr-i müterakkıbe derler ki, bu kabîldendir. Ve meczûblar halleri gibi ki, sülûk ve mucâhede sebk etmek yok iken, takaddüm-i cezbedir. Ve biri dahi lâ-taleb ve lâ-matlûbdur ki, ekser-i nâsın hâli budur. Zîrâ esbâba adem-i teşebbüsleri cihetinden murâdları hâsıl olmaz. Zîrâ Allah Teâlâ gerçi esbâbla işlemez. Velâkin inde'l-esbâb işler. Maahâzâ murâd ne idi ki hatırına dahi gelmez. Tâ ki talep eyleye.

Ve bundan / ma'lûm oldu ki evvel ta'yîn-i matlab lazımdır. Ve matlab ne idüğün bilmediği surette ta'lîme muhtaçtır. Ya'nî matlab-ı a'lâ ve maksad-ı aksâ, Allah Teâlâ'dır. Ve ona vüsûle esbâb-ı kesîre vardır. Bâlâda zikr olunan şürût ve gayriler gibi. Ve lakin keyfiyet-i sülûk ma'lum olmamakla mürşid-i kâmile muhtac olmuştur. Vesâir metâlib dahi ona kıyâs oluna.

Ve bu takrîrden murâdımız budur ki, "Murâdım rızâullâhtır." diyen kimse Allah Teâlâ'nın nüût ve evsâfını ve rızâdan maksûd ne idüğün bilmelidir. Tâ ki ona göre teveccüh üzerine ola. Ve teveccühünde galat etmeye. İşte buradan fehm olundu ki her kar-ı bâb eden kimseye kapı açılmaz. Belki ol ekserîdir. Yoksa küllî değildir. Pes marîz-i mağlûb murâdına ermediği gibi, ba'zı ehl-i himmet dahi ihtimâm ettiği nesneye vâsıl olmaz. Meselâ Hak'tan saltanat talep eylese ol ma'nâya müstaid olmayacak, emr-i âdî üzerine hâricte vücûdu muhâldir. Fî-nefsi'l-emr umûr-i mümkinedendir, demek kifâyet etmez. Zîrâ her mümkün olan nesne, vücûd-i hâricî iktizâ etmez.

İşte bu ma'nâ ecânibe göredir. Feemmâ şol /47/ kimse ki şehzâdedir, onun hakkında bilfiil saltanat umûr-i mümkinedendir. Zîrâ tarîkinde bulunmuştur. Pes "Yâ Rabbi bana bilfiil saltanat ver" dese kendi zâtında müstaid olduğu emr-i mümkin talep etmiş olur. Vezâret gibi ki herkes ona müstaidir. Gerek evlâddan olsun ve gerek gayriden. Ve velâyet mertebesi dahi böyledir. Zîrâ bâb-ı velâyet meftûhtur. Nübüvvet gibi değildir ki, onun bâbı mesdûddur. Bu cihetten nübüvvet-i örfiyye tâleb etmek memnû'dur. Zîrâ muhâli talebtir.

Elhâsıl vezâret ve velâyet birdir ki, talebi câizdir. Ve saltanat ve nübüvvet dahi birdir ki, onları talebin fâidesi yoktur. Zîrâ ihtisâs-ı ilâhîdir. Kâle Teâlâ: يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِ [Allah] rahmetini dilediğine bağışlar.] (Bakara 2/105, Âl-i ‘İmran 3/74) Gerçi hakîkatine nazar olursa cemî-‘i merâtib-i külliye ve cüz‘iyye ihtisâs-ı ilâhîdir. Feemmâ ba‘zı merâtib-i âliyyede ihtisâs zikr olunmak şeref-i azîmine binâen imtinân-ı ilâhî kabîlindendir. Fa’rif cidden

*Zâhir ve bâtında insân olduğun,
Fazl-ı Hak’tır, Fazl-ı Hak’tır, Fazl-ı Hak.
Mazhar-ı feyz-i firâvân olduğun,
Fazl-ı Hak’tır, Fazl-ı Hak’tır, Fazl-ı Hak.*

*Köşke girmek hitâb-ı Kibriyâ,
Gözlerin görmek Cenâb-ı / Kibriyâ,
Böyle lütf-u bî-hisâb-ı Kibriyâ,
Fazl-ı Hak’tır, Fazl-ı Hak’tır, Fazl-ı Hak.*

*Her nefeste ma’rifet olmak mezîd,
Hak’la devr eylemek halk-ı cedîd,
Bu sıyâm ü bu likâ ü böyle îd,
Fazl-ı Hak’tır, Fazl-ı Hak’tır, Fazl-ı Hak.*

*Hazretine yollar âsân olduğu,
Zâd-ı aşk-ı pâk-i ihsân olduğu,
Cism-i cân ve cân u canân olduğu,
Fazl-ı Hak’tır, Fazl-ı Hak’tır, Fazl-ı Hak*

*Hakkıyâ her dem Hakk’ı zikreylemek
Sun’unu seyreyleyip fikreylemek
Verdiği nimetlere şükreylemek
Fazl-ı Hak’tır, Fazl-ı Hak’tır, Fazl-ı Hak*

اللهم اجعلنا من المستغرقين في بحر نعمك والمستوعبين لأنواع ألائك وكرمك [Allahım bizi nîmetlerinin denizine dalanlardan. nîmet ve keremlerinin her türlüünü elde edenlerden kıl.] Ve üçüncü tabakası budur ki, zâhirde şer’le âmil ve evzâ-‘ı ilâhiyye ile âbid ve ahkâmı

mütehammil olduğu gibi mâverâ-i ibâdâta himmet bülend ola. Ve cânib-i Ma'bûd-i Hakîkiyye isti'râf ede. Ve zâtında ol ma'nâya vüsûle isti'dâd dahi bula. Bu sûrette esbâb-ı vaz'îyye ile amel ederek, âhir müsebbibe vüsûl hâsıl olur. Ve imkân ve kuvvette olan ma'nâ vücûd-i hâricî bulur. Ve bilfiil hüsûle gelir. Gerçi bu makâmın ehli kalîldir. Ve vüsûl /48/ sûretinde dahi evvel emirden merzûk olmak şart değildir. Belki niceler mahrûmu'l-bidâye ve merzûku'n-nihâyedir. Fudayl İyâz ve Mâlik Dînâr ve İbrâhim Edhem ve emsâli gibi.

Onun için demişlerdir ki, isti'câz-ı kudret etmek küfürdür. Zîrâ kudretin her maddûre tahammülü vardır. Velâkin her mümkinine vücûd vermediği ve noksan üzerine halk eylediği hikmet-i bâliğâyâ mahmûldür. Ve mahallin adem-i kabiliyetindedir. Ve Hızır (as)'ın katlettiği gulâm küfür üzerine matbû' idi, denildiği budur. Ya'nî ol gulâmda bilfiil îmâna kâbiliyyet yoktu. Gerçi bilkuvve imkân vardı ve bu kuvvet ve imkâna dâirdir ki Kur'ân'da gelir: وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ [Ben cinleri ve insânları ancak bana kulluk etsinler diye yarattım.] (Zâriyât 51/56) Ya'nî cemî'-i efrâd-ı cin ve insde ibâdete kâbiliyyet ve imkân vardır. Velâkin her fertte adem-i zuhûru kâbiliyyet ile fiilin meyânında fark olmaktadır. Nitekim işâret olundu. Çünkü maksûd-i a'zam insân-ı kâmilin vücûdudur. Ve sevâd-ı a'zam dedikleri, Hak üzerine olan vâhid-i câmi'dir. Lâcerem her ferdin hidâyeti hikmetten hâric oldu. Ve ekall ekser hükmünde kılındı. Ve Hak Teâlâ kavlinde sâdik oldu. Gerçi avâm ulemâ-ı esrârdan bî-haber ve şevâhidi müşâhededen / bî-basardır.

Ve şî'r-i müşhûrda gelir ki: قَلِيلٌ إِذَا عَدَّوْا كَثِيرًا إِذَا شَدَّوْا [Sayıldıklarında azdırlar, bir araya geldiklerinde ise çokturlar.] Kabzateynin hükümünü bilen cennet ve cehennemi pür-cemâl ve celâl eyler. Ve Hak'tan kendi hakkında ve gayr hakkında istikâmet ve hidâyet diler. Gerekse bilfiil vücûd bulmasın. Zîrâ insân ve belki cemî'-i efrâd-ı eşyâ asl-ı vâhiden teşa'ub etmekle miyânda karâbet zuhûr eylemiştir. Ve efrâd-ı insânın birbirine karâbeti, karâbet-i karîbedir. Zîrâ benî nev'dir. Gerçi mîras hasebiyle biri birlerine göre karîb ve bâd dahi denilir.

Ve insânın gayri ecnâs ve envâ'a karâbeti, karâbet-i baîdedir. Zîrâ suver-i taayyunâtta ihtilâf-ı fâhiş vardır. Ve hilâfet Âdem'e i'tâ olunup, sâir eşyâ-ı muhtelifenin ona teshîri ism-i câmi'inden gelir. Ya'nî Âdem ism-i câmi' ve neş'e-i külliyesi hasebiyle cemî'-i avâlim üzerine müstevlî oldu. Zîrâ bunda kâmilî nâkıs üzerine taslît vardır. Bu ise inde'l-küll emr-i müstahsendir. Feemmâ gayriyi Âdem

üzrine taslît etmek aks üzerinedir ki nâkısı kâmil üzerine taslîttir. Bu ise aklen müstakbehtir. Ve buradan zâhiren ve bâtinen müctehidlerin kemâlleri zâhir oldu. Zîrâ muktedâ-yı nâs olan kimse nâkıs /49/ olmaz. Bu ma'nâdandır ki aslah-ı mevcûdu imâm ittihâz ederler. Ya'nî ümmî olan kimse âlime imâm olmaz. Zîrâ irşâd ve tâ'lîme kâdir değildir. Hilâfi ise, ya'nî âlimin ümmîye imâm olması ise mâlâ- kelâmdır.

Elhâsıl sâlik-i müstaidin sülûkü feth-i bâbladır ki, gayrîlere muğlâk olan nesne ona meftûhtur. Ve ayn ki Zât-ı Hak'tır gerçi vâhiddir, velâkin vücûh-i kesîresi vardır ki, âsâr ve şuûndur. Ve bu âsâr ve şuûna ile'l-ebedi'l-âbâd inkitâ' gelmez. Zîrâ Allah Teâlâ mütekellim-i ebedîdir. Ve her eserinde bir ilm-i cedîd vardır. Zîrâ Vâsi'dir. Onun için âlim-i billâh olan kimse ebedî müteattıştır. Ya'nî ona kanmak gelmez. Zîrâ kanmak dedikleri ki, "riyy" derler nihâyete göredir. Şe'n-i illâhiyye ise muntehî değildir. Pes riyy nereden hâsıl olur. Bu cihetten her sâlik ki, ben kandım diye nâkıstır.

Pes sülûk ki bir isimden bir isme hareket ve seferdir. Gerçi makâm-ı zât hasebiyle muntehîdir. Zîrâ zâtın mâverâsında rütbe-i uhrâ yoktur. Velâkin mukîm olduğu sûrette dahi mutâlaa-i elvândan hâlî değildir. Nitekim zikr olundu. Bu cihetten derler ki, seyr ilallâha nihâyet vardır. Feemmâ seyr fillâha gâyet / yoktur.

Nazar eyle ulemâ-i zâhirin hâline ki kavâid-i ilmiyye ve kavânîn-i resmîyenin inkitâ'ıyla onların müdrikâtı dahi tamâm olur, feemmâ ulemâ-i hakâikın küşûfuna nihâyet yoktur. Zîrâ bu ilmin kavâ'idi ve haddi ma'lûm olmaz. Belki bir vahdettir ki kesreti nihâyet bulmaz.

Ârif isen yokluğa ver vârını.

Yok u vâri ver, bulasın yârını.

Bir tabîb-i hâzika teslim ol.

Hikmet üzre ede tâ timârını.

Kışır içinde lübbü eyle cüst ü cü.

Dâr içinde ara var deyyârını.

Bu melâmette selâmet isteme.

Nâmı güm kıl, kır zücâc-ı ârını.

Vâsıl-ı dergâh-ı Hak oldun ise.

Kimseye keşf eyleme esrârını.

Özge bir şûrîde bülbül ol senin.

Bilmeye zâğ u zeğen gülzârını.

Hakkıyâ âyîneler çoktur velî.

Bu yüze tut dîde-i bîdârını.

Ba‘dezâ muhabbet insânın rûhunda ve şehvet tabîatında ve gazab nefsinde ve hilm kalbinde olur. Ve kalb levh-i rûh ve mahall-i istivâ-i hasenâtıdır. Ve tabîat levh-i nefis ve mahall-i istivâ-i seyyiâtıdır. Çünkü rûh taalluk-i mâsivâ ve meyl-i ekvândan tahliye ve kalb dahi ahlâk-ı zemîmeden /50/ tasfiye bula. İkisi kalem-i a‘lâ ile levh-i mahfûz ve arşla kürsî ve şemsle kamer sûretine girer ve padişâh-ı âdil ile vezîr-i âkile döner. Zîrâ Allah Teâlâ bir pâdişâha hayr murâd etse, ona vezîr-i hayr halk eder. Ve şerr murâd etse, vezîr dahi ona göre olur. Ve nefis-i emmâre kral dedikleri reîs-i nasârâ ve tabîat onun zevcesi gibidir ki, mahall-i şehvâtıdır. Ve kalb ve rûhta incizâb-ı Hak kavî olsa ehl-i İslâmın asker-i gâlibi gibi olur. Zîrâ sultân-ı âdil ve vezîr-i âkil olıcak, kuvâ ve a‘zâ dahi onlara tâbi‘ olurlar. Nitekim: *الناس علي دين ملوكهم* [İnsânlar kendilerini yönetenlerin dini üzeredir.⁴²] ona remz eder.

Husûsa ki sultânın vezîrden maâdâ mürebbiyesi dahi ola ki, şeyh-i kâmilidir. Zîrâ şeyh-i kâmil ism-i Alîm’e mazhardır ki, ilm-i zâhir ve fetvâ müftîye ihâle olunduğu gibi, ilm-i bâtın ve takvâ dahi şeyhe tefvîz olunmuştur. Ve maârif-i ilâhiyye bâtın-ı insâna kuvvet vermekten hâlî değildir. Onun için erbâb-ı maârif cerî ve cesûr olurlar. Bu makâmdandır ki sahâbe-i güzîn (rıdvânullâhi aleyhim ecmaîn) gazâlarda Resulullâh (sav) / cenâblarıyla teerrüs ederler ya‘nî onları kalkan gibi önlerinde tutarlardı. Ve şecâatleri bir mertebede idi ki, Medine-i Münevvere’ye ba‘zı a‘dâ teveccüh ettiğinden haberdâr olsalar, ibtidâ kendileri râkib olup çıkarlardı ve bî-pervâ her yana akarlardı.

Ve kibâr buyurmuşlar ki, nefesine bahîl olan kimse evliyâdan olmak ihtimâli yoktur. Zîrâ Hakk’ı bulmak kendi nefsinde yokluk ileidir. Ve yokluk dedikleri ibtidâ bezl-i mâl ve ba‘de bezl-i nefstedir. Ve mahall-i feyz mâsivâdan hâlî olmadıkça,

⁴² Aclûnî, Keşfü’l Hafâ, II, s. 431.

oraya feyz nüzûl etmez. Zîrâ iki zıt bir yerde müctemi‘ olmaz. Ve çerâğ gibi pür iltihâb olmak kandilde rûğne dâirdir. Ya‘nî kandil pür-âb olsa, zeyte mahal kalmayıp, fitil bî-nûr ve fer kaldığı gibi; kandil-i kalb dahi pür-nûr ve zeyt-i feyzle pür-ziyâ olmağa, rütûbet-i şehvâniyyeyi ref‘ ve izâleye muhtaçtır. Pes nâr-ı kudret müheyyâdır. Feemmâ ol nârla müştail olmağa kâbil fitil yoktur. Bu cihetten kusûr nârda değil, belki mahal dedir. Nazar eyle ki hatab-ı ratb/50/ müsta‘mel olmaz. Maâhâzâ ateş üstündedir. Ve sâir umûr dahi ona kıyas oluna. Zîrâ şürût ve esbâb mefkûd olsa, meşrût ve müsebbeb vücûd bulmaz. Vûzu‘la salât gibi.

Ve bu takrîrden fehm olundu ki tabîat mahall-i şehvet ve nefis mahall-i hevâdır ki ikisi dahi cehennemî olmakla muzlimdir. Bu cihetten demişlerdir ki, savt-i hasen istimâ‘ olunduğu vakitte ona vâki‘ olan meyl eğer mertebe-i tabîattan vakî‘ olursa şehvet ve eğer mertebe-i nefsten vâki‘ olursa hevâdır ki, ikisi dahi harâmdır. Onun için demişlerdir ki ehl-i nefis ve tabîata semâ‘ harâmdır. Ve eğer meyl-i mezkûr kalb ve rûh ve sırdan vakî‘ olursa, ona aşk ve muhabbet ve üns derler ki, bunlar helâldir. Çünkü insân nefsinden emn üzerine değildir. Ona terk-i semâ etmek vâcibdir. Ve Cüneyd-i Bağdâdî (ks)’den menkûldur ki, demiştir: *كل ما يجمع العبد على مولاه فهو مباح*: [Kulu Mevlâsına götüren her şey mübâhtır.] Ya‘nî şol nesne ki kalbi teveccüh-i Haktan dûr etmeye, belki ona kuvvet ve cem‘iyyet vere, ol nesne mübâhtır. Gerek semâ‘ olsun ve gerek gayri. Zîrâ vecd / ve tevâcüd sahîhtir. Ve şol nesne ki kalbi Hak’tan halka imâle eyleye, her ne olursa olsun bâtıldır. İşte ıslâh-ı nefis etmek sadedinde olanlar bu makûle mevâzı’da ihtiyât ederler. Zîrâ desâis-i nefsâniyye vardır ki herkes değil, belki her sâlik müctehid bile vâkıf değildir. Ve salâh kıyâs ettiği, âhir fesâd çıkar.

El hâsıl zikirten men‘ yok iken müsterâhta vâki‘ olsa, sebep-i küfr olur. Fa‘rif erremz, va‘mel bi-hâze’l-ğamz. Ve ehl-i zâhir muhabbeti irâdet-i tâatle tefsîr etmişlerdir. Zîrâ nefis bir nesneye ki meyl eyleye ona takrîb eden umûra rağbet eder. Lâcerem muhib olan kimse mutî‘ olur. Ve ehl-i hakîkat demişlerdir ki, muhabbet hareket-i ma‘neviyyedir ki cânib-i mahbûba ikdâmı mûcibdir. Tâ ki maksûd olan ülfet-i visâl hâsıl olup vahşet-i firâk zâil ola. Ve bu ma‘nâ mertebe-i muhibbiyyet olan kâbe-kavseyn hâline göredir. Zîrâ makâm-ı ev-ednâ, mertebe-i fenâ ve istihlâk-i küllîdir ki, orada zât ve sıfat-ı abd mahk ve sahkır.

Pes muhibbe mürid derler ki muhabbet makâm-ı /52/ da'vâ olmakla, muhib imtihândan hâlî olmaz. İmtihân ise mahz elemdir. Mahbûb ise murâddır. Bu cihetten onun için elem ve azâb yoktur. Ve idlâl, ya'nî nâzdan hâli değildir. Ve bundan fehm olundu ki, muhabbet makâm-ı vâhidiyyete nâzırdır. Zîrâ makâm-ı ehadiyyet-i zâtiyyede sıfât mu'tebere değildir ve Hakk'ın muhabbeti dahi böyledir. Nitekim hadîs-i kudsîde gelir: فَأَحْبَبْتُ أَنْ أُعْرَفَ. [Bilinmeyi sevdim/istedim.⁴³] Ve bu muhabbet dahi tevecüh-i ma'nevîden ibârettir ki, hakikat-i câmiaya mensûbtur ve hakikat-i câmia hakikat-i ilâhiyye ve hakikat-i kevnîyyeyi cem'eden mertebedir ki, ona vahidiyyet derler. فَأَعْلَمُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ [Şunu bil ki, Allah'tan başka hiçbir ilâh yoktur.] (Muhammed 47/19) âyetinde olan mertebe-i ulûhiyyet hakikat-i mezkûreye râci'dir. Ve bu mertebeye mertebe-i saltanat dahi derler ki, maksem-i merâtibtir.

Ve nûr-i muhabbet dedikleri, mertebe-i mu'tedileye nâzırdır. Ve bunun mâ-fevki nâr-ı aşktır. Zîrâ aşk ifrât-ı muhabbettir. Onun için sıfat-ı ilâhiyyede aşk olmaz. Belki muhabbet olur. Pes Hakk'a vüsûl aşka menûttur. Ve vüsûl ve avdden sonra bu ma'nâ i'tidâl bulup / nûr-i muhabbet kalır. Velâkin bu makâm-ı bekâya nâzır olmakla burada⁴⁴ nâr-ı şehvet-i hakikiyye müctemi' olur ki, nûr-i muhabbet Hakk'a göre ve nâr-ı şehvet nisâyaya göredir. Onun için Cenâb-ı Nübüvete nisâ tahbîb olundu. Ve verese dahi bu ma'nâdan hazz-ı evfer buldular. Zîrâ makâm-ı bekâ fenâ götürmez cennet gibidir ki, zevk-ı dâim ve îş-i kâimdir. Sâir efrâd-ı nâsta ise sırr-ı fenâ ve bekâ mefkûddur. Onun için lezâiz-i niâm tenâvül etseler dahi kuvvetleri nâkısıdır.

Âşık-ı şûrîde ol bülbül gibi.

Sıbğatullâh sırrını bul gül gibi.

Çoktur esmâ ve sıfât-ı Kibriyâ,

Dağılubdur her yana sünbül gibi.

Gâh olur deryâ gibi feyz-i nihân,

Çûş eder cân u gönülde mül gibi.

Kurma gel âb-ı revân üzre binâ ,

Münhedim olursun âhir pul gibi .

⁴³ Aclûnî, Keşfü'l Hafâ, II, s. 191.

⁴⁴ H. H. , E. E.ve M. E.'de "nâr-ı şehvet zuhûr edip nûr-i muhabbet ile"

Hakk'a âşık oldun ise cândan,

Varını ver Hakk'a Hakkı kul gibi.

Ve demişlerdir ki, الإسرافُ في ارتكابِ المباحاتِ يوجبُ حرمانُ المناجاتِ [Mübâhları yaparken israfa düşmek, (Allah'a) münâcâtтан mahrûm eder.] Ya'nî bir nesne ki harâm ve müştâbih ola, onu tenâvül etmek münâcât-ı Bârîye mâni' olduğu gibi mübâh olduğu sûrette dahi isrâf üzerine /53/ olıcak, mâni-'i münâcâttır. Zîrâ Hakk'a tekarrüb etmek yine emr-i şer'î ilemdir. Ve şol ki emr-i şer'îden hâric ola, hikmet-i şer'î bilmedi. İşte mübâh dahi mübâh-ı kat'î olduğu sûrettedir, yoksa herkes aklı ile mübâhtır, dediği değildir. Zîrâ herkesin akl-ı maâş ve nefsi-i emmâresine göre istitâbe etmediği nesne kalıldır. Bu ise nefsi'l-emre muhâlifdir. Zîrâ ba'zı mübâh sûretinde nesnelere vardır ki, fi-nefsi'l-emr habîstir ki, onun habâsetini ehl-i şer'înin her biri bilmez. Zîrâ zâhir-i şer'îde ba'zı ruhsatlara kıyâs eder. Bu ise kıyâs-ı aklîdir. Belki bâtın-ı şer'îye nazar edip ol nesneyi hakâik ile tatbîk etmelidir. Pes hakâika kâdir olmayan ve maârif-i hakkâniyyeye vüsûl bulmayan kimse ne vechle habîs ve tayyibi fark edebilir. Belki "İsm-i mudil"de iken hidâyet da'vâsına düşer.

Bu fakîre bir zamân bir ehl-i riyâzet Hindî tereddüd ederdi. Feemmâ tarîk-i şer'îden hâric idi ki, ehl-i münkerât idi. Velâkin istidrâcı bilmez. Ve ism-i muzillın ahkâmını fehm eylemezdi ve hayâlâtı hakâik / kıyâs ederdi. Bu sebepten her gece mi'râc etmek da'vâsın eylerdi. Ve ba'zı kelîmât-ı hayâliyye söylerdi. Burası ise sâliklerin mezâlik-ı akdâmındandır. Zîrâ hâric âlemde mi'râc-ı hayâlî vardır ki, onu bilmeyen bâtın-ı âlemde mi'râcı hakîkî zanneder. Zîrâ bâtın-ı âlem dedikleri melekûtur ki, dâhil-i âlem dahi derler. Ve herkes âlem-i melekûta yol bulmaz. Zîrâ huceb-i âlem-i mülk ona berzahdır. Ve arada berzah-ı azîm var iken mâverâsına nice güzâr olunur. Cebel-i kâfa güzâr gibidir ki, deryâ-yı muhît ona hâciz-i hasîndir. Onun için ulemâ-i rüsûmun ilmîne şuûr derler. Zîrâ şuûr mâverâ-ı perdeden idrâke derler. Pes orada ilm var ve ayn yoktur. Ve yakîn-i hakîkî aynın semerâtındandır, ilmin değil. Hattâ ilimde rüsûh olduğu gibi aynde dahi rüsûh vardır. Pes rüsûh bulunmadıkça her ayna dahi i'tibâr olunmadı. Fekeyfe ki ilme.

İşte bu takrîrden fehm olundu ki, hayâlî olan nesne dimâğdadır. Ve aynî olan nesne kalptedir. Ve Kur'ân ve ilhâm kalbe nüzûl eder. Yoksa hayâle değil. Belki hayâle nüzûl eden şiiirdir. Onun için muhayyel şiiirdir, derler /54/ ve isâbet ederler.

Zîrâ ilm-i simyâ gibi hakîkati yoktur. Nitekim ilm-i beyânda eş‘âr-ı hayâliyye okuyanlara hafî değildir.

Ve bu makâmdandır ki derler, enbiyâ ve kümmel-i evliyâdan sadır olan ulûm ve a‘mâl, kemâliyyedir. Zîrâ kâminden sâdır olan dahi kâmindir. Ve sâir ehl-i îmândan sâdır olan ulûm ve a‘mâl, cemâliyye ve lutfiyye; ve kefere ve fecereden sâdır olan celâliyye ve kahriyyedir. Bu sebepten kefere ve fecereden sâdır olan ulûm ve a‘mâl dâire-i mudîlledir ki, asla i‘tibâr olunmaz. Zîrâ Hak sûretinde olsa dahi bâtıldır. Şol sebepten ki îmân ve takvâ ve sülûk üzere mebnî değildir. Ve îmân üzerine mebnî olan dahi, aslında sülûk-i sahîh üzerine mebnî olmayacak, erbâb-ı kemâlin âsârı gibi değildir. Belki ondan aşığıdır. Zîrâ sâhibi cenâh-ı vâhid üzerindedir. Ve yevm-i kıyâmette tekaddüm ve teahhur ve cinânda ulvî ve suflî olmak, tefâvüt-i mezkûre raci‘dir.

Pes ehl-i îmânın kimi ebrâr ve kimi mukarrebîndir. Ve mukarrebîn dahi tabakât-ı muhtelifedir. Ve bunların ahvâli dünyâda / mestûre ve âhirette zâhiredir. Zîrâ bu mevtın mahall-i imtihân ve mekân-ı setrdir. Nitekim kudsîde gelir. اوليائى تحت قبائى لا يعرفهم غيرى [Dostlarım (evliyâ) kubbelerimin altındadır. Onları benden başkası tanımaz.⁴⁵] Ya‘nî evliyâ ve havâss-ı ümmete gayriyyet ile muttasıf olan kimseler vâkıf ve esrârına vâsıl değillerdir.

Kangı dileğim râh-ı Hak'ta buldu tevfiğ-ı Hudâ.

Enbiyâ ve evliyâyâ etti lâ-büdd iktidâ.

Âdem kâmilde kâmindir, benim ilm ü amel.

Bu kemâl-i âdeme muhtâctır şâh u gedâ.

Mekteb-i ilm-i ledünnîde hakâik dersin al.

Kîl u kâli kov dilinden dinleme sıyt u sadâ.

Ger ibâdetde huzûr-i dilden almazsın nasîb.

Bu ibâdetgâh içinde kılmadın farzı edâ.

Sen seni kaldır aradan Hakkıyâ hakkıyla ol.

Hak'ta bul Hakk'ı yine Hak'tan sakın olma cüdâ.

⁴⁵ Kaynaklarda bulamadım.

Ey mü'min yalnız mağfûr olduğuna kanaat etme. Bil ki ilm ve amel yüzünden derecât-ı âliye sâhibi olmağa sa'y eyle. Zîrâ bülend-himmet olmak, ehl-i dilin şânındandır. Ve ilimden murâd evvelâ ilm-i şer'î-i kesbî ki, ona ilmihâl derler. Ve sâniyen ilm-i hakîkî-i irsî ki ona ilm-i ledünnî ve ilm-i ilâhî derler ki, Hak'la halk arasında olan /55/ irtibâtı ve âlemin Hak'tan intişâsını bilip, esmâ ve sıfât ve bunların hakâikinden haberdâr olmaktır.

Ve amelden murâd amel-i şer'îdir ki, vârid olduğu vech üzerine şürût ve kuyûduyla ikâmettir ki, ona amel alâ minhâci's-sünne derler. Ve bu amel gerçi şurût-i zâhiresiyle⁴⁶ ulemâ-i hakikat bilirler. Zîrâ ibâdetin kendi farz olduğu gibi, ibâdette huzûr maallâh dahi farzdır. Ve bunun fevkinde dahi mertebe vardır ki, erbâbı bilir. Ve sünnet olan ibâdete şurû'u vaktinde mükellef olduğunu mulâhazadır. Pes irâdet mertebesi budur ki, kayd-ı mâsivâda olmaya. Belki Hak'la iktifâ eyleye. Ve zühd mertebesi budur ki, mübâhâttan sabreyleye ve her mübâh olan nesneye ruhsat vermeye. Ve illâ zâhid olmaz.

Ve îmân ve tevbe mertebesi budur ki, maâsîden imtinâ' ve ictinâb ede ve illâ mansûr olmaz. Kâle Teâlâ: وَكَانَ حَقًّا عَلَيْنَا نَصْرُ الْمُؤْمِنِينَ [Mü'minlere yardım etmek bizim üzerimize bir haktır.] (Rûm 30/47) Ya'nî ehl-i îmânın mansûr olduğu kemâl-i îmânladır. Ve kemâl-i îmân şuaab-i îmânı mulâhaza ve muhâfazaya menûttur. Zîrâ bilâ-agşân olan şecereye, şecere denilmez. Ve denilse dahi / bî-fâidedir. Zîrâ meyvesi olmaz. Buradandır ki bir kimse Ebû Yezîd'in (ks) hâline nazar eyleyip: "Îmân olursa; işte böyle Bâyezîd'in îmânı gibi olsun." demiş. Ya'nî Bâyezîd-i Bistâmî'nin mü'min olduğuna değer, gayrîsi değmez. Ve buradandır ki ona "Kutbu'l-ârifin" deyu lakab vermişlerdir. Zîrâ ârif-i billâh odur ki amel-i şer'îyi elden komaya. Zîrâ semen ve zebed isteyen lebenden taleb eder.

Ve demişlerdir ki: المجاهداتُ تورث المشاهدات [Mücâhedeler, müşâhedeleri doğurur.] Ya'nî müft müşâhade olmaz. Belki mücâhede-i azîme ile taltîf-i hicâb etmek gerektir. Ve şol yerde ki Hak Teâlâ mücâhede ile emreyledi, orada betâlet haram oldu. Ve mü'min iksâr-ı tâat ve zikr etmekten murâd, vaktini adem-i izâattir. Ve adem-i izâatin netîcesi dahi devâm-ı şühûd ve istiğrâktır ki, kümmel-i evliyâ hâlidir. Bu cihetten, tarîkı üzerine hareket lâzımdır. Tâ ki ser-menzil-i murâda vüsûl ve bâb-ı atâ ve dervâze-i keremden dühûl müyesser ola.

⁴⁶ H. H. , E. E.ve M. E.'de "ulemâ-i zâhire indinde mazbûttur. Velâkin şurût-i bâtinesi"

İşte mâsivâdan i'râz etmekten maksûd, Hak'la olmaktır. Hak'la olmak ise, Hakkın emrettiği amel ile kıyâmı dahi müstelzimidir. Zîrâ hâdim mahdûma mutî' ola /56/ gelmiştir ve memlûk efendisine bilâ ücret hizmetiyle ma'rûf olmuştur. Zîrâ ecîr olmak kulluğu münâfidir. Nitekim bâlâda dahi takrîr olunmuş ve fil-cümle bilinmiştir.

Pes bilâ ilim amel olmaz, bilâ hizmet abd olmadığı gibi. Ve ilm erdiği yere amel dahi vâsıl olmalıdır. Zîrâ kademde hareket ve meşye istitâat olmayacak, yalnız çeşmin etrâf ve eknâfı seyretmesinden ne hâsıl olur. Zîrâ her nesnede, mâ-hulika lehû vardır. Pes çeşmin mâ-hulika lehû ibsâr ve dûr ve nezdinde olanı rü'yet ve müşâhede olduğu gibi, kademin müktezâsı dahi maksûda harekettir. Ve Kur'ân'da a'rece harac olmadığı onun kemâline delâlet etmez. Belki ruhsata delâlet eder. Ruhsat ise azîmetten aşağıdır. Ve azîmet memdûhtur. Onun için tenzilde lisân-ı Lokmân'da gelir

يَا بُنَيَّ أَقِمِ الصَّلَاةَ وَأْمُرْ بِالْمَعْرُوفِ وَانْهَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأَصْبِرْ عَلَىٰ مَا أَصَابَكَ إِنَّ ذَٰلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ
[Yavrucuğum; namazı dosdoğru kıl, iyiliği emret, kötülüğü yasakla, başına gelene sabret. Çünkü bunlar azmi gerektiren işlerdendir.] (Lokmân 31/17) Ya'nî efâzıl-i tâat ve eşrâf-ı ibâdât ma'zûmât-ı umûr ve vâcibât-ı ahvâldendir. Binâen alâhâzâ şol nesne ki nefse muhâlif ve hevâsını / münâfidir, onunla amel etmek akvâdir.

Ve talâk hakkındaki ebgâdü'l mübâhât denilmiştir. Ba'zı ulemâ-ı zâhir onu te'vîl edip, [İşlerin tamamındaki sözleri gibi, mübâhların buğza en yakın olanıdır.] demiştir. Gûyâ mübâhât mebgûzâtan değildir, demek ister. Feemmâ kavlı-i kışrîdir. Zîrâ buğz adâvetin gayridir ki, her adâvet buğz olur. Velâkin her buğz adâvet olmaz. Nitekim halkın kalbine muhabbeti düşmeyen nesnelere vardır ki, halk onları bi't-tab' kerâhet ederler, velâkin kerâhetten adâvet lâzım gelmez. Sûm ve basal ve lahm-i bakara ve lahm-i harkûş ve emsâli gibi.

Pes talâk ziyâde mebgûzdu, ya'nî bilâ-sebebe olduğu zamanda. Ve mekrûhât-ı şedîdedendir, zîrâ onda firkat vardır. Ekvânda ise Allah Teâlâ'ya ehabb olan ictimâ'dır. Onun için teferruktan nehy olundu. Ve nikâhât-ı sûriye ve ma'neviyye ictimââta mevkûf oldu. Ya'nî ictimâ-i cemâat ve ictimâ-i şühûd ve ictimâ-i zevceyn olmadıkça, nikâh-ı sûrî denilmediği gibi ictimâ-i esmâ ve sıfât dahi olmadıkça nikâh denilmez. Pes sûret ve ma'nâ-yı âlem ictimâ'a dair oldu. /57/ Nazar eyle sultanın

tahte'l-livâsında asker müctemi' olmadıkça maksûd olan feth hâsıl olmaz. Bu sebepten ictimâ' memdûh oldu.

Ve şol ki ferdâniyyet derler, zât ve sıfat ve ef'âlin mecmû'udur. Ve şol ki tefrîd derler, zâtın mâsivâdan inkitâ'ıdır. Zîrâ zât-ı insân, zât-ı ehâdiyyeye nâzırdır. Zât-ı ehâdiyye ise kesreti münâfîdir. Pes bu mertebede ictimâ' mutasavver değildir. Belki ictima' meretebe-i vâhidiyyettedir ki meretebe-i ulûhiyyet ve meretebe-i zât ve sıfattır. Ale'l-husûs zât-ı ehâdiyyeye vüsûle dek şeyhle sohbet ve ictimâ' lâzımdır. Zîrâ şeyh vesîle-i Hak'tır. Zât-ı ehâdiyyeye esmâ ve sıfât vesâil oldukları gibi. Nitekim yukarıda tebyîn ve tafsîl olunmuştur.

Giyenler hırka-i tecrîdi erdi zât-ı Mevlâ'ya .

Soyundu mâsivâdan bakmadı dârât-ı esmâya.

Gerekmez ihtîşâm-ı âlem evsâf-ı dervîşe.

Gedâya nice lâyıık ola girmek sûret-i bâya.

Soyar tâc ü kabâyı aşk İbrâhim Edhem'den.

Alır tîr-i vücûdu derd-i Mevlâ döndürür yâya.

Şu kim / ma'sûka bî-perde erişmek ister âlemde,

Komaz pîreheni de olsa âhir ânı araya.

Gönülde feyz-i Hak buldunsa, lü'lü' ondadır onda.

Sana bestir bu deryâ, bakma hergiz gayri deryâya.

Erersin pâye-i a'lâya bî-şübhe bu menzilden.

Uyarsın ger tarîk-i Hak'ta bu Hakkı'yı ednâya.

Kâlellahu Teâlâ: وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ [Ve Âdem'e isimleri öğretti.] (Bakara 2/31) Ya'nî Ebu'l-beşer Âdem (as)'a esmâ-ı ilâhiyye ta'lîm olduğu gibi⁴⁷ olundu. Zîrâ âlem tafsîl-i Âdem'dir. Pes şol icmâlin müştemil olduğu esmâyı tafsîl dahi müştemildir. Şu kadarı vardır ki esmânın Âdem'de cem'iyeti bilfiil vesâir eşyâda bilkuvvedir. Bu ma'nâdan ötürü demişlerdir ki, فِي كُلِّ شَيْءٍ فِيهِ كُلُّ شَيْءٍ [Her bir şeyin içinde, her şey vardır.] Ve icmâl ile tafsîl, gerçi ma'nâda müttehiddir. İmâm ve

⁴⁷ H. H. , E. E.ve M. E.'de "cemî-i eşyâya dahi ta'lîm olundu"

cemâ'at gibi. Velâkin sûrette muhtelifdir. Bilfiil ile bilkuvve dahi böyledir. Ve illâ eşyâda ve eşyâ ile Âdem'de tesâvî lâzım gelir.

Ve Âdem'den Cenâb-ı Nübüvvet'e gelince zuhûr mezîd olmaktadır. Tâ ki Cenâb-ı Nübüvvet'in vücûdu ile tetmîm ve tekmîl vâki' oldu. Ve filhakîka rûh-i âlem, gerçi Âdem'dir; feemmâ Cenâb-ı /58/ Nübüvvet'e nisbetle Âdem ve men dühû sûrettir. Ya'nî hem sûret-i âlem ve hem sûret-i Muhammed'dir. Ve cümlelerin rûhu Muhammed'dir. Zîrâ sırrı âleme ve Âdem'e sârîdir ki, hayat-ı âlem ve Âdem ona menûttur. Ve enbiyâdan kat-ı nazar ekmelü's-suveri'l-Muhammediyye, ekâmil-i ümmet-i merhûmedir. Zîrâ ekmele tâbî' olan dahi ekmeldir. Bâlâda hod murûr etti ki bu ümmetin mişkât-ı nubüvveten ahzı bilâ vâsita olmakla, bu ma'nâda enbiyâ ile müşterek oldular. Ve Cenâb-ı Nübüvvet'e ihvân olmakla şeref-i azîm buldular.

Pes Cenâb-ı Nübüvvet'in enbiyâ ile uhuvveti mertebe-i nübüvvette ve ashâbtan mâadâ olan ümmeti ile uhuvveti mertebe-i velâyette oldu. Ve bundan ashâbın sâirler üzerine şeref-i vâfir ve fazl-ı mütekâsiri zâhir oldu. Zîrâ sahâbede mertebe-i velâyet olduğu gibi mertebe-i sohbet dahi vardır. Feemmâ her mertebe-i velâyette olan mertebe-i sohbette değıldir, tâbîin gibi.

Ve buradan rû'yet ve aynın hicâb ve ilm üzerine rûchânı bâhir oldu. Zîrâ mertebe-i sohbette rû'yet dahi vardır. Feemmâ mertebe-i / velâyette rû'yet-i hissiyye olmaz. Belki hayâliyye olur ki, ya menâm veya insilâha menûttur ve rû'yet-i hissiyye rû'yet-i ayâniyyedir ki galat kabûl etmez. Onun için insilâh menâm üzerine tercih olundu. Zîrâ hisse karîbtir ve gâh olur ki, ba'zı suver ba'del intibâh mağmizu'l-ayn iken zâhir olur. Ve ba'zı evkâtta histe dahi vâki' olur. Feemmâ mahsûsla mükâleme etmek nâdirdir. Gerçi niceler dahi mükâleme etmişlerdir. Nitekim zamanında kutub olan Ahmet Sebti metâfta Şeyh Muhyiddîn el-Arâbî ile (ks) mükâleme etmiştir. Ve Şeyh'in Ahmed'i rû'yeti histe idi. Ahmed'in vefâtından beri ise birkaç yüzyıl mürûr etmiş idi. Velâkin ruhâniyyeti temessül edip, Şeyh ona ol vecihle mülâkî oldu.

Elhâsıl Âdem sûret-i âlem olup bilfiil cemî-i esmâ-i ilâhiyyeye mazhar oldu. Bu cihetten ona Âdem-i sûret dediler. Cenâb-ı nübüvvet'e âdem-i nübüvvet dedikleri gibi, cânib-i velâyeti dahi müstemildir. Ve Hz. Ebî Bekr'e (ra) âdem-i sohbet dediler ki sâir sahâbenin /59/ sohbetleri onun sohbetine tâbidir. Zîrâ Ebû Bekr'e Kur'an'da "sâhib" deyu tasrîh olundu. Onun için onun sohbetini inkâr eden kâfir oldu. Ve Hz.

Ali (ra) âdemü'l-velâyet oldu. Nitekim: انامدينه العلم وعلي بابها [Ben ilmin şehriyim, Ali'de onun kapısıdır.⁴⁸] Ona dâldir.

Ve zuhûr-i nübüvvet âdem-i sûrette hilâl gibi olup Cenâb-ı Nübüvvet'te bedriyyet mertebesine erdiği gibi, zuhûr-i velâyet dahi âdemü'l-velâyede hilâl misâli olup, Hazret-i Hatmü'l-Evliyâ'da bedriyyet mertebesine erip ondan sonra ilâ âhiriz-zaman intikâsa bed' etmiştir. Ya'nî zuhûru müntakıs olur. Yoksa nefs-i velâyet değil.

Ve âhir zamânda mahâk vâki' olur. Ya'nî şemsin mağribten tulû'uyla şahs-ı velâyet serini ceyb-i hafâya çekip işrâk-ı şems rûh hilâfına mübeddel olup, ancak zulmet-i nefis ve tabîat kalsa gerektir. Ve ol vakitte isti'dâdât ve kâbiliyyât bi'l-külliyeye muzmahille olup, âsâr-ı saâdetten nişân görünmez olur. Ve ol vakte dek şems maşrıktan tulû' etmekle her asırda envâr-ı nücûm-ı velâyet dahi tulû' / ve zuhûrdadır. Gerçi a'yün-i nâstan nihândır. Zîrâ a'mâ-yı kalb gâlib olmakla görünen ancak şems-i zâhirdir, şems-i bâtın değil. Zîrâ kıyâmet kahr ve setre dâirdir. Ya'nî vahdetin tecellîsi kesreti kahr ve setr eder. Şimdi ki tekârüb-i zamân vâki' olmuştur kıyâm-ı kıyâmet hükmündedir. Ve esmâ-ı ilâhiyyenin zuhûrâtı az kalmıştır. Onun için Kur'an'da gelir. لِكِي لَا يَعْلَمَ بَعْدَ عِلْمٍ شَيْئًا [Bildiklerinden sonra hiçbir şey bilmez olsun diye.] (Nahl 16/70) Ya'nî erzel-i ömürde ilm cehle mübeddel olup, melekût mestûre olduğu gibi; âhir-i âlemde dahi zuhûr hafâya tebdil olunup, kemâlât-ı insâniyye verâ-ı perdede kalıp, dîde-i idrâkten nihân olsa gerektir.

İşte âlemin erzel-i ömrü âhirdir ve bundan fehm olunur ki, vasat-ı ömürde insân kuvvetli olduğu gibi, vasat-ı müddet-i Muhammediyyede dahi âlem kuvvetli idi. Bilâhire za'f kabûl etti. Ve her yüz sene dahi vasatı i'tibârıyla böyledir. Ya'nî oralarda bi-hasebi'l gâlib kuvvet-i İslâm zuhûr eder ve âlem ma'mûr ve âbâdân olur. Sonra pîr olmağa bed' edip, âhir bir tabîbe muhtâç olur. Ve hastanın kuvvet-i marazına /60/ göre tabîb-i hâzık lâzım olduğu gibi âhir zamânın hastalığı dahi böyledir. Onun için Hz. Mehdî gibi tabîb-i kavîye muhtâç olur.

Ve bundan fehm olunur ki, her asrın tabîb ve marîzı olur. Ya'nî marazına göre tabîbi dahi bulunur. Velâkin marîz olanlar marazlarından bî-haber olmakla tabîb yoktur ve biz marîz değiliz kıyâs ederler. Velâkin demişlerdir ki, اي خواجه دردنيست وليكن طبيب هست [Ey hoca derd yoktur, lâkin tabîb vardır.] Ya'nî dert yoktur, yoksa derde dermân etmeğe tabîb bulunur. Nitekim söyler yoktur, yoksa söyletir bulunur.

⁴⁸ Aclûnî, Keşfü'l Hafâ, I, s. 235.

Ya'nî kâbil-i ta'lîm olur. Tûtî olsa ona göre muallim bulunur. Feemmâ kâbil yoktur. Bu cihetten muallim dahi hafîdir. İşte üstâdla şâkird ve şeyhle mürid dahi böyledir. Aceb zamândayız ki cevheriyyet haceriyyete mübeddel olmuştur. Fa'rif cidden

Bulunmaz bahr-i dilde cevher-i yektâ deme ey dil.

Eğer bulmak dilersen öyle bir cevher seri pâ kıl.

Deme hergiz görünmez Yûsuf-i Mısrî gibi bir hûb.

Yürü bu meşhed-i hüsn / içre çeşm-i cânı bir hoş sil.

Dilersen cevherin pâk ola, zer gibi kûdûretten,

Girip şol pûte-i aşk-ı ilâhiyye yanıp yakıl.

Demiş ser defter-i irfân olan bu nükte-i ilmi.

Dilersen Rabbini bilmek, mukaddem nefsin pek bil.

Melâmet ehlinin sonu selâmettir hakîkatte.

Elin tut bir erin bugün, ne derlerse desinler el.

Ne remz eyler sana esrâr-ı Hak'tan Hakkı-i vâkıf.

Seninledir çû Hak, var imdi Hak'tan olmagıl gâfil.

Ba'dezâ her kemâlin menşei isti'dâd-ı ezeli ve tevfiğ-ı lem yezelidir. Ya'nî âlem-i gaybten feyz-i akdes ile arsa-i ilme ve oradan feyz-i mukaddes ile âlem-i ayn-ı hariciye ihrâc edip, erbâb-ı dile hidâyet ve sohbet-i mürşid-i kâmile delâlettir. Zîrâ mürşid-i kâmilin nazarı, feyz-i akdes evveledir. Bu cihetten Hak'tan inâyete şefâat-i nebeviyye ve ona dahi himmet-i pîr munzam olup, bi-kaderi'l-kâbiliyye âsâr-ı kemâl zâhir olup saâdet-i ezelliye ile müstaid olur ve erbâb-ı berâzihin kuyûdundan halâs bulur.

Ve her pîr-i kâmilde bir /61/ türlü nefh-ı nefes vardır ki, nefes-i nefis Hatmü'l-Evliyâ'ya müsteniddir. Ve gâh olur ki ol nefes Hızır (as) sûretinden zâhir ve ondan sâdir olur. Ve gâh olur ki bunların nefhinden mâadâ Hatmü'l-Evliyâ dahi husûs üzere nefh eder. Ve bu fakîre pîrin ve hatmin her birinden bi-hamdillâhi Teâlâ nefh-i rûh-i ilâhî vâki' olup *يُلْقِي الرُّوحَ مِنْ أَمْرِهِ عَلَى مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ* [Emrinden olan Rûh'u kullarından dilediğine indirir.] (Mü'min 40/15) mûcibince meşiyet-i ilâhiyye taalluku hasebiyle, *يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِ مَنْ يَشَاءُ* [Allah rahmetini dilediğine bağışlar.] (Bakara 2/105,

Âl-i İmrân 3/74) sırrı zuhûr bulmuştur. İşte bu sırrın zuhûruna nişân budur ki, teceddüd-i ni‘met vâki‘ oldukça, teceddüd-i şükür dahi vâki‘ olur. Ve derûn-i insân fenâ bulur. Zîrâ tevfi‘ Hak’tan ve muharrik dahi Hak’tır. Onun için Hâmid ve Mahmûd Allah Teâlâ’dır. Ve Zâhir ve Bâtın Hak olduğu gibi, Evvel ve Âhir dahi Hak’tır. Zîrâ bidâyet O’ndan ve nihâyet dahi O’dur. Nitekim gelir: وَأَنَّ إِلَىٰ رَبِّكَ الْمُنْتَهَىٰ [Hiç kuşkusuz, son varış Rabbinedir.] (Necm 53/42) صدق الله عليّ الأعليّ [Yüceler yücesi Allah doğru söyledi.]

Bihamdillâhi Teâlâ bu *Vesiletü’l Merâm* nâmıyla müsemmâ olan kitâb ve eser-i müstetâb bin yüz otuz dört sâli müstemil olduğu şahrüllâhi’l esam / recebül-ferdin on altıncı yevm-i sebt ve vakt-i asırda encâma resîde oldu. Ve hatm-i hitâm buldu. وَصَلَّى اللَّهُ عَلَيَّ سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَأَهْلِهِ وَصَحْبِهِ أَجْمَعِينَ وَمَنْ تَبِعَهُمْ يَوْمَ الدِّينِ اللَّهُمَّ اجْعَلْ كِتَابِي هَذَا مِمَّا يُنْفَعُ الطَّالِبِينَ السَّالِكِينَ الْيَقِينِ. وَكُنْ لَهُمْ بِهَذَا قَائِدًا الْيَوْمَ مَقْعَدٌ صَدَقَ فِيَّ أَعْلَىٰ عُلْيَىٰ وَأَنْتَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ وَمَجِيبُ السَّائِلِينَ وَقَاضِي حَاجَاتِ الدَّاعِينَ فِي جَنَحِ اللَّيْلِ وَنُورِ النَّهَارِ الْمُبِينِ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ [Allah, Efendimiz Muhammed’e (s.a.v.) bütün âl ve ashâbına ve onlara kıyâmet gününe kadar tâbi‘ olanlara salât etti. Allah’ım bu kitâbımı, yakîn yoluna giren tâliblerin faydalanacağı (bir kitap) kıl. Bu (kitapla) en yüce katındaki mak’ad-i sıdka (varmaları için) onlara önder ol. Şüphesiz ki Sen merhametlilerin merhametlisisin. Gecenin karanlığında ve gündüzün aydınlığında (bir şey) isteyenlere karşılık veren ve duâ edenlerin ihtiyaçlarını giderensin. Hamd âlemlerin Rabbi Allah’adır.]

Târîh be- nazm

Bu ilm-i min ledün bahr-i muhît-ı bî-kenârında,

Kitâbım çün sade fonda ma‘ânî oldu hem çün dürr .

Bihamdillâh çü encâma erişti fazl-i Mevlâ’dan.

Dedim târîhini Hakki vesîle, âhiri budur.

Sene 1134

*Nemekahû el-Fakîr es-Seyyid Hâfız el-Hâc Muhammed Emîn Hatîb
Hüdâvendigâr.*

Fî 13 Muharrem sene 1234

II- VESİLETÜ'L-MERÂM H.E. NÜSHASINDAN FOTOKOPİLER

کتاب وسیلة المرام للشيخ اشعيل حجة
شرف الله بمنزلة الترتيب

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَابْتَغُوا إِلَيْهِ الْوَسِيلَةَ
وَجَاهِدُوا فِي سَبِيلِهِ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ معلوم اولاً که
اصل سعادت کرجه ایمانند که شقاوت کفرند
نجات اکامحوظ و قبول الهی کامربوطدر و لکن
بومرتبیه هدایت عامه دیر لکه اول الباب در
انگوز ایمانندن صکره تقوائله امر اولندی
مع هذا ایمان و تصدیق کفر دن اجتنابله حاصل

اولور

اولور بسن ایمانندن صکره اولان تقوی ایمان
حقیقی آنک اوزرنه مرتبت اولان کفر حقیقی در که اکا
کفر طاعت دیر لکن کیم قرآنده کلور فمن یکفر
بالطاعت ویؤمن بالله فقد استمسک بالعروة الوثقی
یعنی کفر طاعت ایمان بالله اوزرنه تقدیم اولندی
زیرا کفر طاعت جمیع ماسوادن برهیزدن عبارتدر که
بومعنی حصوله کلدر کجا ایمان حقیقی مساعده امر بو
جهتند در که شیخ شیخ اجل سید فضلی الهی قدس سره
بوفقیه وارد اولان بعض مکاتبینده بیور مشدد
فالعلوم اتمه مالم یکن کافر الم یکن مؤمناً وما لم یکن
مؤمناً لم یکن کافراً فاعلمک بالأول وایاک والثانی
انتهی بعبارة اشته بومعنی آیت مذکوره نک مضمونه
اشاد تدر که دخر اولندی و اهل الله عندند ایمان بو کفر
فاعر فیه جداً و تنزیله کلور و من یؤمن بالله یهد قلبه
یعنی هدایت عامه ایمانیه دز صکره هدایت خاصه قلبیه
وارد در که ایمان حقیقی به ارشاد در اگر اول مرتبیه مستعد
ایسه و الا تحت هدایت عامه ده داخل اولدی یعنی دخی

دور لو نفع نفس و آرد ركه نفس نفيس ختم الا و ليايه
 مستند در وكاه اولور كه اول نفس خضر عليه السلام
 صورتند ظاهر و آندن صادر اولور وكاه اولور كه
 بونلك نفعندز ما عدا ختم الا و ليا دخی خصوص
 اوزره نفع ايدر و بوفيقه بركه و ختمك هر برندن
 بحمد الله تعالى نفع روح الهی واقع اولوب بلی الزوج
 مزامره علی من لیشاء من عباد. موجب مشیت الهیه
 نفاق حسبیه بختض برحمته من لیشاء منی ظهور
 بولسند راشته بو سرك ظهورنه نشان بودر كه تجر
 نعمت واقع اولدجه بجد شکر دخی واقع اولور و درون
 انسانا بولور زیر توفیق حقندن و محرك دخی حقد
 انجون حامد و محمود الله تعالی در و ظاهر و باطن حق
 اولدغی کبی اول و آخر دخی حقد زیر ابدایت آندن
 و نهایت دخی اولدر شکیم کلور وان الی ذلک المنتهی
 صدق الله العلی الاصلی بحمد الله تعالی بو وسیله
 المرانامیله مستمی اولان کتاب و اثر مستطاب بیک
 یوز او توزد و رت سالی مشتمل اولدغی شهر الله الا صم

بجیر

رجب الفردك اون آلتنجی یوم سبت و وقت عصر
 انجامه رسیده اولدی و ختم ختام بولدی
 و صلی الله علی سیدنا محمد و آله و صحبه اجمعین
 و من تعجم الی یوم الدین اللهم جعل کتابی هذا
 مما ینفع الطالبین السائلین الی طریق البقین
 و کن لهم بهذا قائداً الی مقعد صدق عندک فی اعلی
 علین و انت ارحم الراحمین و مجیب السائلین
 و قاضی حاجات الداعین فی جنح اللیل و نور
 النهار المبین و الحمد لله رب العالمین
تاریخ بنظم
 بو علم من لدن بحر محیط بی کارنده کما بو چون
 صدق آند معانی اولدی همچون در بحمد الله جو
 انجامه ایرشدی فضل مولادن دیدم تاریخ دخی
 حقی و وسیله آخری بودر
۱۳۴۴ هـ
 نقد الفقیر سید الحاج محمد امین خطیب خدابنده کار
 ۱۳۴۴ هـ
 ۱۳۴۲ م